


УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
“ВІЦЕБСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ
ІМЯ П.М. МАШЭРАВА”

Факультэт гуманітарыстыкі і моўнай камунікацыі

Кафедра беларускага мовазнаўства

УЗГОДНЕНА

Загадчык кафедры

 С.В. Мартынкевіч

25.03.2022

УЗГОДНЕНА

Дэкан факультэта

 С.У. Нікалаенка

25.03.2022

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ

**ПАРАЎНАЛЬНАЯ ГРАМАТЫКА
ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОЎ**

для спецыяльнасці (напрамак спецыяльнасці)

1-21 05 01-01 Беларуская філалогія (літаратурна-рэдакцыйная дзейнасць)

Складальнік: В.Э. Зіманскі

Разгледжана і зацверджана

на пасяджэнні навукова-метадычнага савета 05.05.2022, пратакол № 4

УДК 811.161(075.8)
ББК 81.411я73
П18

Друкуецца па рашэнні навукова-метадычнага савета ўстановы адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”. Пратакол № 4 ад 05.05.2022.

Складальнік: дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ВДУ імя П.М. Машэрава, кандыдат філалагічных навук, дацэнт **В.Э. Зіманскі**

Р э ц е н з е н т ы :
кафедра замежных моў і міжкультурных камунікацый
ВФ УА ФПБ «Міжнародны ўніверсітэт “МІТСО”»;
дацэнт кафедры агульнага і рускага мовазнаўства
ВДУ імя П.М. Машэрава, кандыдат філалагічных навук,
дацэнт *Т.П. Слесарава*

**Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў
П18 для спецыяльнасці (напрамак спецыяльнасці) 1-21 05 01-01
Беларуская філалогія (літаратурна-рэдакцыйная дзейнасць) :**
вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне / склад.
В.Э. Зіманскі. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2022. – 188 с.
ISBN 978-985-517-949-9.

У выданні змешчаны матэрыял па асноўных тэмах курса “Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў”, які вывучаецца студэнтамі-беларусаведамі: “Уводзіны”, “Лексіка і фразеалогія”, “Фанетыка і арфаэпія”, “Графіка і арфаграфія” “Марфеміка і словаўтварэнне”, “Марфалогія”, “Сінтаксіс”. Вучэбна-метадычны комплекс уключае тэрэтычны матэрыял для засваення, тэрміналагічны паняццёвы мінімум, матэрыял для практычнай работы і аналізу моўных з’яў, матэрыял для самаправеркі і самакантролю, спіс рэкамендаванай літаратуры па вывучаных раздзелах. Можна быць выкарыстаны студэнтамі іншых філалагічных спецыяльнасцей, а таксама вучнямі сярэдніх школ, навучэнцамі гімназій і ліцэяў. Адрасаваны ўсім, хто дбае пра павышэнне ўласнага моўнага і агульнакультурнага ўзроўню.

УДК 811.161(075.8)
ББК 81.411я73

ISBN 978-985-517-949-9

© ВДУ імя П.М. Машэрава, 2022

ЗМЕСТ

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА	4
ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	6
МОДУЛЬ 1	6
Тэма 1. Уводзіны	6
Тэма 2. Лексіка-фразеалагічная сістэма ўсходнеславянскіх моў	12
Тэма 3. Фанетыка-арфаэпічная сістэма ўсходнеславянскіх моў	22
Тэма 4. Графіка-арфаграфічная сістэма ўсходнеславянскіх моў	40
МОДУЛЬ 2	49
Тэма 5. Марфалагічная сістэма ўсходнеславянскіх моў	49
5.1 Марфеміка і словаўтварэнне	49
5.2 Марфалогія	54
5.2.1 Іменныя часціны мовы	54
5.2.2 Дзеяслоў. Прыслоўе. Службовыя словы	66
Тэма 6. Сінтаксіс усходнеславянскіх моў	80
6.1 Словазлучэнне	81
6.2 Сказ	87
6.2.1 Просты сказ	88
6.2.1 Складаны сказ	99
ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	103
МОДУЛЬ 1	103
Тэма 1. Уводзіны	103
Тэма 2. Лексіка-фразеалагічная сістэма ўсходнеславянскіх моў	103
Тэма 3. Фанетыка-арфаэпічная сістэма ўсходнеславянскіх моў	107
Тэма 4. Графіка-арфаграфічная сістэма ўсходнеславянскіх моў	110
МОДУЛЬ 2	113
Тэма 5. Марфалагічная сістэма ўсходнеславянскіх моў	113
Тэма 6. Сінтаксіс усходнеславянскіх моў	130
РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ	137
Тэставыя заданні	137
Пытанні для самакантролю	175
Пытанні для выніковага кантролю	176
ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ	179
Тэксты для аналізу	179
Літаратура	184

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Курс «Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў» прызначаны для студэнтаў айчынных ВНУ – будучых настаўнікаў-філолагаў. Яго задачай з’яўляецца супастаўляльнае вывучэнне блізкароднасных рускай, украінскай і беларускай моў з тым, каб атрымаць канкрэтныя веды пра падабенства і адрозненне ў фанетычным, лексічным і граматычным ладзе супастаўленых моў. Параўнальнае вывучэнне ўсходнеславянскіх моў спрыяе больш глыбокаму асэнсаванню лінгвістычных з’яў, выпрацоўцы навукова-лінгвістычнага мыслення, фарміраванню навыкаў самастойнай працы, а ва ўмовах білінгвізму выступае асновай метадыкі выкладання беларускай і рускай моў у нацыянальнай школе.

Як правіла, тэарэтычны курс параўнальнай граматыкі ўключае ў сябе, акрамя параўнальнай марфалогіі і сінтаксісу, параўнальную лексікалогію, фразеалогію, фанетыку, арфаэпію, графіку, арфаграфію і разглядае агульнае і адрознае на сучасным этапе развіцця моў. Аднак блізкароднаснасць рускай, украінскай і беларускай моў робіць неабходнымі ў працэсе выкладання экскурсы ў гісторыю ўсходнеславянскіх народаў і іх моў, што дазволіць растлумачыць прычыны падабенстваў і разыходжанняў.

Улічваючы тое, што вывучэнне рускай і беларускай моў абавязкова прадугледжана вучэбнымі планамі філалагічных факультэтаў ВНУ Рэспублікі Беларусь, пры падборы матэрыялу большая ўвага нададзена асвятленню моўных аспектаў украінскай мовы для атрымання магчымасці параўнаць іх з адпаведнымі фактамі з рускай і беларускай моў – пераважна ў тых выпадках, калі беларускамоўны і рускамоўны фактычны і ілюстрацыйны матэрыял не павінен, на думку аўтара, выклікаць цяжкасці і можа быць падабраны для супастаўлення самастойна.

Сістэма практыкаванняў да практычных заняткаў прадугледжвае пераклад з адной мовы на іншую, параўнальны аналіз фанетычных, лексічных, граматычных з’яў, асаблівасцей словаўтварэння і словаўжывання, практыкаванні на пабудову розных сінтаксічных канструкцый з наступным іх аналізам. Прапанаваныя заданні ўключаюць практычныя матэрыялы (падабраны большай часткай на аснове матэрыялу дапаможнікаў: Сопоставительный анализ восточнославянских языков: учебн. пособие. / Под ред. А.А. Лукашанца, А.М. Мезенко. – Мн., 2005; Абабурка М.В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў. – Мн., 1992; Бордович А.М., Гируцкий А.А., Чернышова Л.В. Сопоставительный курс русского и белорусского языков. – Мн., 1999), якія дапоўнены тэкстамі для аналізу, кантрольнымі тэставымі заданнямі, пытаннямі да заліку і спісам літаратуры.

Мэта выкладання дысцыпліны – параўнальнае вывучэнне лексічнага складу, фанетычнай сістэмы і граматычнага ладу трох усходнеславянскіх моў – беларускай, рускай і украінскай – на ўсіх этапах іх гістарычнага развіцця.

Задачы вывучэння дысцыпліны

– раскрыць асноўныя заканамернасці развіцця ўсходнеславянскіх моў у іх узаемасувязі;

– паказаць агульныя рысы і растлумачыць спецыфічныя асаблівасці і адрозненні паміж беларускай, рускай і украінскай мовамі;

– сістэматызаваць веды, набытыя студэнтамі-філолагамі пры вывучэнні ўсіх іншых лінгвістычных дысцыплін;

– навучыць будучых настаўнікаў заўважаць, кваліфікаваць і выпраўляць памылкі вучняў, у тым ліку выкліканыя моўнай сітуацыяй і праблемамі білінгвізму ў краіне.

Патрабаванні да засваення вучэбнай дысцыпліны

Вучэбная дысцыпліна фарміруе ў студэнтаў **акадэмічныя кампетэнцыі:**

1. Умець выкарыстоўваць базавыя навукова-тэарэтычныя веды для вырашэння тэарэтычных і практычных задач.
2. Валодаць сістэмным і параўнальным аналізам.
3. Валодаць даследчымі навыкамі.
4. Умець працаваць самастойна.
5. Быць здольным прадуцыраваць новыя ідэі (валодаць крэатыўнасцю).
6. Валодаць міждысцыплінарным падыходам пры рашэнні праблем.
7. Мець навыкі, звязаныя з выкарыстаннем тэхнічных прыстасаванняў, кіраваннем інфармацыяй і працай з камп'ютарам.
8. Мець навыкі вуснай і пісьмовай камунікацыі.

Вучэбная дысцыпліна фарміруе ў студэнтаў наступныя **сацыяльна-асобасныя кампетэнцыі:**

1. Валодаць якасцямі грамадзянскасці.
2. Быць здольным да сацыяльных кантактаў.
3. Валодаць здольнасцю да міжасабовых камунікацый.
4. Валодаць навыкамі захавання здароўя.
5. Быць здольным да крытыкі і самакрытыкі.
6. Умець працаваць у калектыве.

У выніку вывучэння вучэбнай дысцыпліны студэнт павінен **ведаць:**

– асноўныя структурныя ўласцівасці і параметры, характэрныя ўсходнеславянскім мовам;

- законы пабудовы і ўзаемадзеяння адзінак кожнага ўзроўню моўнай сістэмы;
- асноўныя асаблівасці ўсходнеславянскіх моў на лексічным, фанетычным, графіка-арфаграфічным, марфалагічным, сінтаксічным узроўнях;
- гісторыю і кірункі развіцця сучасных усходнеславянскіх моў;

умець:

- прымяняць тэарэтычныя мовазнаўчыя веды ў адукацыйнай і камунікатыўнай практыцы;
- раскрываць сутнасць моўных з'яў з дэманстрацыяй на прыкладах з розных усходнеславянскіх моў;
- свабодна карыстацца засвоеным тэрміналагічным апаратам;
- рашаць практычныя задачы, звязаныя з выкарыстаннем роднай і іншай усходнеславянскай мовы;
- прымяняць атрыманыя веды ў навукова-даследчай і праектнай дзейнасці;
- укараняць атрыманыя ў працэсе навуковых росшукаў вынікі ў практычную дзейнасць;
- адшукваць новае, актуальнае і практычна карыснае ў новых напрамках мовазнаўчай навукі;

валодаць:

- метадамі кампаратыўнага аналізу моўных з'яў;
- навыкамі прымянення метадаў агульналінгвістычнага і кампаратыўнага аналізу;
- разнастайнымі прыёмамі і спосабамі аналізу першакрыніц;
- асноўнымі прыёмамі лінгвістычнага аналізу моўнага матэрыялу і лінгвістычнай літаратуры.

Матэрыял дапаможніка разлічаны на 6 асноўных тэм курса. Колькасць і тэматыку тэарэтычных і практычных заняткаў выкладчык выбірае асабіста, зыходзячы з дыдактычных мэт, агульнай колькасці адведзеных на вывучэнне курса аўдыторных гадзін, гадзін самастойнай працы і г.д.

ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

МОДУЛЬ 1

Тэма 1 УВОДЗІНЫ

Пытанні

1. Параўнальная граматыка як навука. Змест, прадмет, задачы параўнальнай граматыкі.
2. Метады параўнальнай граматыкі.

Паняццёвы апарат: сінхранія, дыяхранія, кампаратывістыка, параўнанне, супастаўленне, параўнальна-гістарычны метады, сінхронна-супастаўляльны метады.

Літаратура

1. Абабурка, М.В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М.В. Абабурка. – Мінск, 1992.
2. Бернштейн, С.Б. Сравнительная грамматика славянских языков / С.Б. Бернштейн. – Москва, 2005.
3. Бирнбаум, Х. Праславянский язык: достижения и проблемы в его реконструкции / Х. Бирнбаум. – Москва, 1987.
4. Бордович, А.М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А.М. Бордович, А.А. Гируцкий, Л.В. Чернышева. – Минск, 1999.
5. Булахаў, М.Г. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў XIX–XX ст. ва ўзаемаадносінах з іншымі славянскімі мовамі / М.Г. Булахаў. – Мінск, 1958.
6. Вежбицкая, А. Семантические универсалии и описание языков / А.Вежбицкая. – Москва, 1999.
7. Гаспаров, Б.М. Сравнительная грамматика славянских языков / Б.М.Гаспаров, П.С. Сигалов. – В 2 т. – Тарту, 1974.
8. Гируцкий, А.А. Белорусско-русский художественный билингвизм: типология и история, языковые процессы / А.А. Гируцкий. – Минск, 1990.
9. Ломтев, Т.П. Сравнительно-историческая грамматика восточнославянских языков / Т.П. Ломтев. – Москва, 1961.
10. Толстой, Н.И. История и структура славянских литературных языков / Н.И.Толстой. – Москва, 1988.
11. Филин, Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков / Ф.П. Филин. – Ленинград, 1972.

1. **Параўнальная граматыка як навука** – гэта раздзел мовазнаўства, які, апіраючыся на законы развіцця мовы, праводзіць сістэмнае супастаўленне і параўнанне фактаў розных моў у сінхронным ці дыяхранічным плане. У залежнасці ад метаду, якім карыстаюцца мовазнаўцы пры параўнальным вывучэнні дзвюх ці некалькіх моў, параўнальная граматыка можа быць супастаўляльнай ці параўнальна-гістарычнай. Супастаўляльная граматыка грунтуецца на супастаўляльным метады вывучэння дзвюх ці некалькіх моў незалежна ад іх роднасных адносін, параўнальна-гістарычная – на параўнальна-гістарычным метады, якім карыстаюцца галоўным чынам для параўнання і гістарычнага аналізу роднасных моў і дыялектаў з мэтай рэканструкцыі дапісьмовага

стану і эвалюцыі дзвюх ці некалькіх моў, структуры і генезісу агульнай для той ці іншай групы прамовы (напрыклад, агульнаславянскай (праславянскай), агульнаўсходнеславянскай і інш.).

Параўнальная граматыка беларускай, рускай, украінскай моў заклікана не толькі ўзброіць веданнем агульных і спецыфічных асаблівасцей усходнеславянскіх моў, але і навучыць карыстацца параўнальна-гістарычным і супастаўляльным метадамі ў практычнай дзейнасці.

Прадмет, аб'ект, мэта і задачы параўнальнай граматыкі беларускай, рускай і ўкраінскай моў. Параўнальная граматыка як лінгвістычная дысцыпліна мае, акрамя адукацыйна-тэарэтычнага, і навучальна-практычнае значэнне: у працэсе вывучэння раскрываюцца асноўныя заканамернасці беларускай, рускай і ўкраінскай моў у іх узаемасувязі на ўсіх этапах развіцця, вызначаць агульныя і спецыфічныя з'явы ў мовах, асэнсоўваць прычыны існуючых адрозненняў;

Аб'ектам параўнальнай граматыкі з'яўляецца параўнальная характарыстыка агульных і спецыфічных асаблівасцей беларускай, рускай і ўкраінскай моў на ўсіх этапах іх развіцця. Зразумела, што для гэтай дысцыпліны ўсе славянскія мовы складаюць той фон, на якім больш ярка выдзяляецца спецыфіка сучасных усходнеславянскіх моў.

Мэта выкладання дысцыпліны – параўнальнае вывучэнне лексічнага складу, фанетычнай сістэмы і граматычнага ладу трох усходнеславянскіх моў – беларускай, рускай і ўкраінскай – на ўсіх этапах іх гістарычнага развіцця.

Задачи вывучэння дысцыпліны:

– раскрыць асноўныя заканамернасці развіцця ўсходнеславянскіх моў у іх узаемасувязі;

– паказаць агульныя рысы і растлумачыць спецыфічныя асаблівасці і адрозненні паміж беларускай, рускай і ўкраінскай мовамі;

– сістэматызаваць веды, набытыя студэнтамі-філолагамі пры вывучэнні ўсіх іншых лінгвістычных дысцыплін;

– навучыць будучых настаўнікаў заўважаць, кваліфікаваць і выпраўляць памылкі вучняў, у тым ліку выкліканыя моўнай сітуацыяй і праблемамі білінгвізму ў краіне.

Тэрмін "параўнальная граматыка" ўключае ў сябе не толькі тое, што можна назваць "параўнальнай марфалогіяй" і "параўнальнай сінтаксіс". Значэнне гэтага тэрміна трэба разумець больш шырока, таму што аб'ектам параўнальнай граматыкі як навучальнай дысцыпліны з'яўляецца таксама параўнальная лексікалогія, фразеалогія, фанетыка, арфаэпія, графіка, арфаграфія. Адсюль вынікае, што сувязь параўнальнай граматыкі з усімі раздзеламі мовазнаўства самая непасрэдная. Такія лінгвістычныя дысцыпліны, як "Сучасная беларуская літаратурная мова", "Сучасная руская літаратурная мова", "Гістарычная граматыка беларускай (рускай, украінскай) мовы", "Гісторыя беларускай (рускай, украінскай) літаратурнай мовы", "Уводзіны ў мовазнаўства", "Агульнае мовазнаўства" і інш., даюць той неабходны тэарэтычны матэрыял, які дазваляе адносіць параўнальную граматыку да шматпланавай дысцыпліны на філалагічных факультэтах.

2. Метады параўнальнай граматыкі. Агульнавядома, што метады – гэта спосаб пазнання або пераўтварэння рэчаіснасці. *Параўнальна-гістарычны, ці кампаратыўны*, метады – гэта сістэма навуковых прыёмаў, пры дапамозе якіх выяўляецца прырода роднасных ці няроднасных моў і іх састаўных элементаў, тлумачыцца падабенства або адрозненне ў мовах адной сям'і, групы ці падгрупы, праводзіцца гісторыка-генетычнае параўнанне фанетычнай сістэмы і граматычнага ладу дзвюх ці некалькіх роднасных моў, аднаўляюцца незафіксаваныя мінулыя моўныя факты шляхам іх супастаўлення з адпаведнымі, але больш познімі фактамі, вядомымі з пісьмовых помнікаў ці жывога

выкарыстання ў супастаўляльных мовах. Карыстаючыся гэтым метадам, даследчыкі даведваюцца не толькі пра паходжанне той ці іншай мовы, яе лексікі і фанетыкі, марфалогіі і сінтаксісу, але і пра ўзаемаадносіны роднасных моў у ходзе іх гістарычнага развіцця, пра рысы іх агульнасці і адрознення, пра характар іх змен на ўсіх узроўнях і г.д.

Параўнальна-гістарычны метадаў складаецца на працягу амаль цэлага стагоддзя і стаў асновай параўнальна-гістарычнага мовазнаўства, у якім, безумоўна, выкарыстоўваліся і выкарыстоўваюцца як абавязковыя наступныя прыёмы:

- супастаўленне значымых адзінак мовы, асабліва гукаў і марфем, у роднасных мовах (прымяняюцца і пры доказе роднаснасці);
- устанаўленне заканамерных адпаведнасцей паміж супастаўляльнымі элементамі роднасных моў;
- устанаўленне пэўных храналагічных адносін паміж супастаўляльнымі элементамі (мовамі);
- лінгвістычная рэканструкцыя архетыпу (праформы);
- выяўленне заканамернасцей і прычын, што выклікалі страту зыходных (пачатковых) форм.

Дзякуючы гэтаму метаду кампаратывісты даказалі, што існавала агульнаіндаеўрапейская мова-аснова, або прамова, якая дзесьці ў III–II тысячагоддзях да н.э. распалася на асобныя мовы. Адтуль бярэ свой пачатак і праславянская мова, якая праіснавала як адзіная мова славян амаль да VII ст. н. э., пакуль у сваю чаргу не раздзялілася на паўднёvasлавянскую, заходнеславянскую і ўсходнеславянскую. Апошняя дала магчымасць сфарміравацца на яе аснове мовам вялікарускай (рускай), маларускай (украінскай) і беларускай народнасцей на працягу XIII–XVII ст. Сучасныя ўкраінская і беларуская мовы як мовы розных нацый пачалі складвацца ў XVIII ст. з прычыны развіцця капіталістычных адносін і нацыянальна-вызваленчага руху на тагачасных Украіне і Беларусі. Карыстаючыся параўнальна-гістарычным метадам, мовазнаўцы рэканструявалі ўсходнеславянскую, заходнеславянскую і паўднёvasлавянскую, а таксама агульнаславянскую мовы-асновы сучасных славянскіх моў, якія складаюць асобную групу ў сям’і індаеўрапейскіх моў (побач з індыйскай, іранскай, германскай, раманскай і інш.).

Супастаўляльны, або сінхронна-супастаўляльны, метадаў – гэта сістэма навуковых прыёмаў, пры дапамозе якіх выяўляюцца агульныя і прыватныя ўласцівасці дзвюх ці некалькіх моў на пэўным сінхронным зрэзе ці на працягу ўсёй гісторыі незалежна ад генезісу той або іншай мовы. Пры супастаўляльным аналізе найперш выяўляецца спецыфіка той ці іншай мовы ў адносінах да фанетыкі, граматыкі, лексікі, словаўтварэння, стылістыкі пэўнай, канкрэтнай мовы (напрыклад, беларускай да рускай і ўкраінскай, рускай да беларускай і ўкраінскай і г.д.). Супастаўляльны метадаў дазваляе параўноўваць не толькі роднасныя, але і няроднасныя мовы (напрыклад, беларускую з англійскай і французскай, рускую з нямецкай і іспанскай, нямецкую з польскай і інш.).

Мэтай супастаўляльнага аналізу блізкіх і роднасных моў, накіраванага на беларускую і рускую, з’яўляецца ўстанаўленне як аднолькавых, так і адрозных прымет, нягледзячы на тое, што адрознага ў такіх мовах значна менш, чым агульнага. Менавіта адрозненням, якія існуюць на любым узроўні кожнай з супастаўляльных моў, удзяляецца асноўная ўвага. Найбольш важнымі прынцыпамі супастаўляльнага вывучэння блізкароднасных моў могуць быць такія:

1) немагчымасць супастаўлення моў цалкам ці толькі пэўных іх элементаў у розных часавых планах;

2) супастаўленне не разрозненых фактаў ці элементаў асобных моў, а моўных адзінак ці сістэм, што знаходзяцца ў пэўнай сувязі з іншымі моўнымі адзінкамі ці сістэмамі ў той жа мове і функцыянальна блізкія або зусім тоесныя адпаведным элементам у супастаўляльнай мове (мовах);

3) супастаўленне шляхам аналізу ад значэння да структуры або наадварот.

Супастаўляльны метада з'яўляецца асновай супастаўляльнага мовазнаўства, якое пачынаецца галоўным чынам з моўнай практыкі ва ўмовах білінгвізму ці полілінгвізму (складанне перакладных двухмоўных, трохмоўных і г.д. слоўнікаў, даведачных супастаўляльных граматык і стылістык, размоўнікаў і інш.) і заканчваецца вызначэннем моўных тыпаў і ўніверсалій (таго агульнага, што ўласціва ўсім чалавечым мовам). Такім чынам, вынікі супастаўляльнага мовазнаўства паспяхова выкарыстоўваюцца ў тыпалагічным мовазнаўстве, якое разглядае асобныя мовы як звыены адзінай агульначалавечай мовы.

Адрозненне параўнальнага метаду ад супастаўляльнага неабходна бачыць у тым, што першы арыентуецца на выяўленне падобнага, другі – на выяўленне адрознага.

Вывучэнне лексікі, фанетыкі, граматыкі, заснаванае на гістарычным і параўнальна-гістарычным падыходзе, не дае магчымасці ўбачыць усе моўныя сістэмы ў дзеянні, абмяжоўваецца рамкамі лексіка-фанетычнага аблічча слова і яго спалучальнасцю з іншымі словамі ў словазлучэнні ці сказе, не адрознівае мовы і маўлення. У адрозненне ад параўнальна-гістарычнага метаду супастаўляльны выкарыстоўвае ўсё для тлумачэння моўных фактаў сучасных моў і далейшага прагназавання асноўных тэндэнцый іх развіцця. Акрамя таго, супастаўляльны аналіз перакладаў значных тэкстаў ці кантэкстаў з адной мовы на другую (іншыя) дазваляе надзвычай шырока і поўна ўбачыць суадносіны як унутраных, так і знешніх асаблівасцей маўлення на пэўным этапе развіцця супастаўляльных моў (як роднасных, так і няроднасных). Гэта і прыняло да актывізацыі тыпалагічнага вывучэння моў, да трох відаў члянэння той ці іншай мовы: узроўневага, падузроўневага і надузроўневага. Таму зараз актывізаваліся такія моўныя дысцыпліны, як семасіялогія, стылістыка, псіхалінгвістыка. На сучасным этапе развіцця нават толькі еўрапейскіх моў актыўна выдзяляюцца як самастойныя фразеалогія, культура мовы, лінгвістыка тэксту (транслінгвістыка).

У апошнія дзесяцігоддзі развіцця мовазнаўства супастаўляльны метада непасрэдна ўваходзіць у склад тыпалагічных метадаў, нібы раствараецца ў іх, ствараючы тым самым разнавіднасці тыпалагічнага метаду. Тыпалагічнае падабенства з'яўляецца найбольш агульным відам структурнага падабенства паміж моўнымі сістэмамі, паколькі яно не абмежавана ні прасторавымі, ні часавымі рамкамі і можа вызначацца для любых моў і любых станаў моў, прычым падабенства ў форме не мае на ўвазе падабенства ў значэнні, і наадварот. У пэўным сэнсе тыпалогію можна разглядаць і як працяг гістарычнай кампаратывістыкі.

4. Параўнальна-гістарычны метада у мовазнаўстве. Параўнальна-гістарычны метада даследавання моў узнік у канцы XVIII – пачатку XIX ст. Сярод даследчыкаў-славістаў, якія карысталіся параўнальна-гістарычным метадам, выдатнае месца належыць такім рускім вучоным, як М.В. Ламаносаў, А.Х. Вастокаў, І.І. Сразнеўскі, Ф.І. Буслаеў, А.А. Патабня, Ф.Ф. Фартунатаў, А.А. Шахматаў, Я.Ф. Карскі, М.М. Дурнаво, А.М. Сялішчаў, П.С. Кузняцоў і інш.

Гэтым метадам карыстаюцца пры даследаванні роднасных моў. Пры гэтым галоўная ўвага накіроўваецца на вывучэнне гукавой сістэмы і граматычнага ладу даследуемай мовы з часу яе ўзнікнення да сучаснага стану шляхам параўнання з іншымі роднаснымі мовамі.

Пры параўнальна-гістарычным даследаванні моў вучоныя зыходзяць з пэўных выпрацаваных навуковых прынцыпаў, асноўная сутнасць якіх заключаецца ў наступным.

1) Наяўнасць у розных мовах аднолькавых ці блізкіх граматычных сродкаў (канчаткаў, суфіксаў, прыставак), пры дапамозе якіх утвараюцца адпаведныя граматычныя формы, можа служыць адным з доказаў роднаснасці гэтых моў, бо, як

правіла, формаўтваральныя марфемы не запазычваюцца адной мовай з другой, а запазычаныя словы атрымліваюць граматычнае і гукавое афармленне ў адпаведнасці з нормамі той мовы, у якую яны перайшлі. Напрыклад, у такіх лацінскіх словах, запазычаных усходнімі мовамі, як *praesidium*, *corpus*, *globus*, *receptum*, лацінскія канчаткі *-um*, *-us*, невядомыя гэтым мовам, або сталі часткай асновы (руск. *президиум*, *корпус*, *глобус*; беларуск. *прэзідыум*, *корпус*, *глобус*; укр. *глобус*, *корпус*), або страціліся (руск. *рецепт*, беларуск. *рэцэпт*, укр. *рецепт*), ці замяняюцца канчаткамі запазычыўшай мовы (укр. *президія*). Таму параўнанне такіх, напрыклад, форм, як лацінск. *laudant* (хваляць), ст.-сл. *хвалеть* – з блізкімі канчаткамі *-ant*, *-et*, руск. *хвалят*, дзе *-at* з *et*, дае падставу меркаваць аб агульнасці паходжання гэтага канчатка ў роднасных мовах індаеўрапейскай сям’і.

2) Адны і тыя ж прадметы, з’явы, прыметы і іншае ў розных мовах абазначаецца рознымі гукавымі комплексамі – словамі. Напрыклад, усходнеславянск. *дом*, нямецк. *Haus*, французск. *maison* абазначаюць адзін і той жа прадмет пры дапамозе розных гукавых комплексаў. Таму наяўнасць у розных мовах аднолькавых ці блізкіх у гукавых адносінах слоў, якія абазначаюць адны і тыя паняцці, можа разглядацца як сведчанне агульнасці паходжання гэтых слоў, напрыклад: лацінск. *mater*, нямецк. *Mutter*, грэчаск. *meter*, ст.-сл. *матерь*, руск. *мать*, беларуск. *маці*, укр. *мати*; лацінск. *novus*, грэчаск. *neos*, старажытна-індыск. *navas*, руск. *новый*, беларуск. *новы*, укр. *новий*. Аднак у розных мовах могуць быць аднолькавыя словы і ў выніку запазычанняў; такія словы не даюць падставы меркаваць аб роднаснасці тых моў, у якіх яны ўжываюцца.

3) У розных мовах адбываюцца гукавыя змяненні ў адпаведнасці з пэўнымі заканамернасцямі – фанетычнымі законамі, спецыфічнымі для кожнай мовы. Гэтыя заканамернасці дзейнічаюць на працягу пэўнага перыяду і ахопліваюць усе словы мовы. У сувязі з існаваннем у кожнай мове ўласцівых для яе фанетычных законаў адны і тыя ж словы агульнага паходжання атрымліваюць у гэтых мовах рознае гукавое аблічча (а таксама граматычнае афармленне, пры гэтым можа змяняцца і першапачатковае значэнне слова), напрыклад: руск., беларуск., укр. *груда*; лацінск. *rudus* (з **ghrendos*) – біты камень, галька, друз, вапна; літоўск. *grusti* – таўчы, трамбаваць; латышск. *grands* – зярно, *grudit* – таўчы; старажытнапаўночнагерманск. *griot* – камень; англасаксонск. *greot* – пясок, пыл, зямля; кіпрскае *gro* – буйны пясок – з агульнаіндаеўрапейскага кораня **ghreud* – расцерці, «груба датыкацца да чаго-небудзь», руск. і ўкр. *гряда*, беларуск. *града*, чэшск. *hrada* – бэлка, града; польск. *grzeda* – жэрдзь, града; літоўск. *grauda* – жэрдзі на бэльках; латышск. *grida*, *grids* – падлога; лацінск. *grunda*, *suggrunda* – жэрдзь уздоўж сцяны дома для апоры крокваў; англасаксонск. *grin-del* – засаўка.

Шляхам параўнальна-гістарычнага даследавання роднасных моў устанаўліваюцца перажытыя імі ў мінулым фанетычныя працэсы і выводзяцца гукавыя адпаведнасці ў гэтых мовах, на аснове якіх гіпатэтычна аднаўляюцца першапачатковыя формы слоў – так званыя архетыпы.

4) Пры параўнальна-гістарычным даследаванні моў улічваецца, што розныя мовы і паасобныя іх кампаненты развіваюцца нераўнамерна, на аснове сваіх унутраных законаў. У сувязі з гэтым у адных мовах могуць захоўвацца тыя ці іншыя старажытныя гукавыя або граматычныя формы, якія зніклі ў другіх роднасных мовах, што дае матэрыял для меркавання аб гістарычных працэсах у вивучаемых мовах. Так, напрыклад, ва ўкраінскай мове паслядоўна ўжываецца клічная форма, якая знікла ў рускай мове і часткова сустракаецца яшчэ ў жывой беларускай мове; у беларускай і ўкраінскай мовах захавалася форма першай асобы множнага ліку загаднага ладу (бел. *чытайма*, *станьма*; укр. *чайтаймо*, *станьмо*), невядомая сучаснай рускай мове.

Нягледзячы на значныя поспехі, дасягнутыя мовазнаўствам на аснове параўнальна-гістарычнага метаду даследавання, ён не пазбаўлены недахопаў, якія абумоўлены шэрагам

прычын: нязначнай колькасцю агульных рыс, якія захаваліся ў розных тыпах роднасных моў, і накіраваннем галоўнай увагі на выяўленне гэтых рыс пры недастатковай увазе разыходжаннем у роднасных мовах; адсутнасцю старажытных пісьмовых помнікаў для значнай часткі роднасных моў (напрыклад, найстаражытнейшыя грэчаскія пісьмовыя помнікі датуюцца VII ст. да н.э., старажытнарускія – X ст. н. э., літоўскія – XVI ст. н. э.). Аднак параўнальна-гістарычнае даследаванне прынесла вялікую карысць мовазнаўчай навуцы і шырока праводзіцца як айчыннымі, так і замежнымі мовазнаўцамі.

5. Даследаванне праблемы ўзаемадзеяння рускай, беларускай і ўкраінскай моў вядзецца ўжо не першае дзесяцігоддзе, аднак яна яшчэ далёка не завершана. Такое сцвярджанне справядліва для прыватных аспектаў дадзенай праблемы, напрыклад, адносна пытання пра ўплыў беларускай мовы на рускую. Аб'ектыўныя прычыны слабай вывучанасці гэтага ўплыву караняцца ў генетычнай блізкасці і цесных гістарычных сувязях беларускай, рускай і ўкраінскай моў, што ў значнай ступені вызначае складанасць грамадска-палітычных, сацыяльна-эканамічных, культурна-гістарычных і этналінгвістычных умоў, у якіх адбывалася і адбываецца іх узаемадзеянне і ўзаемаўплыў. Разам з тым, на думку даследчыкаў, якія цікавіліся пазначанай праблемай, уклад беларускай мовы ў скарбніцу рускай літаратурнай мовы велізарны і бясспрэчны. Яшчэ ў 1871 г. этнограф П.А. Бяссонаў пісаў, што беларуская мова, у XVI–XVII стст. стала мовай усёй Заходняй Русі і стала вельмі важным кампанентам вялікаруускай літаратуры. Акадэмік В.В.Вінаградаў лічыў, што для гісторыі рускай мовы яго жывая сувязь з украінскай і беларускай мовамі была ў вышэйшай ступені плённай – яны ўнеслі вялікі ўклад у слоўнікавую скарбніцу рускай мовы. Паказваючы на шматзначнасць формаў узаемаўплыву ўсходнеславянскіх моў, Ф.П. Пугач сцвярджаў, што ў XVI–XVII стст. відавочна пераважала ўкраінска-беларускае ўздзеянне на рускую літаратурную мову, а ў XIX–XX стст. стаў прыкметным уплыў рускай мовы на ўкраінскую і беларускую літаратурныя мовы. Значэнне такога роду сведчанняў у тым, што ў іх сцвярджаецца наяўнасць уплыву беларускай мовы на рускую і паказваецца на некаторыя фактары моўнага характару, якія вызначалі такі ўплыў.

Спецыфіка ўплыву беларускай мовы на рускую ў гістарычным развіцці гэтых дзвюх моў абумоўлівалася і наяўнасцю ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы не злучаных паміж сабой адносінамі пераемнасці літаратурнай мовы XV–XVII стст. і новай літаратурнай мовы, якая зарадзілася і склалася на народна-дыялектнай аснове ў XIX ст. Як вядома, XVIII ст. і першая палова XIX ст. былі перыядам заняпаду беларускай пісьменнасці. Нароўні з гэтымі працэсамі на ўсім працягу існавання беларускай народнасці, а затым нацыі, функцыянавалі дыялектныя формы беларускай агульнанароднай мовы ў іх бесперапынным унутраным развіцці і кантактах з гаворкамі суседніх славянскіх моў, уключаючы рускую. Дыялектныя кантакты спрыялі пранікненню шэрагу беларусізмаў у рускія літаратурныя творы. Хоць узаемаўплыў дыялектаў беларускай і рускай моў не падвяргаецца сумненню, аднавіць поўную яго карціну цяжка. Мяркуюцца, што яно закранала, у прыватнасці, такія старажытныя мікрасістэмы, як тэрміны сваяцтва, батанічная, побытавая лексіка і інш.

Узаемадзеянне кніжнай старабеларускай мовы з кніжнай рускай ажыццяўлялася як на тэрыторыі Рускай дзяржавы, так і на тэрыторыі Беларусі, прычым геаграфіяй кантакту вызначаліся інтэнсіўнасць і формы ўзаемадзеяння дзвюх моў. Вялікі ўплыў аказалі выхадцы з Беларусі і Украіны на развіццё рускага вершаскладання, літаратурных стыляў і кірункаў, новых відаў літаратурнай творчасці. Прыкметная асветніцкая, культурная і эканамічная роля беларусаў у жыцці Рускай дзяржавы XVI–XVII стст. вызначыла і ўплыў беларускай мовы на рускую. Элементы беларускай мовы пранікалі не толькі ў вусную гаворку, паколькі выхадцы з Беларусі займаліся перакладамі, кнігавыдавецкай дзейнасцю, літаратурнай творчасцю, справай перапіскай.

Усім сказаным і тлумачыцца наяўнасць у рускай пісьменнасці канца XVI – пачатку XVIII ст. у шэрагу беларускіх лексем (многія з іх вядомы таксама ўкраінскай і польскай мовам) тыпу *державца, подчаший, рада, уживать* і многіх іншых.

З канца XVII – пачатку XVIII ст. уплыў беларускай мовы на рускую літаратурную мову на тэрыторыі Расіі рэзка змяншаецца. Гэта звязана з памяншэннем ролі, якую сталі адыгрываць беларусы ва ўсіх сферах жыцця рускай дзяржавы. Аналізуючы ўмовы, прычыны і формы ўплыву беларускай мовы на рускую, варта прымаць да ўвагі агульнасць іх паходжання, якой вызначаецца структурная блізкасць гэтых моў, якая палягчае магчымасць даволі лёгка запазычаць адзін у другога тыя ці іншыя элементы і нават адносна лёгка разумець беларускі тэкст носбітамі рускай мовы. Беларуская мова адыграла важную пасрэдніцкую ролю ў запазычанні рускай мовай лексікі заходнееўрапейскага паходжання.

Узаемадзеянне беларускай і рускай моў на тэрыторыі Беларусі было некалькі іншым. Вядома, што літаратурныя мовы сучасных усходнеславянскіх народаў – рускага, украінскага і беларускага – утварыліся на аснове старажытнаўсходнеславянскай мовы, якая з’яўляўся агульнай для ўсіх усходніх славян на працягу X–XIV стст. Таму беларуская і руская мовы маюць агульны лексічны фонд, які сваім паходжаннем узыходзіць да гэтага перыяду.

Аналізу фактаў уздзеяння рускай мовы на беларускую лінгвісты надаюць вялікую ўвагу (працы А.Е. Баханькова, М.Г. Булахова, А.М. Булькі, А.А. Гіруцкага, А.І. Жураўскага, М.І. Канюшкевіч, І.І. Крамко, Л.М. Шакуна, П.П. Футры, А.І. Яновіч і інш.). Аднак зрабіць вычарпальны спіс рускіх лексем, запазычаных беларускай мовай, і пералічыць лексемы іншамоўнага паходжання, якія прыйшлі ў беларускую мову праз рускую, няма магчымасці ў сілу іх шматлікасці. Па прыблізных падліках М.І. Крукоўскага, зробленым у 50-я гг. XX ст., запазычанні з рускай лексікі складаюць 3–5 працэнтаў слоўнікавага складу беларускай літаратурнай мовы, а іншамоўныя словы, запазычаныя праз рускую мову, – 13–15 працэнтаў. У наш час Рэспубліка Беларусь з’яўляецца шматнацыянальнай дзяржавай з шырокім распаўсюджаннем беларуска-рускага двухмоўя.

Пытанні для самаправеркі і самакантролю

1. Акрэсліце аб’ект, прадмет, змест і задачы параўнальнай граматыкі ўсходнеславянскіх моў.
2. Назавіце асноўныя дасягненні ўсходнеславянскай кампаратывістыкі.
3. Ахарактарызуйце асаблівасці параўнальна-гістарычнага (кампаратыўнага) метаду мовазнаўства.
4. Ахарактарызуйце асаблівасці сінхронна-супастаўляльны метаду мовазнаўства.
5. Прааналізуйце гісторыю ўзаемадзеяння ўсходнеславянскіх моў.

Тэма 2

ЛЕКСІКА-ФРАЗЕАЛАГІЧНАЯ СІСТЭМА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОЎ

Пытанні

1. Лексікалогія ўсходнеславянскіх моў як навука.
2. Міжмоўныя ўсходнеславянскія кантакты. Запазычанні.
3. Асаблівасці слоўнікавага складу ўкраінскай мовы.
4. Асаблівасці супастаўляльнага аналізу ўсходнеславянскіх фразеалагічных адзінак.

Паняцыйны апарат: лексіка, фразеалогія, міжмоўныя амонімы, паралексы, генезіс, блізкароднасць, запазычанні, эквівалент, безэквівалентнасць.

Літаратура

1. Анічэнка, У.В. Мовы ўсходніх славян / У.В. Анічэнка. – Мінск, 1989.
2. Анічэнка, У.В. Гістарычная лексікалогія ўсходнеславянскіх моў / У.В. Анічэнка. – Гомель, 1978.
3. Брицын, М.А. Из истории восточнославянской лексики / М.А. Брицын. – Киев, 1965.
4. Булахов, М.Г. Основные вопросы сопоставительной стилистики русского и белорусского языков / М.Г. Булахов. – Минск, 1979.
5. Булахов, М.Г. Особенности интерференции русского и белорусского языков. Проблемы двуязычия и многоязычия / М.Г. Булахов. – Москва, 1972. – С. 217–224.
6. Вопросы русской и белорусской грамматики и лексикологии. – Минск, 1978.
7. Выхота, В. Беларуска-рускі слоўнік: міжмоўныя амонімы, паронімы і полісемія / В. Выхота. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2004.
8. Грабчиков, С.М. Межъязыковые омонимы и паронимы. Опыт русско-белорусского словаря / С.М. Грабчиков. – Минск, 1980.
9. Ефимов, А.И. Задачи сравнительной стилистики восточнославянских языков / А.И. Ефимов. – Москва, 1963.
10. Козырев, И.С. К вопросу сравнительно-исторической лексикологии русского и белорусского языков / И.С. Козырев. – Минск, 1980.
11. Крукоўскі, М.І. Рuskі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову / М.І. Крукоўскі. – Мінск, 1958.
12. Манакин, В.Н. Основы контрастивной лексикологии: близкородственные и родственные языки / В.Н. Манакин. – Киев; Кировоград, 1994.
13. Михневич, А.Е. Паралексы / А.Е. Михневич // Русский язык. – Мн., 1981. – С. 137–141.
14. Словарные составы русского и белорусского языков в их историческом развитии и современном состоянии. – Минск, 1980.
15. Сравнительно-сопоставительное изучение лексики русского и белорусского языков. – Минск, 1981.
16. Супрун, А.Е. Сопоставительно-типологический анализ лексики / А.Е. Супрун // Методы изучения лексики. – Минск, 1975.
17. Супрун, А.Е. Лексическая типология славянских языков / А.Е. Супрун. – Минск, 1983.
18. Шуба, П.П. Міжмоўная беларуска-руская аманімія і паранімія // Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў / П.П.Шуба. – Мн., 1982. – С. 106 – 131.

1. **Лексікалогія** – раздзел мовазнаўства, які вывучае слоўнікавы склад мовы (лексіку). Тэрмін “лексіка” ахоплівае ўсю сукупнасць слоў і іх значэнняў, якія функцыянуюць у мове. Слова – гэта найменшая самастойная адзінка мовы, якая называе пэўны прадмет, працэс, з’яву аб’ектыўнай рэальнасці або ўказвае на іх.

Асноўная функцыя слова ва ўсіх трох мовах – намінатыўная (функцыя называння). Слова можа называць канкрэтны прадмет (*зошит – шыйтак – тетрадь; кніжка – кніжка – книжка*), прыродныя з’явы (*дош – дождж – дождь, вітер – вецер – ветер*), прыметы прадмета (*чорний – чорны – черный, великий – вялікі – большой*), колькасць (*сім – сем – семь; чотириста – чатырыста – четыреста*), дзеянне, працэс, стан (*конспектувати – канспектаваць – конспектировать, хворіти – хварэць – болеть*), прыкметы дзеяння (*швидко – хутка – быстро*).

Словы з канкрэтным значэннем называюць усё тое, што чалавек успрымае органамі пачуцця: *будынок – будынак – здание; білы – белы – белый; Гнат – Ігнат – Игнат; малювати – маляваць – рисовать.*

Да слоў з абстрактным значэннем належаць такія паняцці, якія не маюць рэальнага адлюстравання. Яны ўказваюць на стан (*сон – сон – сон, тиша – цішыня – тишь*), пачуцці (*кохання – каханне – любовь, ненависть – нянавісьць – ненависть*), працэс (*біг – бег – бег, чытання – чытанне – чтение*), рысы характару (*доброта – дабрыня – доброта; толерантність – талерантнасьць – толерантность*), розныя праяўленні інтэлектуальнага ўзроўню людзей (*розум – разум – разум, знання – веды – знания*).

Паўназначныя словы ва ўсіх трох усходнеславянскіх мовах маюць лексічнае і граматычнае значэнне, выконваюць намінацыйную функцыю і суадносяцца з паняццем.

Непаўназначныя словы не маюць лексічнага значэння, выражаюць адносіны паміж паўназначнымі словамі і не суадносяцца з паняццямі: *від – ад – от; до – да – к; під – над – под.*

2. У лексіцы ўсходнеславянскіх моў у аснове, узятай з праславянскай мовы, выяўляюцца спецыфічныя ўсходнеславянскія элементы, не ўласцівыя паўднёvasлавянскім і заходнеславянскім мовам. Разыходжанні паміж усходнімі і іншымі славянамі ўжо ў VI–VII стагоддзях складалі каля адной трэцяй часткі ўсяго славянскага слоўнікавага складу; сюды ўключаюцца таксама словы, якія ўзніклі ў адносна позняй эпохі асобных усходнеславянскіх моў. Лексіка ўсходнеславянскіх моў характарызуецца вялікай колькасцю запазычанняў з розных моў. У рускай мове адзначаюцца старажытныя запазычання з усходніх моў (цюркска-мангольскіх), навейшыя – з заходнееўрапейскіх моў (найперш з французскай, нямецкай, англійскай моў). Ва ўкраінскай і беларускай мовах адлюстроўваецца значны ўплыў польскай лексікі.

Украінска-беларускія моўныя кантакты пачаліся яшчэ ў перыяд Русі на базе цесных узаемаадносін протабеларускіх плямёнаў з палянамі і Кіевам. Такія кантакты сталі сталымі ў XIV–XVII стст. у рамках сумеснай украінска-беларуска-літоўскай дзяржавы – Вялікага Княства Літоўскага, у якой дзяржаўнай літаратурна-пісьмовай мовай была агульная беларуска-ўкраінская пісьмовая гаворка.

Узбагачэнне ўкраінскай пісьмовай практыкі беларусізмамі актыўна адбывалася менавіта ў гэты перыяд. Асобныя словы і выразы, якія ў беларускіх выданнях часам адбіваліся непаслядоўна, ва ўкраінскай пісьменнасці сталі літаратурнай нормай (*присегнуты, седечы, ездечы, навезаты, понеделокъ г.д.*). Вялікую ролю ў гэтым працэсе адыграла перакладніцка-выдавецкая дзейнасць славутага ўсходнеславянскага першадрукара Францыска Скарыны. Яго пераклады біблейскіх кніг на "простую мову" з арыгінальнымі прадмовамі і пасляслоўямі распаўсюджваліся таксама ва Украіне і сталі ўзорам для пераймання ўкраінскімі кніжнікамі XVI ст. (Васіль Жугаевіч з Яраслава, Лука Цярнопальскі і інш.). У выніку творчага развіцця скарынаўскіх традыцый ва Украіне з'явіліся перакладзеныя "на мову Рускую" перасопніцкае Евангелле (1556–61 гг.), Крэхаўскі Апостал (1563–72 гг.), Евангелле Негалеўскага (1581 г.) і інш. Элементы беларускай мовы праніклі нават у Астрожскую Біблію (1581 г.).

З канца X ст. усходнія славяне ў сувязі з распаўсюджаннем хрысціянства атрымалі пісьменнасць, якая прыйшла з Балгарыі (кірыліца і глаголіца). Узніклі дзве блізкароднасныя, але генетычна і функцыянальна розныя літаратурныя мовы: стараславянская мова і старажытнаруская (агульнаўсходнеславянская) мова, паміж якімі існавала ўзаемадзеянне. Сучасныя нацыянальныя літаратурныя мовы ўсходніх славян склаліся ў XIX–XX стагоддзях (беларуская мова, руская мова, украінская мова).

Сучасная лексіка ўкраінскай мовы мае шмат агульнага таксама з рускай, беларускай, славацкай мовамі. На ўзроўні гутарковай мовы шмат агульнага з рускай і беларускай, літаратурная мова (тэрміны, паняцці і т.п.) мае шмат агульнага з польскай і славацкай. Лексіка ўкраінскай мовы больш за ўсё набліжана да беларускай (каля 75% агульнай лексікі), польскай, славацкай, балгарскай (каля 70%), рускай, чэшскай (каля 60%) моў.

Беларусізмамі ў сучаснай украінскай літаратурнай мове лічацца словы *горячий, летучая мышь, калач, вилка, хозяин* і г.д. У сваю чаргу, старабеларуская пісьменнасць узбагачалася шляхам пранікнення ў яе некаторых спецыфічных рыс украінскай мовы. Украінскі ўплыў на беларускую пісьменнасць паступова ўзмацняўся ў XVII ст. (У "Лексіконе" Бярынды 1653 г., выдадзеным Куцейскай друкарняй пад Оршай у Беларусі, словы пададзены паводле ўкраінскага вымаўлення (у кіеўскім выданні 1627 гэтыя словы прадстаўлены ў традыцыйнай царкоўнаславянскім арфаграфіі: *досыць – досыть* (досыць, *жолтныца – жолтяница, цилитель - цитель* і г.д.).

Новая хваля беларуска-ўкраінскіх моўных адносін у XIX ст. была звязана з папулярнасцю ў Беларусі паэзіі Т. Шаўчэнкі і арыентацыяй шматлікіх прадстаўнікоў новай беларускай літаратуры на народную аснову і на ўкраінскую класічную літаратуру.

3. Міжмоўныя амонімы – словы, якія маюць рознае значэнне і часткова супадаюць у гукавых адносінах у рускай і беларускай, рускай і ўкраінскай, украінскай і беларускай мовах. Міжмоўныя амонімы, паронімы і паралексы ўзнікаюць часцей за ўсё ва ўмовах двухмоўя; узнікненне іх звязана з інтэрферэнцыяй, узаемапранікненнем моў: бел. *блага* – дрэнна; рус. *благо* – добра; бел. *плот, склон, запрасіць* – рус. *плот, склон, запросить*; рус. *шар* – круглы прадмет; укр. *шар* – пласт чаго-небудзь; рус. *неделя, уродливый, гроши* – укр. *неділя, вродливий, гроші*. **Паралексы** – словы з дзвюх моў, якія пры знешнім падабенстве адрозніваюцца марфемнай структурай, вымаўленнем, націскам, прыналежнасцю да часціны мовы і інш: *баразна – борозда, калідор – коридор, бараноў – баранов, камяні – камни, язмін – жасмин, цыган (цыгін) – цыган*.

4. Слоўнікавы склад украінскай мовы аб'ядноўвае дзве групы лексічных адзінак:

- 1) спрадвечна ўкраінскія слова;
- 2) слова, запазычаныя з іншых моў.

Станаўленне спрадвечнай ўкраінскай лексікі можна прадставіць у такой храналагічнай паслядоўнасці: індаеўрапейскі лексічны склад -> праславянскі лексічны склад -> уласна ўкраінскі лексічны склад.

У складзе спрадвечна ўкраінскай лексікі вылучаюцца наступныя тэматычныя групы ў суадносінах з індаеўрапейскім моўным адзінствам:

- Назвы прадметаў і з'яў прыроды: *небо, сонце, земля, день, ніч, зима, весна, літо, море, вогонь*;
- Назвы раслін, жывёл, рыбы, птушак і насякомых: *береза, верба, осина, вовк, бобер, видра, вівця, щука, лосось, оса*;
- Назвы сваяцкіх і сямейных адносінаў: *тато, батько, мати, син, дочка, брат, сестра, свекор, зять*;
- Назвы жылля і яго частак, прылад працы, прадуктаў харчавання: *дім, двір, мед, мясо, сіль, віз, колесо, вісь*;
- Назвы дзеяння і стану: *жити, сидіти, їсти, відати, знати, спати*;
- Назвы органаў і частак чалавечага цела: *мозок, волос, око, брова, язык, коліно, долоня*;
- Назвы лічбаў: *один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять, сто, тысяча*.

Приведення вишэй словы з'яўляюцца характэрнымі для ўсіх або большасці моў індаеўрапейскай сям'і.

Да праславянскай лексікі належаць словы: *білий, посол, гнів, стид, гіркий, я, ми, він, з, за, у (в), там, тут, як та ін.*

Аснову праславянскага слоўніка склала праіндаеўрапейская лексіка. На працягу доўгага часу праславянская мова была адзінай, гэтым тлумачыцца значная блізкасць паміж славянскімі мовамі. У апошнія тысячагоддзе гісторыі ў іх узнікае шэраг дыялектаў, на аснове якіх у далейшым сфарміруюцца рысы славянскай мовы. Да славянскай лексікі належаць такія словы, як *дядько, племіннік, тулуб, кулак, собака, кішка, зозуля, жайворонок, молочай, хвоц, гречка, осока, кажан, поміст, скирта, урожай, озимина, ярина, сіножатъ, кочувати, чахнути, черкати, журба, суть, хороший, тепер, поки, сьгодні.* Ва ўсходнеславянскай мове паступова ўзнікаюць словы, уласцівыя толькі ўкраінскай мове – уласна ўкраінскія, або спецыфічна ўкраінскія: *штани, запаска, хустина, ремінець, свита, намисто, жнива, жниварка, молотарка, вареники, галушки, деруни, сніданок, чарівний, весняний, яскравий, коханий, недолік, повітря, хурделиця, багаття, лелека, годинник, паляниця, корж, очолити, вибагливо, козачок, бандура, держава.*

Гэтыя словы можна распазнаць па фанетычных прыкметах:

- 1) [o], [e] у адкрытым складзе чаргуецца з [i] у закрытым складзе: *село - сільський;*
- 2) [e] змяняецца на [o] пасля шыпячых і [й]: *женити - жонатий, шести - шостий;*
- 3) наяўнасць гука [и] пасля [ж], [ч], [ш], [г], [к], [х] у корані слоў: *хист, чимчикувати.*

Для ўласна ўкраінскіх слоў характэрны і словаўтваральныя асаблівасці. Гэта суфіксы *-ій-* (*вередій, скупій, багатій, торохтій, плакій, палій, хвалій*); *-ин-* (*година, хвилина, стрілянина, біганина, Київщина*); *-инь-* (*бистринь, далечинь, глибинь, теплिनь, просторинь*); *-ач-* (*яч-*) (*сіяч, викладач, спостерігач*); *-ощ-* (*веселощі, грубощі, жалощі, прикрощі, пустощі, радощі*); *-ець-* (*проловець*); *-енк-* (*Вівчаренко, Бондаренко, Коваленко, Кравченко*); *-к-* (*відвідувачка, лікарка*).

Сярод уласна ўкраінскіх слоў ёсць і непаўназначныя лексемы: *якби, як, чи, хіба, хай, нехай, майже, саме, якраз, лібонь, проміж, поміж, поза, з-посеред, щоб, зате, протє, ніби, нібито, немовби.*

5. Украінская мова ўвесь час знаходзілася ў цесных кантактах з іншымі мовамі, гэта абумовіла запазычанні некаторых слоў, якія арганічна ўвайшлі ў лексічную сістэму ўкраінскай мовы. Запазычанне іншамоўных слоў можа адбывацца непасрэдна або праз пасрэдніцтва іншай мовы.

Усе іншамоўныя словы падзяляюцца на 2 групы:

- а) запазычанні са славянскіх моў;
- б) запазычанні з неславянскіх моў.

Да першага тыпу запазычанняў належаць стараславянізмы – словы, якія ўкраінская мова засвоіла са стараславянскай.

Для стараславянізмаў характэрны наступныя моўныя асаблівасці:

- а) фанетычныя:
 - гукаспалучэнні [ра], [ла], [ре], [ле] адпаведна да славянскіх [оро], [оло], [єре], [еле]: *врата – ворота, глас – голос, древо – дерево, храм – хоромы, шлем – шолом;*
 - гукаспалучэнні [йе], [йу] напачатку слова: *єдиний, юнак;*
 - гукаспалучэнне [жд]: *вождь, страждати;*
- б) словаўтваральныя:
 - прыстаўкі *воз-*, *со-*, *пред-*, *пре-*: *возвеличити, предтеча, прекрасно;*

• суфіксы назоўнікаў: -тель-, -ств-(о), -тай, -зь, -ин-(я): *повелитель, багатство, ратай, пріянь, гординя*.

Ва ўкраінскай мове даволі шмат запазычанняў з рускай. Гэта словы палітычнай лексікі (*партіець, більшовик, комсомол, народовець*); лексікі працоўнага класу (*завод, рудник, электропоезд*); афіцыйна-дзелавой (*законопроект, указ*); побытавай (*сарафан, самовар, гармоніст*). Украінская мова запазычыла праз рускую значную колькасць іншамоўнай тэрміналагічнай лексікі: *конференція, декларація, канонада, кібернетика, синтез, біохімія, лауреат, анализ*. Таксама лексіка ўкраінскай мовы папаўняецца за кошт калькавання, гэта значыць шляхам дакладнага капіравання рускіх слоў: *соцзмагання, законодавство, суднобудівник, приватновласницький*. Калькаванне чужых слоў як спосаб намінацыі магчымы тады, калі для пэўнага паняцця няма назвы ў роднай мове. Але шмат хто ведае, што трэба толькі надаць рускім словам украінскае гукавое аздабленне, як гэта слова пачынае набываць ўкраінскі сэнс. Нярэдка чуеш: *краеугольний* (замест *наріжний*) *камінь, ігрок* (замест *гравець*), *упрямий* (замест *упертый*). У лексіцы ўкраінскай мовы прысутнічаюць словы з беларускай: *жлукто, дьоготь, бадьоро, бадьорий*.

Такім чынам, украінская мова фарміравалася паслядоўна, з'яўлялася як ўласна ўкраінскія словы, так і запазычаныя з іншых моў (у першую чаргу рускай і беларускай).

6. **Фразеалагізмы**, з уласцівымі ім узнаўляльнасцю ў гаворцы, семантычнай камплікацыйнасцю і цэласнасцю, шматкампанентнасцю, фармальна-граматычнай неаднастайнасцю, нацыянальнай унікальнасцю, уяўляюць сабою надзвычай важны аб'ект мовазнаўства. Супастаўляльнае вывучэнне фразеалогіі стала прадметам даследавання адносна нядаўна. Усё яшчэ няма адзінага меркавання пры вызначэнні складу фразеалогіі і яе месца ў сістэме мовы, выразна не выпрацаваны метады і прыёмы ўсталявання межаў фразеалагічных адзінак (ФА) і іх стрыжнёвых слоў. Не вызначаны таксама адзіныя прынцыпы лексікаграфічнай апрацоўкі фразеалагічнага матэрыялу – нават у аднатыпных слоўніках ФА характарызуюцца па-рознаму.

Сярод актуальных праблем узаемадзеяння трох усходнеславянскіх моў асабліваю ўвагу прыцягваюць пытанні ўзнаўлення ФА сродкамі мовы перакладу. Гэта ўвага абумоўлена спецыфікай і структура-семантычнай складанасцю фразеалагічных сродкаў, узнаўленне якіх злучана з вызначанымі цяжкасцямі лінгвістычнага, агульнафілалагічнага, культуралагічнага, сацыяльнага і гістарычнага характару.

Супастаўляльны аналіз фразеалагічных адзінак рускага, беларускага і ўкраінскага моў мае вялікае як тэарэтычнае, так і практычнае значэнне. Гэтым тлумачыцца ўсё большая ўвага да пытанняў культуры вусновай і пісьмовай гаворкі не толькі ў асяроддзі філолагаў, але і ў шырокіх колах грамадскасці; да таго ж новымі праграмамі па ўкраінскай, рускай і беларускай мовах прадугледжваецца вывучэнне пытанняў фразеалогіі ў школе.

Тэарэтычнае асэнсаванне беларуска-руско-ўкраінскіх фразеалагічных паралеляў неабходна яшчэ і таму, што носьбіты гэтых блізкароднасных моў лёгка дапускаюць у гаворцы рознага роду парушэнні ў структурнай і семантычнай арганізацыі ФА.

7. Розныя аспекты перакладу ФА сталі прадметам аналізу ў фразеалогіі рускіх, беларускіх і ўкраінскіх мовазнаўцаў. У апошнія дзесяцігоддзі вывучэнне фразеалагічнага складу розных моў стала асабліва інтэнсіўным і рознакіраваным. Апроч шматлікіх прац па асобных праблемах, пачалі з'яўляцца таксама і даследаванні агульнага характару. Тут у першую чаргу неабходна назваць працы А.С. Аксамітава ("Беларуская фразеалогія", 1978), В.Л. Архангельскага ("Устойчивые фразы в современном русском языке", 1964), В.П. Жукава ("Семантика фразеологических оборотов", 1978), В.М. Макіенкі ("Славянская фразеология", 1980) і інш. Акрамя таго, нельга не адзначыць унёсак у развіццё фразеалогіі як навукі такіх навукоўцаў, як Ф. Буслаеў, Л. Булахоўскі,

Ф. Мядзведзеў, Г. Удавічэнка, Ф. Янкоўскі (даследаванні агульнаславянскай фразеалогіі); І. Беладзед, М. Жовтобрюх, І. Чараднічэнка, А. Коваль, В. Капілаў, Л. Скрыпнік (распрацоўка праблем фразеалогіі сучаснай украінскай літаратурнай мовы), Л. Райзензон, М. Алефірэнка, Н. Бабіч (аналіз розных аспектаў сістэмных адносін кампанентаў фразеалагічных адзінак рускай і ўкраінскай моў), Ю. Аваліані, М. Аляксеенка, А. Архангельская, Б. Ажнюк, В. Гак (даследаванні розных аспектаў міжмоўных адносін фразеалагічных адзінак), але рашэнне шматлікіх праблем перакладу ФА як перакладазнаўчай катэгорыі застаецца аднолькава актуальным як на матэрыяле блізкароднасных, так і няроднасных моў.

8. Супастаўляльны аналіз ФА у рускай, украінскай і беларускай мовах дазваляе вылучыць дзве непрапарцыянальныя ў колькасных адносінах групы:

1. ФА, якія маюць фразеалагічныя эквіваленты ў іншай мове.

2. ФА, якія не маюць ў іншай мове эквівалентных фразеалагізмаў (іх значэнні перадаюцца пры дапамозе сінонімаў ці апісальна).

Першая група вельмі шматлікая і разнастайная, што тлумачыцца блізкасцю саміх моў і агульнасцю паходжання гэтых трох народаў. Сярод фразеалагізмаў гэтай групы вылучаюцца эквівалентныя пары, якія маюць аднолькавую структуру, і рознаструктурныя. У эквівалентных парах з аднолькавай структурай варта падкрэсліць фразеалагічную тоеснасць, якая характарызуецца поўнай лексічнай адпаведнасцю, структурнай аднастайнасцю, супадзеннем у стылістычнай характарыстыцы і спалучальнасці формаў. Лексемы, якія ўваходзяць у склад фразеалагічных тоеснасцяў, з'яўляюцца элементамі агульнага лексічнага фонду ўкраінскай, беларускай і рускай моў: *золоті рукі – залатыя рукі – золотые руки; пападати (папаць) пальцем у небо – трапляць (патрапіць) пальцам у неба – папаць пальцем в небо; з рук у рукі – з рук у рукі – из рук в руки; знати своє місце – ведаць сваё месца – знать свое место; выходити (вийти) на орбіту – выходзіць (выйсці) на арбіту – выйти на орбиту; брати (взяти) під обстріл – браць (узяць) пад абстрэл – брать под обстрел; бути в контрах – быць у контрах – быть в контрах.*

Іншы тып суадносін паміж ФА ўкраінскай, рускай і беларускай моў, у семантычным і канструктыўным плане падобных да фразеалагічных тоеснасцяў, складаюць фразеалагічныя пары, якія ідэнтычныя па значэнні і структуры, але маюць ў сваім складзе не лексічныя тоеснасці, а лексічныя эквіваленты. Гэтыя лексічныя эквіваленты з'явіліся падчас гістарычнага развіцця слоўнікавага складу ўкраінскай, рускай і беларускай моў і адлюстроўваюць складаныя семантычныя і словаўтваральныя працэсы:

1) страту агульнаславянскай ці агульнаўсходнеславянскай лексемы ў адной мове і замену яе новаўтварэннем у іншай; напрыклад, украінскім фразеалагізмам са словам *око* ў рускай мове паслядоўна адпавядаюць звароты са словам *глаза*, а ў беларускай – *вочы*: *очі на лоба лізуть – глаза на лоб лезут – вочы на лоб лезуць, оком не моргнути – глазом не моргнуть – вокам не міргнуць*;

2) узнікненне лексем з аднолькавым значэннем, утвораных на базе аднаго і таго ж караня пры дапамозе розных афіксаў: *лити воду на млин – лить воду на мельницу – ліць ваду на млын; ловити рыбу в каламутній воді – ловить рыбу в мутной воде – лавіць рыбу ў каламутнай вадзе; мокра курка – мокрая курица – мокрая курыца*;

3) утварэнне лексічных эквівалентаў ад розных общеславянских каранёў: *давати свою голову відтяти – давать голову на отсечение – даваць галаву на адсячэнне; натискувати [на всі] педалі – нажимать [на все] педали – націскаць на ўсе педалі*;

4) узнікненне лексічных эквівалентаў з прычыны таго, што ў мовах замацаваліся ў складзе фразеалагізмаў розныя па паходжанні словы:

• у адной мове – усходнеславянскае, у другой – стараславянскае, а беларускі варыянт набліжаны да ўкраінскай мовы (*володар дум – властитель дум – уладар дум; володіти собою – владеть собой – валодаць сабой*);

• усходнеславянскае слова, якое належыць да пэўнай групы стараславянскіх дыялектаў (*від широго серця – от чистого сердца – ад шчырага сэрца*);

• запазычанае – агульнаславянскае ці ўсходнеславянскае (*віддати шану – отдать долг – аадаць абавязак; битися головою об мур – биться головой об стену (стенку) – біцца галавой аб сцяну; достойный кисти художника – достойний пензля художника – годны пэндзя мастака*) або не запазычанае – уласна рускае (*втрачати ґрунт під ногами – терять почву под ногами – губляць ґрунт пад нагамі*);

• у складзе фразеалагізмаў – лексем, запазычаныя ў розны час з розных моў (*на гарматний постріл – на пушечный выстрел – на гарматны стрэл, за душою ні шеляга – за душой ни гроша – за душой ні гроша*); да дадзенага тыпу спалучэнняў варта аднесці такія пераклады іншамоўных *ФА*, у якіх у адной мове славянскае слова, а ў іншым – запазычанае (*маслинова гілка – оливковая ветвь – аліўкавая галіна*);

• семантычнае збліжэнне пры фразеалагізацыі спалучэнняў асобных лексем, якія ў нарматыўным значэнні не супадаюць: *напустити туману – пустить пыль в глаза – пусціць пыл у вочы; на один копил – на один покрой – на адзін капыл*.

Эквівалентныя *ФА* могуць супадаць па лексічным складзе, але адрознівацца стылістычнай прыналежнасцю ці эмацыйнай афарбоўкай кампанентаў. Эмацыянальная афарбоўка нават аднаго з кампанентаў надае адпаведнае адценне і фразеалагізму ў цэлым: *пупа надрывати – живот надрывать – жывот надрываць; макітриться ў голі – мутиться в голове – каламуціцца ў галаве*.

Ступень тоеснасці ці эквівалентнасці *ФА* даволі розная, бо ў пэўных мовах вялікая колькасць *ФА* характарызуецца некалькімі значэннямі. Напрыклад, у рускай мове *ФА бить челом (кому?)* мае чатыры значэнні: 1) «*почтительно кланяться, приветствуя кого-либо*»; 2) «*выражать чувство глубокого уважения, почтения, благодарности за что-либо*»; 3) «*почтительно просить о чем-либо*»; 4) «*жаловаться на кого-либо*». Для ўкраінскай *ФА бити чолом (кому? перед ким?)* характэрна толькі адно значэнне – «*до землі уклоняючись, віддавати кому-небудь шану, благати про щось*». У беларускай мове значэнне супадае з украінскім варыянтам.

Ступень эквівалентнасці *ФА* можа памяншацца, калі ў адной з моў якой-небудзь з элементаў *ФА* выступае як варыянт, а ў іншай мове гэты ж фразеалагізм адрозніваецца вялікім узроўнем ідыяматычнасці. Тут магчымыя такія выпадкі:

1) *ФА* ва ўкраінскай мове мае варыянтны, у рускай і беларускай мове іх няма: *володар дум (думок) – властитель дум – уладар думак; безвихідне (безпорадне) становище – безвыходное положение – безвыходнае становішча; бери (сягай) вище – бери выше – бяры вышэй*;

2) безварыянтныя *ФА* ва ўкраінскай і беларускай мовах маюць варыянтны ў рускай: *лебедина хода – лебядзіная хада – лебединая поступь (походка); без особливих труднощів – без асаблівых цяжкасцей – без особых трудностей (затруднений); для більшої ваги – для большей важнасці – для большей (пуцей) важности*.

Ва ўкраінскай мове *ФА* вар'іруюцца часцей і разнастайней, у рускай мове яны больш стабільныя. Тлумачэнне гэтай з'явы патрабуе адмысловага сур'эзнага даследавання, пранікнення ў прыроду варыятыўнасці *ФА*, якая, з аднаго боку, можа быць злучана са ступенню згуртаванасці кампанентаў (сінанімічная замена часцей назіраецца ў фразеалагічных спалучэннях), з другога – са ступенню дэсемантызацыі слоў, якія ўваходзяць у склад *ФА*.

Варыятыўнасць *ФА* ва ўкраінскай мове часткова можа быць патлумачана таксама распаўсюджаным ва Украіне ўкраінска-рускім білінгвізмам і з'яўленнем у сувязі з

гэтым калек, якія ўзаемадзейнічаюць з уласна ўкраінскай фразеалогіяй і ствараюць дадатковыя варыянты *ФА*.

Эквівалентнымі ў семантычным стаўленні могуць быць і рознаструктурныя фразеалагічныя адзінкі. Гэта абумоўлена галоўным чынам спецыфікай граматычнага ладу той ці іншай мовы, напрыклад, у сінтаксічным кіраванні, ва ўжыванні склонаў і прыназоўнікаў: *вашими милостями – з вашої ласкі – з вашай ласкі; быстрый разумом – бистрий на розум – хуткі на розум; в знак согласия – на знак згоды – у знак згоды*.

Эквіваленты могуць адрознівацца і па структуры і лексічным складам, супадаючы толькі ў значэнні. Пры гэтым *ФА* ўкраінскай і беларускай мовы супадаюць: *обоє рябоє – абое рабое – два сапога пара; не в собі – не ў сабе – в растрепанных чувствах*.

Заканамерная наяўнасць у рускай, беларускай і ўкраінскай мовах *ФА*, якія зусім не маюць адпаведных эквівалентаў у адной з супастаўленых моў. Значэнне гэтых фразеалагізмаў перадаецца іншай мовай апісальна: *здоров врать – майстер брехати – майстар брахаць; держать руки по швам – стояти струнко – стояць стрункай; взятки гладки (с кого) – нічога не візьмеш (з кого) – нічога не возьмеш (з каго) – ці адным словам з выразнай ацэначнай семантыкай: бесструнная балалайка – торохтій, пустомеля - пустамеля; пускати (пустити) ману (на кого) – пускаць пыл ў вочы – дурачить (одурачить) (кого), на відчай душі – як утрапёны – очертя голову*.

9. Ва ўласна рускіх і ўкраінскіх фразеалагізмах знайшлі найбольш яркае ўвасабленне як унутрымоўныя факты, так і факты экстралінгвістычныя, якія адлюстроўваюць гісторыю народа, асаблівасці побыту, эканомікі, жывёльнага і расліннага свету, сістэму вобразных сродкаў. Больш падрабязна спынімся на ўласна рускіх і ўкраінскіх фразеалагізмах. Гэтыя *ФА* звязаныя з этнаграфічнымі асаблівасцямі побыту народаў. Падобныя фразеалагізмы – назвы абрадаў, рытуалаў, нехарактэрных для іншай культуры, значна адрозніваюцца адзін ад аднаго, маюць іншае сімвалічнае значэнне (рус. *бросать на сор, выкупать ворота, драть околицу, полоть снег*; укр. *вернутися з рушниками, відкупні куми, вити вильце, глечики полоскати, давати (дати, підносити, піднести) [печеного] гарбуза*). Спецыфіка такіх *ФА* тлумачыцца ўнікальнасцю пазамоўнай рэчаіснасці. Іх спіс значны, што з'яўляецца следствам колькасці абрадаў, лакальных рытуалаў, іх дыялектных назваў.

Уласна безэквівалентныя фразеалагічныя адзінкі (*БФА*), вобразнасць якіх засноўваецца на гістарычнай падзеі, з'явах культурнага жыцця, характарызуецца ўнікальнасцю вобразнага матэрыялу. У склад такіх *БФА* ўваходзяць адзінкі, якім уласцівая нацыянальна-культурная афарбаванасць (рус. *шемякин суд, сморгонская академия, стольпинский галстук, идти по Владимирке*; укр. *вставай, Максиме, бо все гине; були ляхам Жовті Води, буде ще й Пилява*).

Фактарамі, якія надаюць нацыянальную ўнікальнасць *ФА*, з'яўляюцца кампаненты *БФА*, што належаць да наступных груп лексікі: рэаліі, гістарызмы, дыялектызмы, жарганізмы, прафесіяналізмы, запазычанні, стараславянізмы, архаізмы.

10. Вынікі вывучэння лексікі і фразеалогіі ў праекцыі на міжмоўнае супастаўленне сведчаць пра тое, што кожная з трох усходнеславянскіх моў з'яўляецца нацыянальна-ўнікальнай, што этналінгвістычнай свядомасці кожнаму з народаў-носьбітаў моў уласцівая свая спецыфіка. Але тут прэба адзначыць тое, што лексічны склад украінскай мовы амаль супадае з мовай беларускай і ў значнай ступені адрозніваецца ад лексікі і фразеалогіі рускай мовы.

Стылістычная агульнасць роднасных моў выяўляецца ў наяўнасці агульных моўных катэгорый, роднасных экспрэсіўных магчымасцяў фразеалагізмаў і асобных лексічных адзінак. Аналагічны характар функцыянальных стыляў у мовах забяспечвае адзіную класіфікацыю фразеалагічнага складу: ва ўсіх трох мовах суадносяцца нейтральны, кніжны і гутарковы пласты фразеалогіі. Ва ўкраінскай і беларускай мове гэтыя пласты вельмі цесна звязаны паміж сабой. У рускай і ўкраінскай мовах характар і

суадносіны гэтых пластоў мае шмат агульнага, але і не дае поўнага паралелізму: агульны характар нейтральнай фразеалогіі ўкраінскай мовы ў параўнанні з рускай дае зрух у бок гутарковай гаворкі, а пласт кніжнай фразеалогіі рускай мовы прадстаўлены некалькі шырэй, чым ва ўкраінскай. Дзякуючы сваёй экспрэсіі і вобразнасці гутаркова-прастамоўная лексіка ў кожнай мове своеасаблівая, у сувязі з чым поўных эквівалентаў назіраецца вельмі мала; шматлікія фразеалагізмы не маюць адпаведнасцяў ва ўкраінскай дзякуючы своеасаблівасці кампанентаў, якія ўтвараюць гэтыя лексемы. І калі *ФА* ўкраінскай і беларускай моў у большасці выпадках супадаюць, то частковая несуднесенасць украінскіх і рускіх фразеалагізмаў назіраецца ў тых выпадках, калі, напрыклад, адной *ФА* рускай мовы адпавядаюць варыянты ўкраінскіх фразеалагізмаў з рознай стылістычнай афарбоўкай. У залежнасці ад тыпу эквівалентаў значэнне можа быць перададзена ў кожнай з моў рознымі спосабамі. Найбольш удалай можна лічыць эквівалентную перадачу значэння фразеалагізма шляхам падбору *ФА* блізкай стылістычнай афарбоўкі.

Супастаўляльнае даследаванне лексікі, побач з глыбокім і ўсебаковым аналізам фразеалагічнага багацця моў, дазваляе вырашыць цэлы шэраг вельмі важных і складаных пытанняў, якія датычацца значных адзінак мовы, характару лексічнага значэння слова, суадносіны лексічнай спалучальнасці слоў і іх значэнні, розных пытанняў словаўтварэння і этымалогіі, шэрагу праблем арфаграфіі, стылістыкі, мовы мастацкай літаратуры, а таксама адэкватнай перадачы *ФА* сродкамі ўсіх трох моў.

11. Агульны лексічны фонд блізкароднасных моў (асабліва ўкраінскай і беларускай) значна пераважае над безэквівалентнымі адзінкамі, што абумоўлена генетычнай, гістарычнай, культурнай агульнасцю гэтых моў. Блізкасць лексікі ўкраінскай, беларускай і рускай моў вяўляецца як у плане зместу, так і ў плане выражэння; назіраюцца агульныя тэндэнцыі і заканамернасці арганізацыі лексічнага складу. Фразеалагічныя адзінкі як спецыфічныя адзінкі мовы займаюць аднолькавае месца ў сістэме як украінскай, рускай, так і беларускай моў, выконваючы адны і тыя ж функцыі. Падчас гістарычнага развіцця ва ўкраінцаў, беларусаў і рускіх выпрацаваліся адзіныя формы мыслення, склалася вызначаная сістэма ўспрыманняў, з'явілася шмат агульнага ў сацыяльным развіцці, у культуры. Моўныя кантакты паміж гэтымі народамі ў палітычным, эканамічным, навуковым узроўнях, узаемаадносіны паміж людзьмі ў вобласці літаратуры і мастацтва, пераклады мастацкіх твораў і сродкі масавай інфармацыі спрыяюць працэсам фразеалагічных запазычанняў, што, вядома, вядзе да з'яўлення агульнага беларуска-руско-ўкраінскага фразеалагічнага фонду.

Фразеалагізму ўласціва функцыя фіксацыі і назапашвання ў яго семантыцы грамадска значнага досведу. На сучасным этапе развіцця роднасных моў, асабліва ва ўмовах білінгвізму, значна актывізаваўся працэс інтэрнацыяналізацыі слоўнікавага складу моў, які з'яўляецца вынікам інтэрнацыяналізацыі нацыянальнай. У рускай і ўкраінскай мовах увесь час расце колькасць элементаў нацыянальнага характару, у прыватнасці фразеалагічных. У беларускай і ўкраінскай мовах такое збліжэнне назіраецца ў меншай ступені, што абумоўлена значным падабенствам у лексіцы. У першую чаргу гэтыя інтэрнацыянальныя элементы адлюстроўваюцца ў мове сродкаў масавай інфармацыі (*напрыклад, прыйсці да кансенсусу - прыйсці да кансенсусу – прыйти к консенсусу*). Пад уплывам навукова-тэхнічнага прагрэсу ў мовы ўліваюцца фразеалагічныя неалагізмы тэрміналагічнага паходжання (*вышэйшы пілатаж – вищий пілатаж – высший пілатаж, адкрытым тэкстам – відкрытым тэкстам – открытым тэкстам, даваць зялёнае святло - давати руні світло – давать зелений свет і да т.п.*).

Усё вышэйпаказанае сведчыць пра тое, што ўкраінскія, рускія і беларускія выразы шмат у чым блізкія. Гэта агульнасць з'яўляецца адлюстраваннем культуралагічнай агульнасці гэтых блізкароднасных народаў.

Пытанны для самаправеркі і самакантролю

1. Вызначце агульнае і адрознае ў тэматычных групах лексікі сучасных усходнеславянскіх моў.
2. Дайце азначэнне паняцця “безэквівалентная лексіка”. Прывядзіце прыклады з усходнеславянскіх моў.
3. Падбярыце прыклады міжмоўных амонімаў ва ўсходнеславянскіх (10) і азаходнееўрапейскіх мовах.
4. Дайце азначэнне тэрміна “паралекс”. Прывядзіце 10 прыкладаў паралексаў з розных усходнеславянскіх моў.
5. Ахарактарызуйце адметнасці семантыкі і структуры фразеалагізмаў у рускай, беларускай і ўкраінскай мовах і асаблівасці спосабаў іх перакладу з адной мовы на другую.
6. Падрыхтуйце паведамленне пра гісторыю ўзаемных кантактаў усходнеславянскіх моў.

Тэма 3

ФАНЕТЫКА-АРФАЭПІЧНАЯ СІСТЭМА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОЎ

Пытанны

1. Усходнеславянская фанетыка. Асаблівасці фанетычнай сістэмы ўкраінскай мовы ў параўнанні з рускай і беларускай.
2. Усходнеславянская фаналогія.
3. Усходнеславянская арфаэпія.
4. Усходнеславянская акцэнтацыя.

Паняццёвы апарат: фанетыка, гук, фанема, спалучэнне гукаў, моўная плынь, чаргаванні, пазіцыя, гукавыя змяненні, арфаэпія, акцэнтацыя, варыянтнасць.

Літаратура

1. Абабурка, М.В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М.В. Абабурка. – Мн., 1992.
2. Бернштейн, С.Б. Сравнительная грамматика славянских языков / С.Б. Бернштейн. – М., 2005.
3. Бордович, А.М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А.М. Бордович, А.А. Гируцкий, Л.В. Чернышева. – Мн., 1999.
4. Бошквич, Р. Основы сравнительной грамматики славянских языков: Фонетика и словообразование / Р.Бошквич. – М., 1984.
5. Булахов, М.Г. Восточнославянские языки / М.Г.Булахов, М.А.Жовтобрюх, В.И.Кодухов. – М., 1987.
6. Громыко, В.С. Особенности изучения русского языка в Белоруссии / В.С.Громыко. – Мн., 1975.
7. Гурскі, М.І. Параўнальная граматыка рускай і беларускай моў / М.І. Гурскі. – Мн., 1972.
8. Демиденко, Л.П. Речевые ошибки / Л.П. Демиденко. – Мн., 1986.
9. Дыбо, В.А. Славянская акцентология / В.А.Дыбо. – М., 1981.
10. Зализняк, А.А. От праславянской акцентуации к русской / А.А. Зализняк. – М., 1985.

11. Матусевич, М.И. Современный русский язык. Фонетика / М.И. Матусевич. – М., 1979.

12. Вардомацкий, Л.М. Особенности ударения существительных в русском, белорусском и украинском языках / Л.М. Вардомацкий. – Мн., 1988.

1. **Фанетыка** – гэта раздзел мовазнаўства, у якім вывучаецца гукавая сістэма маўлення. Прадметам вывучэння фанетыкі з'яўляюцца гукі мовы: іх прырода, спалучальнасць, заканамерныя змены гукаў у маўленчай плыні і іх абумоўленасць. Задача фанетыкі – вывучыць агульныя заканамернасці ўтварэння гукаў, іх класіфікацыю, ахарактарызаваць гукавыя змены, вызначыць іншыя фанетычныя адзінкі – склад і націск. Гук – гэта найдрабнейшая адзінка мовы, матэрыяльная абалонка слоў. Асобна ўзяты гук не мае якога-небудзь значэння, ён яго набывае толькі ў складзе слоў і марфем, выконваючы функцыю распазнавання і адрознення іх значэнняў (укр.: *кінь* – *кинь*, *біжы* – *біжу*). Фанетыка мае важнае тэарэтычнае і практычнае значэнне. Веданне працэсаў утварэння гукаў, іх уласцівасцяў, заканамернасцяў спалучальнасці – адна з перадумоў павышэння культуры вуснага маўлення, аснова свядомага і грунтоўнага засваення арфаграфіі і арфаэпіі мовы.

Фанетычная сістэма ўсходнеславянскіх моў паходзіць з праславянскай фанетычнай сістэмы, таму сучасныя руская, беларуская і ўкраінская мовы маюць шэраг фанетычных падабенстваў і некаторыя адрозненні.

2. Праца маўленчых органаў у працэсе стварэння гукаў называецца артыкуляцыяй. Усе гукі падзяляюцца на галосныя і зычныя. Гэты традыцыйны падзел ва ўсходнеславянскіх мовах ажыццяўляецца на аснове наступных прыкмет:

а) галосныя гукі ўтвараюцца голасам і формай ротавай поласці, якая змяняецца ў залежнасці ад становішча вуснаў і языка; зычныя гукі ўтвараюцца голасам і шумам ці толькі шумам;

б) галосныя гукі выступаюць складаўтваральнымі, на іх можа падаць націск, а зычныя не ўтвараюць складоў і не бываюць націскнымі.

3. Галосныя і зычныя гукі сучаснай ўкраінскай літаратурнай мовы.

Ва ўкраінскай мове 6 галосных гукаў – [а], [о], [у], [э], [ы], [і]. Найбольш істотнай прыкметай адрознення галосных гукаў з'яўляецца змяненне аб'ёму і формы ротавай поласці, абумоўленае рухамі вуснаў і языка. Паводле ўдзелу вуснаў ўкраінскія галосныя падзяляюцца на лабіялізаваныя, пры вымаўленні якіх вусны акругляюцца і выцягваюцца наперад ([о], [у]), і нелабіялізаваныя, якія ўтвараюцца без актыўнага ўдзелу вуснаў ([а], [э], [ы], [і]).

Галосныя гукі [а], [о], [у] могуць ужывацца і пасля цвёрдых, і пасля мяккіх, [ы] – толькі пасля цвёрдых.

У адрозненне ад рускай і беларускай моў ва ўкраінскай мове адсутнічае з'ява акання – супадзення галосных [о] і [э] ў ненаціскным становішчы пасля цвёрдых з галосным [а]: *вода, весна*.

Зычных гукаў ва ўкраінскай мове 32. Яны ўтвараюць пары па звонкасці – глухасці і па цвёрдасці – мяккасці.

Звонкія: [б], [д], [дж], [г], [г'], [з], [з'], [ж], [дз], [дз'];

Глухія: [п], [т], [ч], [к], [х], [с], [с'], [ш], [ц], [ц'], [ф]. Глухі гук [ф] не мае адпаведнага звонкага.

Мяккія: [д'], [т'], [з'], [с'], [л'], [н'], [ц'], [дз'], [й], [р'].

Цвёрдыя: [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [ц], [дз], [р], [б], [п], [у], [м], [ф], [к], [х], [ж], [дж], [ч], [ш]. Мяккі гук [й] не мае адпаведнага яму цвёрдага. Цвёрдыя зычныя [б], [п], [м], [у], [ф], [г], [к], [х], [ж], [ч], [ш], [дж] не маюць адпаведных ім мяккіх, але **перад [і]**

паўмяккае іх вымаўленне з'яўляецца арфаэпічнай нормай сучаснай украінскай літаратурнай мовы.

Да губных зычных адносяцца: [б], [п], [м], [ф], [в].

У адрозненне ад рускай мовы беларуская і ўкраінская фанетычныя сістэмы маюць афрыкаты [дж], [дз], [дз'].

Гук [г] ва ўкраінскай мове фарынгальны.

Украінскай мове не характэрна асіміляцыя па глухасці і аглушэнне зычных на канцы слоў, што адрознівае яе ад астатніх усходнеславянскіх моў: [d'ɪd]-*дід*, [l'iz]-*ліз*.

Агульнымі для ўсіх трох усходнеславянскіх моў з'яўляюцца працэсы асіміляцыі па звонкасці, па мяккасці і асіміляцыі шыпячых да свісцячых.

4. Спрашчэнне ў групах зычных. У працэсе словаўтварэння і словазмянення ва ўкраінскай мове часта ўзнікае збег некалькіх зычных гукаў, што ўскладняе іх вымаўленне. У працэсе гаворкі адбываецца спрашчэнне, гэта значыць адзін з зычных выпадае. У пераважнай большасці слоў спрашчэнне зычных засведчваецца арфаграфіяй.

У сучаснай ўкраінскай мове спрашчэнне назіраецца ў такіх групах зычных:

[ждн - жн]: *тиждень* – *тижня*, *тижневий*;

[здн - зн]: *виїздити* – *виїзний*;

[стн - сн]: *честь* – *чесний*, *користь* – *корисний*, *якість* – *якісний*;

[стл - сл]: *щастя* – *щасливий*, *стелити* – *слати*;

[скн - сн]: *тріск* – *тріснути*, *блиск* – *блиснути*;

[зкн - зн]: *бризкати* – *бризнути*;

[лни] -[ни]: *сонце* (ст.-рус. *сьльнце*);

[рди]-[ри]: *серце* (ст.-рус. *сьрдьце*);

[сткл] - [скл]: *скло* (ст.-рус. *ськло*).

У асобных словах спрашчэнне адбываецца толькі ў вусным маўленні, а на пісьме яно не перадаецца: *шістнадцять* [ш'існа'ц':ат'], *шістсот* [ш'іс:о'т'], *баластний*, *контрастний*, *компостний*, *аванпостний*, *форпостний*.

Аналагічна вымаўляецца зычны [т] у прыметніках, утвораных пры дапамозе суфіксаў -ськ-, -ств- ад назоўнікаў іншамоўнага паходжання: *студент* – *студентський*, *інтэлігент* – *інтэлігентський*, *турист* – *туристський*, *агент* – *агентство*.

У словах *кістлявій*, *пестлівій*, *хвастлівій*, *хвастнути*, *выпускний*, *хворостняк* спрашчэнне не адбываецца ў вымаўленні і не перадаецца на пісьме.

У асобных словах беларускай мовы таксама адбылося спрашчэнне груп зычных, якое адлюстроўваецца на пісьме:

[здн] – [зн]: *празны*, *выязны* - *прыезд*, *выезд*;

[згн] – [зн]: *бразнуць* - *бразгаць*;

[стн] – [сн]: *бязлітасны* - *літасць*, *пачэсны* – *чэсць*, тое ж у запазычаннях: *кантрасны* - *кантраст*, *кампусны* - *кампост*;

[скн] – [сн]: *бліснуць* - *бліскаць*, *бліскавіца*, *пырснуць* - *пырскаць*, але: *віскнуць*, *націскны*;

[стл] – [сл]: *жаласлівы* - *жаласць*, *шчаслівы* - *шчасце*;

[рдн] – [рн]: *міласэрны*, *міласэрнасць* - *сардэчны*.

Такія ж спрашчэнні адбываюцца і ў рускай мове, але на пісьме не перадаюцца: *проездой*, *честный*, *счастье* і г.д.

5. Падаўжэнне зычных гукаў. Ва ўкраінскай мове падаўжэнне зычных адбываецца з прычыны:

1) супадзення аднолькавых зычных гукаў на мяжы значамых частак: *беззбройний*, *цінний*. Гэтая з'ява характэрна для ўсіх трох моў: бел.- *бясспрэчны*, рус.- *беспорно*.

2) фанетычнага працэсу прыпадабнення старажытнага суфіксальнага [й] да папярэдняга зычнага, г.зн. прагрэсіўнай асіміляцыі: *життя*, *ніччю*, *колосся*. Гэтая з'ява характэрна толькі для ўкраінскай і беларускай моў і фактычна адсутнічае ў рускай мове: *ночью*, *колосья*, *жизнь*, *судья* і г.д.

У выпадках падаўжэння доўгія зычныя гукі на пісьме абазначаюцца двума аднолькавымі літарамі. Таму, тлумачачы падаўжэнне, варта адрозніваць, калі яно абумоўлена супадзеннем аднолькавых гукаў, якія належаць да розных значамых частак словы (т.зв. “падваенне”), а калі гэта – вынік прагрэсіўнай асіміляцыі (т.зв. “падаўжэнне”).

Падваенне адбываецца:

1) Пры супадзенні двух аднолькавых зычных на мяжы:

а) прэфікса і кораня: *беззмістовны, відданы* (бел.-адданы, рус.-бессмысленный);

б) кораня і суфікса: *корінны, законны, годнік* (законны; законный);

в) двух суфіксаў: *письменник, іменник* (письменник; именик);

г) стыку асновы дзеяслова прошлага часу на *с* і постфікса *-ся*: *розріся, підніся* (разросся; разросся);

д) дзвюх частак складанаскарочаных слоў: *міськком* (міський комітет), *військкомат* (військовий комісаріат) (*граффак; моссовет*).

2) У націскных прыметнікавых суфіксах *-енн, -анн* са значэннем магчымасці або немагчымасці дзеяння: *непримиренный, мерзенный, неблаганный, недоторканный* і ў прыметніку *старанный* з адценнем узмацнення. (бел.- старанны, рус.- недоделанный)

3) У прыметніках на *-енн- (ий)* стараславянскага паходжання: *благословенный, блаженный, огненный, священный*. (*вогненны; блаженный*)

4) Падвойваюцца зычныя ў словах: *укр.: бовван, Ганна, ляний, овва, ссати*, а таксама ў вытворных: *бовваніти, Ганнин, виссати, ссавці* і інш. (бел.- Ганна; рус.- Анна). **Аднак:**

1) Ва ўкраінскай мове, у адрозненне ад рускай, падваенне не адбываецца ў суфіксах дзеепрыметнікаў: *нагороджений, сказаний, рублений*.

2) Падваенне не адбываецца таксама ў прыметніках, утвораных ад назоўнікаў з дапамогай суфіксаў *-ан, -ін, -ин*: *морквяний, лебединий, чайний*.

3) Няма падваення ў прыметніках *шалений, дожджаний, буквений, потомственный*.

Падаўжэнне адбываецца:

1) Падаўжаюцца мяккія і паўмяккія зычныя [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [ж'], [ч'], [ш'], якія стаяць паміж галоснымі:

а) у некаторых назоўнікаў мужчынскага і жаночага роду І скланення: *суддя, рілля, стаття* (але: *статей*); (бел.- суддзя, рус.- судья);

б) у назоўніках ніякага роду II скланення з канцавым *-а* (графічна *-я*): *знання, життя, зілля, чітання* (бел. *зелле* – рус. *зелье*). Падаўжэнне захоўваецца і ў вытворных прыметніках: *життєвий*.

в) у назоўніках жаночага роду III скланення ў творным склоне адзіночнага ліку, калі ў назоўным склоне аснова заканчваецца на адзін мяккі ці шыпячы зычны: *молодь* – *молоддю, мить* – *миттю, мазь* – *мазю, вісь* – *вісцю, міць* – *міцю, сіль* – *сіллю, тіль* – *тінню, подорож* – *подорожжю, ніч* – *нічю, розкіш* – *розкішню, заповідь* – *заповіддю, міць* – *міцю*; (бел.- *мазю; рус. - мазью*);

г) у некаторых прыслоўях: *навманьня, спрасоньня, зраньня, попідтинню, попідвіконню*; (бел. *спрасоньня* – рус. *спрасонья*).

2) У адрозненне ад рускай і беларускай моў падаўжаецца гук [л'] у асабовых формах дзеяслова *лїти* і вытворных ад яго дзеясловах: *ллю, виллєш, наллю, зїлляти* (бел. - *налію, налью, рус. - налью*).

У беларускай і ўкраінскай мовах:

1) Зычныя [д'], [т'], [с'], [з'], [ц'], [л'], [н'] [м'], [ч'], [ш'] не падаўжаюцца, калі яны стаяць пасля зычнага перад галосным: *повністю, чєстю, щастя, радїстю*.

2) Не падаўжаюцца цвёрдыя зычныя, у прыватнасці губныя і [p]: *сім'я, любов'ю, матір'ю*. Такім чынам, ва ўкраінскай і беларускай мовах падаўжаюцца толькі мяккія зычныя гукі, якія стаяць паміж галоснымі.

6. **Фанетычная транскрыпцыя.** Фанетычная транскрыпцыя – графічная фіксацыя ўсіх маўленчых гукаў, якія рэальна вымаўляюцца ў маўленчай плыні (дакладны запіс гукаў). Яна грунтуецца на такіх патрабаваннях:

- 1) кожная літара абазначае адзін і той жа гук;
- 2) кожны гук абазначаецца заўсёды адной і той жа літарай.

Для запісу фанетычнай транскрыпцыі ўкраінскай мовы карыстаюцца ўкраінскім алфавітам, але без літар *я, ю, є, ї, щ, ь*. Акрамя таго, у фанетычнай транскрыпцыі выкарыстоўваюць дадатковыя надрадковыя і падрадковыя знакі:

- 1) націскныя галосныя пазначаюцца вертыкальнай рысачкай справа каля літары, якая абазначае націскны галосны – [']: [óс'ін'] - *осінь*;
- 2) мяккасць зычнага – косай рысачкай справа налева над літарай справа – [']: [л'он] - *льон*;
- 3) памякчэнне – апострафам у тым жа месцы, што і мяккасць – [']: [б'ілка] - *білка*;
- 4) падоўжаныя зычныя гукі абазначаюцца адной літарай, пасля якой ставіцца двукроп'е: [с'іл':у] - *сіллю*;
- 5) гукі [дж], [дз], [дз'] пазначаюцца дзвюма літарамі, аб'яднанымі ў адну дужкай зверху [д^ж], [д^з], [д^з'];
- 6) нескладаўтваральны характар галосных абазначаюць дужкі над літарамі *ї, у*, адпаведныя гукі ўзнікаюць у пачатку слова: [ўч'ора] - *вчора*, у сярэдзіне слова пасля галоснага: [шоўк] - *шовк* або ў канцы слова пасля галоснага: [гаї] - *гаї*, [ходи'ў]-*ходив*;
- 7) блізкасць аднаго гука да другога (недакладнае вымаўленне ненаціскных) пазначаецца дзвюма літарамі: [ε^и], [и^ε], [о^у]: [с^εло] - *село*, [ж^ит':á] - *життя*, [з^{о^у}зул'а] - *зозуля*;
- 8) паўзы паміж словамі абазначаюцца вертыкальнай рысай, а вялікія, у прыватнасці паміж сказами, – дзвюма (у запісах не ўжываюцца знакі прыпынку);
- 9) тэкст, запісаны фанетычнай транскрыпцыяй, бярэцца ў квадратныя дужкі.

7. **Склады.** Українські складападзел. **Склад** – гэта мінімальны адрэзак мовы, які складаецца з галоснага гука ці спалучэння галоснага з адным ці некалькімі зычнымі і вымаўляецца адным штуршком выдыхаемага паветра, напрыклад *у-рок, дер-жа-ва*.

Склад з'яўляецца элементам фанетычнага падзелу слова, ён абавязкова павінен мець складаўтваральны гук (галосны). Кожнае слова дзеліцца на столькі складаў, колькі ў ім галосных гукаў. У залежнасці ад колькасці складоў словы могуць быць аднаскладовымі (*зір, вік*), двухскладовымі (*мо-ва, ро-зум*), трохскладовымі (*за-я-ва, ретель-ний*) і шматскладовымі (*вель-ми-ша-нов-ний*). Адкрытым называецца склад, які заканчваецца на галосны гук: *ві-ра, ма-ти*. Закрытым з'яўляецца склад, які заканчваецца на зычны: *сон, рід, прій-деш- ній*. Па першапачатковым гуку адрозніваюць склады: прыкрытыя, якія пачынаюцца з зычнага: *лі-то, ду-хо-ний*; непрыкрытыя, якія пачынаюцца з галоснага: *і-ній, о-бе-ріг*.

Склады ў словах бываюць націскнымі і ненаціскнымі. Націскны склад мае націскны галосны: *п'ра́в-да*. Падзел маўленчай плыні і асобных слоў украінскай мовы на склады падпарадкоўваецца наступным правілам:

- 1) Адзін зычны, які стаіць паміж галоснымі, заўсёды належыць да наступнага складу: *до-ля, за-ко-ни, пе-ре-ма-га-ти*.
- 2) Калі паміж галоснымі ёсць два зычныя, то гукі [м], [н], [р], [л], [в], [й], якія ідуць пасля галоснага, належыць да папярэдняга складу, а гукі, якія стаяць пасля іх, – да наступнага: *дум-ка, зір-ка, вій-сько*.

3) Два зычныя, калі першы з іх звонкі, а другі глухі, належаць да розных складоў: *лег-ко, греб-ти*.

4) Калі другім зычным з'яўляецца гук [м], [н], [р], [в], [й], [р'], [л'], [н'], то разам з папярэднім ён належаць да наступнага складу: *до-брий, пі-зній*.

5) Тры зычныя гукі, калі два першыя з іх або звонкія, або глухія, а трэці санорны, належаць да наступнага складу: *і-скра*; да розных складаў, калі першы санорны або звонкі, другі – глухі, а трэці санорны: *роз-цві-ла*.

6) Падоўжаныя зычныя адносяцца да наступнага складу: *зна-ння, ві-ддати*.

Правілы складападзелу ў беларускай і рускай мовах шмат у чым аналагічныя, бо таксама грунтуюцца на прынцыпе імкнення да адкрытых складоў.

8. **Націск** – гэта вылучэнне аднаго са складоў слова шляхам узмацнення голасу.

Калі ў слове ёсць два ці больш складоў, то адзін з іх вымаўляецца з большай сілай і большай працягласцю.

Гук і склад, на якія падае націск, называюцца націскнымі, а ўсе астатнія гукі і склады – ненаціскнымі. Кожнае самастойнае слова мае націск.

Адрозніваюць націск слоўны і лагічны. Слоўны націск ва ўкраінскай мове, як і ва ўсіх усходнеславянскіх мовах, свабодны, таму што не замацаваны за пэўным складам. Націскным можа быць першы, другі, трэці, апошні склад: *віль-ний, писá-ти, ма-лю-ва́-ти*.

Слоўны націск таксама рухомы, паколькі можа мяняць сваё месца ў формах аднаго і таго ж слова: *пишú - пишеш - напиши́*.

Націск можа выступаць сродкам адрознення лексічнага і граматычнага значэнняў: *за́мок - замóк, сё́стри - сестри́*.

Некаторыя словы маюць дваіны націск: *по́милка - помі́лка, до́говір - догові́р*.

У шматскладовых словах, акрамя галоўнага (абавязковага), прысутнічае націск пабочны (слабейшы) [']: *бага'тонаціона́льний*.

Акрамя слоўнага, вылучаюць яшчэ лагічны (фразавы) націск, які праяўляецца толькі ў сказе. Ён падае на слова або такт, які нясе на сабе сэнсавую нагрузку. Лагічны націск мае вялікае значэнне для правільнага разумення выказанай думкі.

Такім чынам, характар націску ва ўсіх трох мовах аднолькавы, але канкрэтнае яго месца можа адрознівацца: *жівотись – жы́ваніс – жівóтис*.

9. **Паняцце пра фанему**. Фанема – найменшая гукавая адзінка мовы, якая служыць для стварэння і адрознення слоў і іх формаў. У сучаснай украінскай літаратурнай мове ёсць 38 фанем, з іх 6 галосных і 32 зычныя.

Сама па сабе фанема ніякага значэння не мае, але яна з'яўляецца сродкам адрознення значэнняў слоў. Словы *звіт - світ* адрозніваюцца толькі фанемамі /с/, /з/, але маюць цалкам розныя лексічныя значэнні. Такім чынам, фанемы /з/ і /с/ служаць для адрознення лексічных значэнняў. У слове *коло* першая фанема /о/ выражае лексічнае значэнне, другая /о/ – граматычныя значэнні роду, ліку, склону (н. р., адз. л., Н.скл.).

Кожная фанема – абстрактнае значэнне, якое ўспрымаецца моўнікамі, калі выражаецца гукам. У жывой гаворцы фанема рэалізуецца ў некалькіх канкрэтных гуках. Так, фанема /і/ можа рэалізавацца як гук [і] ў пазіцыі пад націскам. У ненаціскных пазіцыях яна вымаўляецца з набліжэннем да ϵ - [i^ε]. Такім чынам, фанема /і/ рэалізуецца ў галоўнай праяве і ў варыянце.

Галоўная праява фанемы (інварыянт) – гэта гук, які, рэалізуючы фанему, характарызуецца самастойнымі прыкметамі. Галоўным праявай галосных фанем з'яўляецца гук у націскай пазіцыі [ви']соко, для зычных – гук у пачатку слова перад галосным, у сярэдзіне слова паміж галоснымі, ужыванне побач у гэтых жа пазіцыях двух звонкіх або глухіх: *широко, ститати*. Варыянт фанемы – гэта адценне ў гучанні гука, абумоўленае рознымі фанетычнымі ўмовамі (характарам суседніх фанем, месцам у слове).

Адрозніваюць пазіцыйныя і камбінаторныя варыянты фанем. Пазіцыйныя варыянты абумоўлены пазіцыяй гука ў маўленчай плыні – націскай або ненаціскай: [с^н]ло - гук [с^н] рэалізуе фонему / е /, з'яўляецца яе пазіцыйным варыянтам.

Камбінаторныя варыянты фанемы – гэта гукі, якія ўзнікаюць пад уплывам іншых гукаў: у слове *радiсть* прыглушаны гук [с'] рэалізуе фанему /с/ – мяккасць [с'] абумоўлена ўздзеяннем мяккага гуку [т']. Гук [с'] з'яўляецца камбінаторныя варыянтам фанемы /с/.

Такім чынам, вучэнне пра фанему як функцыянальную адзінку дае магчымасць раскрыць значэнне маўленчых гукаў, іх спецыфіку і сацыяльную прыроду, гэта значыць іх ролю ў маўленчых зносінах. Раздзел мовазнаўства, які вывучае фанемы, называецца фаналогіяй.

10. Чаргаванне галосных фанем. Чаргаванне – гэта заканамернае змяненне гукаў у складзе той самай марфемы, якое заключаецца ў замене адной фанемы на іншую. Адрозніваюць два віды чаргавання: чаргаванне гукаў і чаргаванне фанем.

Чаргаванне гукаў абумоўлена пазіцыяй гукаў у роднасных словах або ў розных формах аднаго слова. Гэта фанетычныя чаргаванні. Яны адлюстроўваюць жывыя працэсы ў сучаснай вуснай літаратурнай мове.

Іншыя чаргаванні фанем не могуць быць растлумачаны фанетычнымі заканамернасцямі, яны з'яўляюцца следствам змяненняў, якія адбываліся ў старажытных перыяды развіцця мовы. Гэта гістарычныя чаргаванні.

Сучасная ўкраінская літаратурная мова атрымала ў спадчыну даўнія гістарычныя чаргаванні галосных фанем. Сярод іх:

/o/ - /a/: *допомогти - допомагати, котити - качати;*

/e/ - /i/: *летіти-літати, мести - замітати;*

/e/ - /o/: *нести - носити, везти-возити;*

/i/ - /a/: *лізти - лазити, сідати - садити;*

/e/ - /u/: *терти - витирати, дерти - задираати;*

/y/ - /a/: *грузнути - грязь, трусити - трясти;*

/y/ - /ov/: *кузня - коваль;*

/u/ - /ov/: *рити - рови.*

Найбольш пашыранымі мадэлямі гістарычных чаргаванняў галосных гукаў у беларускай мове з'яўляюцца наступныя:

/э/ - /o/: *везці – воз;*

/э/ - /a/: *сесці – садзіць;*

/y/ - /o/ - /ы/: *сухі – сохнуць – высыхаць;*

/a/ - /i/ - /o/ - *нуль гука: бяру – збіраць – збор – сабраць;*

/y/ - /av/: *кую – каваць;*

/a/ - /y/, /м/, /н/: *вязаць – вузел, узяць – вазьму, мяць – мну;*

/a/ - /он/, /ім/: *імя – імёны, зняць – зніму;*

/o/, /э/ - *нуль гука: радок – радка, дзень – дня.*

Для рускай мовы характэрныя чаргаванні:

/o/ - /a/: *говор – говорить;*

/e/ - /i/: *держит – держать;*

/a/ - /i/: *час – часы;*

/a/ - /ы/: *жаль – жалеть.*

Такім чынам, чаргаванні галосных гукаў ва ўкраінскай мове амаль супадаюць з чаргаваннямі ў беларускай мове, а некаторыя адрозненні выкліканы працэсамі акання ў беларускай мове.

Да новых чаргаванняў, які з'яўляюцца самымі прадуктыўнымі, належыць чаргаванне / o / i / e / з / 0 г. / . Яно адбываецца як пры словазмяненні, так і пры

словаўтварэнні. Гэта чаргаванне ўласціва ўсім усходнеславянскім мовам і звязана з заняпадам (пазненнем) рэдукаваных ь, ъ (у слабай пазіцыі яны зніклі, у моцнай развіліся ў галосныя поўнага ўтварэння: ь→/o/, ъ→/e/: *сьнь - сон, але *сьна - сну).

Ва ўкраінскай мове / o / і / e / чаргуюцца з фанемным нулём:

1) у назоўнікавых суфіксах -ок, -очок, -ець: пісок - піску, садочок -садочка, хлопец - хлопця;

2) у каранях слоў: день - дня, весь - вся

3) у родным склоне назоўнікаў: сосна - сосон, сестра - сестер, голка -голок.

Чаргаванне адбываецца і пры словаўтварэнні: день - дніти, сон - заснути, тьма - темний, дно - бездонний. Такое чаргаванне характэрна для ўсіх трох усходнеславянскіх моў: бел. пясок – пяску, дзень – дня, сястра – сяцёр; рус. песок – песка, день – дня, сестра – сестер.

Чаргаванне / o /, / e / з / i / даволі распаўсюджанае ў сучаснай украінскай мове, паколькі ўласціва толькі ёй (у іншых славянскіх мовах яно адсутнічае).

Галосныя / o /, / e / ў адкрытым складзе чаргуюцца з / i / ў закрытым складзе: ночі - ніч, столи - стіл, кореня - корінь, робота - робітник. Гэта чаргаванне адбываецца ў розных формах аднаго слова і ў розных словах агульнага караня ці агульнай асновы, г.зн. ахоплівае сферу словаўтварэння і словазмянення: осені - осінь, воля - вільний.

Часам паслядоўнасць чаргавання / o /, / e / з / i / парушаецца ў сучаснай ўкраінскай літаратурнай мове. Яно не адбываецца:

1) У поўнагалосных формах -оро-, -оло-, -ере-, -еле- з пастаянным націскам: ворон, шелест, мороз, холод, очерет. Выключэнні: поріг, сморід, просторінь.

2) У спалучэннях -ор-, -оє-, -єр-: горб, шерсть, шовк.

3) Калі / o /, / e / выпадаюць: день - дня, лісок - ліска, липень - липня.

4) У суфіксах -очк-, -ечк-, -оньк-, -еньк-, -есеньк-: гілочка, доленька, дівчинонька, малесенький.

5) У словах кніжнага паходжання і вытворных ад іх: закон, прапор, верховний.

6) У словах іншамоўнага паходжання: диплом, атом, альбом, жетон, студент, диригент, але папір - паперу, дрiт - дроту, табір - табору, колір - кольору, Антона - Антiн.

7) У суфіксе -тель- і прэфіксе воз-: учитель, вихователь, возз'єднання.

8) У некаторых прозвішчах: Котляревський, Садовський, Петовський, але Крижанівський, Голованівський.

9) У складаных словах з марфемамі -вод, -воз, -нос, -роб, -ход: водовоз, хлібороб, скороход, але перехід, газопровід, всюдихід, провід, виріб, захід.

10) У родным склоне множнага ліку назоўнікаў жаночага і ніякага роду: основ, будов, меж, потреб, значень, звернень, імен, чудес.

11) У асабовых формах дзеясловаў абвеснага і загаднага ладу: пишеш, малюєш, винось, виходь.

Такім чынам, такое чаргаванне сустракаецца толькі ва ўкраінскай мове і вылучае яе сярод усходнеславянскіх моў.

У сучаснай украінскай літаратурнай мове пасля шыпячых / ж /, / ч /, / ш /, / дж / і / й / можа ўжывацца / e / і / o /. Сярод гэтых слоў вылучаюцца словы, у якіх адбываецца чаргаванне / e / з / o / (гэтыя словы ўжываюцца і з / e /, і з / o /): вечеря - звечора, шестеро - шостий, женити – жонатий; словы, якія заўсёды ўжываюцца з / o /: жовтий, бджола, його, гайок; словы, якія заўсёды ўжываюцца з / e /: честь, щетина, щедрий, джерело, Марієчка.

Фанема / e / ўжываецца пасля шыпячых і / й / тады, калі стаіць перад наступным мяккім зычным: челюсті, ніженька, перад складам з галоснай / i /: щєбінь, женіть,

вечері, перад складам з галоснай / ы /, якой у рускай мове адпавядае / и /: *пшениця, женити* (рус. - *пшеница, женить*).

Фанема / о / ўжываецца пасля шыпячых і / й / перад цвёрдымі зычнымі: *жовч, шов, жом*, перад складам з галоснымі / о /, / а /, / у /: *цока, чоло, йому*, перад складам з / и /, якой у рускай мове адпавядае / ы /: *чотири* (рус. *четыре*).

Паслядоўнасць чаргавання галосных / о /, / е / пасля шыпячых і / й / часам парушаецца:

1) У склонавых формах назоўнікаў III скланення пад уплывам іншых назоўнікаў: *свіжості, більшості* (бо *молодості*).

2) Па аналогіі з формамі назоўнікаў, у якіх / о / пасля шыпячых стаіць перад цвёрдымі зычнымі: *на цоці* (бо *цока*), *у пионі* (бо *пионо*).

3) У дзеепрыметнікавых і прыметнікавых формах: *зосереджених, зношених, печених, озброєних, свіжою, гарячою*.

4) У кніжных і запазычаных словах: *чек, жетон, шеф, чемпіон, жест, жезл, ковчег*.

5) У некаторых словах фанема / е / пасля шыпячых замацавалася па традыцыі: *чекати, червоний, кочерга, черга, щезати, щедрий, шепотіти, чепурний, черкати* (пачерк). Такое чаргаванне не характэрна рускай і беларускай мовам, акрамя паасобных выпадкаў (*шэць – шосты*).

11. Чаргаванні зычных фанем. Чаргаванні зычных фанем у сучаснай украінскай мове, як і чаргаванні галосных, абумоўлены гістарычнымі зменамі, якія адбываліся ў розныя перыяды развіцця мовы.

1. Да старажытных славянскіх чаргаванняў належаць чаргаванні:

/г/ - /ж/: *друг - дружже, нога - ніженька*;

/к/ - /ч/: *юнак - юначе, рука - рученька*;

/х/ - /ш/: *пастух - пастуше, вухо - вушиний*.

Гэты тып чаргаванняў вядомы ў мовазнаўстве пад назвай першае пераходнае памякчэнне зычных, або першая палаталізацыя.

2. Чаргаванне перад канчаткам -і:

/г/ - /з/: *книга - книзі, у книзі*;

/к/ - /ц/: *рук - руці, у руці, бік - на боці*;

/х/ - /с/: *вухо - у вусі*.

Гэта чаргаванне адбываецца ў назоўніках жаночага роду ў давальным і месным склонах адзіночнага ліку, у назоўніках мужчынскага і ніякага роду ў месным склоне адзіночнага ліку: *повага - повазі, у повазі; молоко - у молоці; барліг - у барлозі*. Такое чаргаванне вядома ў мовазнаўстве як другое пераходнае памякчэнне, ці другая палаталізацыя.

3. Старажытныя чаргаванні зычных фанем адбываюцца і ў дзеяслоўных формах:

/г/ - /ж/: *могти - можу*;

/з/ - /ж/: *мазати - мажу*;

/к/ - /ч/: *плакати - плачу*;

/х/ - /ш/: *колыхати - колишу*;

/д/ - /дж/: *садити - саджу*;

/т/ - /ч/: *котити - кочу*;

/с/ - /ш/: *носити - ношу - ношених*.

4. З адной фанемай могуць чаргавацца 2 разнатыпныя фанемы:

– У асабовых формах дзеясловаў (1-я асоба адзіночнага ліку, 3-я асоба множнага ліку):

/б/ - /бл/: *любити - люблю, люблять*;

/п/ - /пл/: *купити - куплю, ліпити - ліплю*;

/в/ - /вл/: *ловити - ловлю, ловлять*;

/м/ - /мл/: *тямити - тямлю, тямлять*;
 /ф/ - /фл/: *графити - графлю, графлять*;
 – У асабовых формах дзеясловаў і ў склонавых формах назоўнікаў:
 /б/ - /бй/: *бити - б'ю*;
 /п/ - /пй/: *пити - п'ю*;
 /в/ - /вй/: *вити - в'ю*;
 /м/ - /мй/: *імені - ім'я*;
 /ф/ - /фй/: *верф - верф'ю*;
 /р/ - /рй/: *матір-матір'ю*.

5. Цвёрдыя / д /, / т /, / з /, / с /, / дз /, / ц /, / н /, / р / чаргуюцца з мяккімі: *колоті - колю; вариті - варю; тратиті - трать; маниті - маню; база - базі; коса – косі*.

Сярод гістарычных чаргаванняў зычных гукаў у беларускай мове можна вылучыць некалькі асноўных мадэлей:

1. Губны – губны+/л'/:

/б(б')/- /бл'/: *работа – рабіць – раблю*
 /п(п')/- /пл'/: *сыпаць – сыплю, купіць – куплю*
 /м(м')/- /мл'/: *корм – карміць – кармлю*
 /в(в')/- /ўл'/: *слава – славіць – слаўлю*
 /ф(ф')/- /фл'/: *графіа – графіць – графлю*

2. Чаргаванне зубных з шыпячымі:

/дз(дз')/- /дж/: *хада – хадзіць – хаджу*
 /т(ц')/- /ч/: *плата – плаціць – плачу*
 /з(з')/- /ж/: *вязаць – вяжу, вазіць – вазжу*
 /с(с')/- /ш/: *пісаць – пішу, касіць – кашу*

3. Чаргаванне заднеязычных з шыпячымі:

/л/ – /ж/: *бераг – беражок*
 /к/ – /ч/: *рука – ручка*
 /х/ – /ш/: *смах – смяшыць*

4. Чаргаванне заднеязычных са свісцячымі:

/л/ – /з'/: *нага – на назе*
 /к/ – /ц/: *рака – рацэ*
 /х/ – /с'/: *страха – на страсе*

5. Чаргаванне /л/ – /ў/ у дзеясловах мужчынскага роду прошлага часу: *пісала – пісаў, чытала – чытаў*.

У рускай мове:

/к/-/ч'/: *рука – ручка*;
 /к/-/ц'/ч'/: *лик - лицо – личный*;
 /г/-/ж/: *нога – ножка*;
 /г/-/ж/-/з/: *друг - дружить – друзья*;
 /х/-/ш/: *ухо- уши*;
 /с/-/ш/: *носить – ношу*;
 /з/-/ж/: *мазь – мажу*;
 /ск/-/ст/-/щ/: *пускать - пустить- пуцу*;
 /т/-/ч'/: *ответ – отвечаю*;
 /т/-/ч'/-/щ/: *светить - свечу – освещать*;
 /д/-/ж/-/жд/: *ходить - хожу – хождение*;
 /б/-/бл/: *рубить – рублю*;
 /п/-/пл/: *купить – куплю*;
 /в/-/вл/: *ловить – ловлю*;
 /ф/-/фл/: *графить – графлю*;
 /м/-/мл/: *сломить- сломлю*;

/д,т/-/с/: плету - плести, веду – вести;

/к,г/-/ч/: увлеку – увлечение.

Такім чынам, чаргаванні зычных гукаў ва ўсіх трох мовах падобныя, што абумоўлена іх агульным паходжаннем і развіццём, але чаргаванні поўнагалосных (-оро-, -оло-, -'эр'э-, -'эл'э-, -'эло-) і няпоўнагалосных (-ра-, -ла-, -р'э-, -л'э-) спалучэнняў гукаў найбольш характэрныя для рускай мовы:

город-град; волоку-влеку; голос-глас; ошеломить-шлем; берег-брег.

12. Чаргаванні ў групах зычных. У працэсе стварэння новых слоў і іх формаў пэўныя змены перажываюць некаторыя групы зычных. Гэтыя змены адбываюцца на пісьме. Ва ўкраінскай мове:

1. Змены зычных перад суфіксамі **-ськ-, -ств-**.

Канцавы зычны асновы /г/, /ж/, /з/	Змяняецца на /з'к/, /зтв/
Онега	онезький
Запоріжжя	запорізький
убогий	убозтво
боягуз	боягузтво
/к/, /ч/, /ц/	/ц'к/, /цтв/
Кременчук	кременчуцький
Гадяч	гадяцький
Козелець	козелецький
жінка	жіноцтво
ткач	ткацтво
стрілець	стрілецтво
/х/, /ш/, /с/	/с'к/, /ств/
чех	чеський
Одеса	одеський
птач	птаство
товариш	товариство
Але: казах - казахський, баски - баскський	

2. Змены груп зычных /ц'к/, /с'к/, /з'к/, /шк/, /зк/, /ск/, /ст/.

Канцавы зычны асновы	Суфікс, які дадаецца	Змены
/ц'к/	-ин-	/чч/
Турецький		Туреччина
козацький		козаччина
Але: галицький - Галичина		
/с'к/, /ск/	-ин-	/шч/ - щ
Одеський		Одещина
Черкаський		Черкащина
віск		вощина
/з'к/, /с'к/	-енк-	/жч/, /шч/
Кузько		Кужченко
Васько		Ващенко
/ск/, /шк/	-ан-	/шч/- щ
віск		Воцаний
дошка		доцаний
пісок (піску)		піцаний
/зк/	-а-	/жч/
бряк		бряжчати

/ст/	-а-	/шч/ - щ
пригостити		пригощати
простити		прощати
/к/, /ц/	-н-	/ч/
молоко		молочний
рік		річний
пшениця		пшеничний
Але: вторішній, соняшник, рушник, рушниця, сердешний (бідолашний), мірошник, дворушник.		

3. Змены зычных пры стварэнні вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў (прыслоўяў).

Канцавы зычны асновы	Суфікс, які дадаецца	Змены
/г/, /ж/, /з/	-ш-	/жч/
дорогий		дорожчий
дужий		дужчий
вужкий		вужчий
/с/	-щ-	/шч/ - щ
високий		вищий
красний (красивий)		кращий

У беларускай і рускай мовах такія чаргаванні падпарадкоўваюцца працэсам асіміляцыі, у тым ліку асіміляцыі звонкіх гукаў да глухіх, якая не адбываецца ва ўкраінскай мове. Таму рускія і беларускія адпаведнікі могуць значна адрознівацца ад украінскіх слоў як у напісанні, так і ў вымаўленні: *убозтво – убоства – убожество, чеський – чэшскі – чешский, піщаний – пясчаны – песчаный, дорожчий – даражэйшы – дороже* і г.д.

13. **Арфаэпія** – раздзел навукі, які вывучае сістэму норм літаратурнага вымаўлення, вучэнне пра нормы вымаўлення.

Прадмет вывучэння арфаэпіі:

- гукавыя асаблівасці мовы (вуснае маўленне разглядаецца толькі з пункту погляду яго адпаведнасці сучасным літаратурным нормам);
- правільнае вымаўленне гукаў мовы (галосных і зычных);
- правільнае вымаўленне гукавых спалучэнняў;
- правільнае вымаўленне асобных слоў і іх форм.

Практычнае значэнне арфаэпіі выключна значнае, таму што захаванне арфаэпічных норм, як і іншых літаратурных норм, удасканалюе мову як сродак зносін. Нарміраванае вымаўленне з’яўляецца адной з прыкмет культуры мовы. Вывучэнне правільнага вымаўлення нактроўваецца на выпраўленне памылак. Увогуле вывучэнне арфаэпіі ідзе ў двух кірунках: вывучэнне правілаў вымаўлення асобных гукаў і іх спалучэнняў; заканамернасці пастаноўкі націску. У трох усходнеславянскіх мовах літаратурнае вымаўленне гукаў і іх спалучэнняў рэгулююцца арфаэпіяй.

Арфаэпічныя адрозненні ўкраінскай мовы ад беларускай і ад рускай мовы ў асноўным вынікаюць з фанетычных і абумоўліваюцца імі, але і тут ёсць свая спецыфіка.

14. Вымаўленне галосных гукаў.

1) Усе галосныя ва ўкраінскай сучасных беларускай, рускай мовах вымаўляюцца выразна толькі паасобку. Яны ўтвараюцца ў звязнай мове ці ў маўленчай плыні ў становішчы паміж цвёрдымі зычнымі і толькі пад націскам. Ненаціскае становішча, а таксама знаходжанне галосных паміж мяккімі зычнымі, паміж мяккімі і цвёрдымі

зычнымі, паміж мяккім і цвёрдым зычнымі прыводзяць да ўзнікнення разнастайных гукавых варыянтаў. Асабліва вялікая колькасць такога роду варыянтаў у народна-гутарковым вымаўленні ўсіх гукаў і гукавых спалучэнняў абедзвюх моў.

2) Ва ўкраінскай, беларускай і рускай мовах галосныя [і], [ы] маюць агульную ўласцівасць: [і] вымаўляецца пасля мяккіх зычных, [ы] – пасля цвёрдых і зацвярдзелых. Галосныя [і] і [и] заўсёды трэба вымаўляць суадносна з іх напісаннем. Пасля зычных [д], [т], [с], [ц], [р], [ж], [ч], [ш] заўсёды вымаўляецца [ы], а не [і] перад наступным зычным гукам: *система, дипломатичний, цивільний, риторика, шифр, ратифікація, режим*. Пераход [і] ў [й] пасля галосных і ў [ы] пасля зычных у беларускай мове часцейшы, чым у рускай. (параўн.: бел. [прыйс'ц'і], [прыйдú] і рус. [пр'ийт'й], [пр'идú]). У беларускай мове злучнік і часціца і пасля слова, якое заканчваецца на галосны, вымаўляецца як [й]: бацька [й] сын, спрытна [й] лоўка. У рускай і ўкраінскай мове такога змянення няма.

3) У беларускай мове пасля галосных [у] пераходзіць у [ў] не толькі ў спрадвечна беларускіх, але і ў многіх запазычаных словах, што заканамерна адлюстравалася ў арфаграфіі такіх слоў: *паўза, аўдыторыя*.

4) Украінскай мове аканне не характэрна. Аканне ў беларускай мове адбываецца ва ўсіх ненаціскных складах.

Незалежна ад паходжання слова гук [о] ў ненаціскных складах вымаўляецца як [а], што перадаецца на пісьме: *гара', вада', баранава'нне, ко'лас, хо'лад, бало'та, Бандарэ'нка, Ко'ханава, Ку'нцава, Гаме'р, Сакра'т, арганіза'цыя, педагагі'чны, электара'т, харэагра'фія, заало'гія*.

Гэтая з'ява характэрна таксама для рускай мовы: у першым пераднаціскным складзе пасля цвёрдых зычных галосныя гукі крыху ўкарочваюцца: [о] і [а] супадаюць ў адным гуку [а] (^). Напрыклад: вода, трава - [в^да], [тр^ва].

У другой слабай пазіцыі галосныя гукі няверхняга пад'ёму ў рускай мове рэдуцыруюцца. Яны вымаўляюцца каротка: холодная [х^лódнъйь]. У беларускай мове гэтыя гукі не змяняюцца якасна, яны толькі крыху ўкарочваюцца ў параўнанні з націскным: [халódнайа]. Па гэтай прычыне аканне ў рускай мове умеранае, а ў беларускай моцнае.

Не падпарадкоўваюцца аканню ў беларускай мове словы са спалучэннямі *ро, ло*, якія чаргуюцца з *ры, лы*: *кроў – крыві' – крыва'вы, дро'вы – дрыво'тня, кро'шка – крышы'ць, бро'вы – брыво', гром – грымо'ты – грыме'ць, брод – брысці', глотка – глыта'ць, бло'хі – бляха'*. У рускай мове чаргаванне *ро-ры, ло-лы* ўвогуле адсутнічае.

5) На пісьме аканне пасля мяккіх зычных у беларускай мове выступае ў выглядзе чаргавання літар *е, ё – я*, таму мае яшчэ і адметную назву – яканне (лёд – лядок, несці – нясу). Яканне – спецыфічная рыса беларускай мовы. Запазычаныя словы даволі часта не падпарадкоўваюцца закону акання і якання: *рэкорд, трыа, медаль, сезон*. Ва ўкраінскай мове гукі [о] і [э] не пад націскам захоўваюцца: *тому, зозуля, голубка, береза*.

6) Рускай мове пасля мяккіх зычных характэрна умеранае іканне, г.зн. вымаўленне гукаў [э], [а] як [і^э]: [б'і^эр'эза, л'і^эсók, йізък]. Арфаэпічнай памылкай будзе не захаванне ікання ў першым перад націскным складзе пасля мяккіх, а таксама ўжванне якання ў вымаўленні рускіх слоў тыпу *лесок, берэза*. Беларускай і ўкраінскай мовам з'ява ікання не характэрная ўвогуле.

7) Усе ётаваныя галосныя ва ўкраінскай мове трэба вымаўляць праз йот=й: *е=йе, і=йі, ю=йу, я=йа*. А ётаванага гука *ї* ўвогуле няма ў беларускай і рускай мовах (грае [Грайэ], моіх [мойіх], поети [пойэты]).

8) Разнастайныя спалучэнні галосных не характэрныя для сучаснага беларускага літаратунага вымаўлення. Выключэнне складаюць два галосныя на стыку марфем і ў некаторых запазычаных словах, напрыклад: *заараць [заарац']*, *медыум [мэдыум]*. У

такіх випадках спалучэнні галосных у беларускай мове ў адрозненне ад рускай вымаўляюцца больш выразна, без сцяжэння і рэдукцыі, з невялікай паўзай, як бы ўдакладняючы арфаграфію ў іх.

9) Галосныя [а], [і], [у] ва ўсіх пазіцыях вымаўляюцца выразна: [знати] – *знати*, [пунктуал'н'іс'т'] – *пунктуальність*; [зв'ітувіти] – *звітувати*.

10) Гук [о] вымаўляецца выразна і ў асноўным не змяняецца; толькі перад складам з [у] – вымаўляецца з набліжэннем да [у]: [зоузул'а] – *зозуля*; [гоулубка] – *голубка*.

11) Гукі [е], [и] ў ненаціскай пазіцыі вымаўляюцца невыразна: [е] – з набліжэннем да [и] і наадварот: [ві'датовк] – *видаток*; [обви'нуваче'н':а] – *обвинувачення*; [си'стематичний] – *систематичний*.

Трэба памятаць! Украінскай літаратурнай мове неўласціва вымаўленне [а] на месцы ненаціскага [о] (т.зв. аканне): [мажоритарна] – *мажоритарна*.

15. Вымаўленне зычных гукаў. Зычныя гукі ў трох усходнеславянскіх мовах маюць прынцыповыя адрозненні не толькі ва ўтварэнні, але і ў рэалізацыі, г.зн. пры выкарыстанні іх у маўленчым працэсе. Пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні зычных у сучасных беларускай, рускай і ўкраінскіх мовах наглядна паказваюць, што сінхранія ў вымаўленні надзвычайна цесна звязана з дыяхраніяй і ўсе навейшыя арфаэпічныя нормы паступова і няўхільна выпяцняюць старыя і ўстарэлыя. На сучасным этапе развіцця трох моў можна адзначыць наступныя найважнейшыя адрозненні паміж імі ў галіне вымаўлення зычных:

1) Большасць зычных гукаў утвараюць пары па глухасці – звонкасці і цвёрдасці – мяккасці, якія ў асноўным супадаюць ва ўсіх усходнеславянскіх мовах. Аднак пры параўнанні можна выявіць прынцыповыя арфаэпічныя адрозненні. Напрыклад, калі ў сучаснай рускай арфаэпіі парнымі па цвёрдасці-мяккасці з'яўляюцца [д] і [д'], [т] і [т'], то беларускай – адпаведна [д] і [дз'], [т] і [ц']: рус. ты [ты] і тебя [т'і'б'а], дни [дні] і [д'эн'], бел. ты [ты] і цябе [ц'аб'е], дні [дні] і дзень [дз'эн']. У рускай мове па звонкасці – глухасці з'яўляюцца парнымі [д'] і [т'], а ў беларускай – адпаведна [дз'] і [ц']: рус. дядя [д'ад'я] і дядька [д'ат'кь], бел. дзядзя [дз'адз'а] і дзядзька [дз'адз'ка]. Дзеканне і цеканне ўласцівыя толькі беларускай мове, украінскай і рускай жа гэтая з'ява не характэрная. Увогуле, гук [ц] ва ўкраінскай мове можа быць і цвёрдым, і мяккім, у рускай мове заўсёды цвёрды і глухі, у беларускай жа мове гук [ц] зацвярдзелы.

2) Ва ўкраінскай мове не адбываецца аглушэння ў закрытых складах і на канцы слова [композитор'ів], [музикант'ів], [тул'пан'ів]. Гукі [б], [п], [м], [в], [ў], [ф], [х], [к], [х] перад іншымі зычнымі і ў абсалютным канцы слова ў беларускай мове (акрамя [б], [в], [ў] з-за іх немагчымасці быць у абсалютным канцы слова) заўсёды вымаўляюцца цвёрда: бел. б'ю [б'іу], голуб [ўолуп], кроў [крóў], рус. бью [б'іу], голубь [гóлуп'], кровь [крóф'].

3) Гукі [с'], [з'], [дз'], [ц'] у беларускай мове перад усімі мяккімі зычнымі (акрамя [ф'], [ў'], [к'], [х']) вымаўляюцца толькі мякка. У рускай жа мове дазваляецца варыянтнасць першых двух, а апошнія два зусім адсутнічаюць. Параўн. бел. сцяна [с'ц'анá], з'есці [з'йэс'ц'і] і рус. стена [ст'иэна], съестъ [сйэст'].

Памылкі ва ўкраінскамоўным маўленні:

– Вымаўленне замест фанемы [ф] спалучэнне фанем [хв], а замест [хв] – фанему [ф]: **Правільна:** факт, фарба, фах, фахівец, феномен, форматний, функціонувати, хвала, хвороба. **Няправільна:** хвакт, хварба, хвах, хвахівец, хвеномен, хворатний, хвункціонувати, фала, фороба.

– Вымаўленне [л'] замест [л]: л'екція – лекція, тел'еграма – телеграма.

– Вымаўленне [і] замест [и] ў іншамоўных словах: директор – діректор, тираж – тіраж, симпозиум – сімпозіум, циркулярний – ціркулярний.

– Звонкія зычныя ў канцы слова і перад глухімі ў сярэдзіне слова вымаўляюцца звонка: [народ] – народ; [наказ] – наказ; [ч^мдуж] – чимдуж; [надто] – надто; [дов'ідка] – довідка. З усіх звонкіх зычных толькі гартанны гук [г] вымаўляецца як [х]: [лежко] – легко; [н'іхт'і] – нігті; [к'іхт'і] – кігті.

4) Глухія зычныя перад звонкімі ў межах слова вымаўляюцца звонка: [проз'ба] – просьба; [вогзал] – вокзал; [бород'ба] – боротьба.

5) Аглушаюцца прыназоўнік і прыстаўка перад глухімі зычнымі: [стобойу] – з тобою; [сказати] – сказати.

6) Прыстаўкі роз-, без- могуць вымаўляцца звонка і глуха (у залежнасці ад тэмпу маўлення): [розписка] і [рописка] – розписка; [беизпоміелковий] і [беиспоміелковий] – безпомілковий.

7) Губныя [б], [п], [в], [м], [ф], шыпячыя [ж], [ч], [ш] (акрамя падоўжаных) і заднеязычных [г], [к], [х] у канцы слова вымаўляюцца цвёрда: [с'ім] – сім; [вели'ч] – велич; [пишеш] – пишеш; [позичте"] – позичте; [с'м'іх] – сміх. Толькі перад [і] гэтыя зычныя вымаўляюцца як паўмяккія: [в'італ'ний] – бесплатный; [біограф'іа] – биография; [ш'іс'т'] – шесть; [хвид] – ход; [к'ілограм] – килограмм.

Падоўжаныя шыпячыя вымаўляюцца як паўмяккія: [роздор'іж':а] – развилка; [р'іч':ів] – летий.

8) ва ўкраінскай мове трэба размяжоўваць гук [г] і [г]. Зычны гук [г] вымаўляецца ва ўласна ўкраінскіх словах, а таксама ўкраінізаваных словах іншамоўнага паходжання. Поўны рэстр слоў з літарай г, якія абазначае заднеязычны замкнёны звонкі гук [г], прадстаўлены ва "Украінскім арфаграфічным слоўніку", якім належыць карыстацца, бо гук г выкарыстоўваецца не толькі ў адпаведнасці з нормай, але і на асабістае меркаванне моўнікаў. Словы, якімі найчасцей карыстаюцца: *газда, ганок, гатунок, гречність, грунт, ґрунтово-кліматичний ґрунтознавство, ґрунтуватися, ґрасувати (расчышчаць), газдувати, ґрати, гречний, гречно, ґрунтовий, ґрунтозахисний, ґрунтообробний, ґудзик*.

Змякчэнне цвёрдых зычных перад мяккімі (асіміляцыя па мяккасці) у рускай мове часцей за ўсё назіраецца ў корані слова ці на стыку кораня і суфікса. Найбольш паслядоўна такая асіміляцыя адзначаецца ў пазіцыі “цвёрдыя зубныя перад мяккімі зубнымі”. Увогуле ж у рускай мове ўсё мацней дзейнічае тэндэнцыя да страты асімілятыўнай мяккасці. У рускім вымаўленні беларусаў змякчэнне цвёрдых зубных перад мяккімі назіраецца не заўсёды. Гэта прыводзіць да своеасаблівага акцэнта, які парушае рускія арфаэпічныя нормы.

16. Вымаўленне спалучэнняў зычных. Яшчэ ў агульнаўсходнеславянскай мове ўзніклі рознага роду спалучэнні зычных. Самастойнае станаўленне і развіццё сучасных беларускай, рускай і ўкраінскай моў адлюстравала спецыфіку ў вымаўленні разнастайных асімілятыўных і дысімілятыўных спалучэнняў зычных. У сучасных лінгвістычных умовах варта звяртаць асаблівую ўвагу на вымаўленне наступных спалучэнняў зычных:

1) Спалучэнне [чн] ва ўкраінскай і беларускай мовах вымаўляецца адпаведна напісанню, у рускай жа мове – то як [шн], то як [ч'н]: булочная [бўльшн'ій] і [бўльч'н'ій], але [д'ач'н'ій], [н'ч'н'ій]. Вымаўленне [шн] замест [чн] у беларускай мове – нелітаратурнае.

2) Каранёвае спалучэнне [зд] у словах тыпу *язда, яздок, ездзіць* можа выступаць зусім у розных арфаэпічных варыянтах, асабліва пры змене дзеяслоўных форм: укр. їздити [й'їздыты], їжджу [й'їжджу], бел. ездзіць [й'їздз'іц'], езджу [й'їжджу], рус. ездить [й'їзд'ит'], езжу [й'їжжу].

3) Элемент [жд], характэрны для стараславянiзмаў у рускай мове, у беларускай і ўкраінскай супадае ў адным гуку [дж]: рус. ро[жд]ение, хо[жд]ение, бел. нара[дж]энне, ха[дж]энне, укр. наро[дж]ення.

4) Спалучэнне [шч] ва ўкраінскай і беларускай мове вымаўляецца без змен: укр. [шч]ипати, [шч]ипщи, бел. шчыпаць, шчипцы, шчупак. У рускай мове тут варыянтнае вымаўленне: [шш']ипат', [шш']ипцы, [ш'ч']ипат, [ш'ч']ипцы.

5) Старажытныя спалучэнні [дс], [тс], [кс], [чс] у сучаснай беларускай мове вымаўляюцца як [ц], а спалучэнні [зс], [сс] – як [с]: гара[ц]кі, саве[ц]кі, каўка[с]кі. У рускай мове большасць такіх спалучэнняў гукаў вымаўляюцца або як [цс]: горо[цс]кой, сове[цс]кій, або як [ч'с], [сс] і [с]: баранови[ч'с]кий, кавка[с]кий, ру[сс]кий.

6) У спалучэннях [нч], [нш], [ншч] ва ўкраінскай і у беларускай мовах гук [н] страціў ранейшую мяккасць: бел. ко[нч]ык, ме[нш]ы, рус.ко[н'ч']ик, ме[н'ш']е, укр. кі[нч]ик, ме[нш]е.

7) У сучаснай беларускай мове арфаграфічныя спалучэнні [кк], [кч] вымаўляюцца, як і пішуцца: *мяккі, змякчыць*, а зыходныя спалучэнні [гк], [гч] – як [хк], [хч]: лё[хк]а, дапама[хч]ы, стры[хч]ы. У рускай мове тут назіраецца варыянтнасць: ле[хк]о, лё[х'к']ий.

8) Спалучэнне літар *дж, дз* у беларускай і ўкраінскай мовах могуць абазначаць адзін гук і вымаўляцца як афрыкаты [дз], [дж]: [дзвоник] – дзвоник; [присуджувати] – присуджувати; [в'ідр'адже"н":а] – відряджэння; [нагородже"н":а] – нагороджэння. Вымаўленне гэтых гукаў асобна: [д] - [з], [д] - [ж] – з'яўляецца парушэннем арфаэпічных нормаў. Як два асобныя гукі яны вымаўляюцца тады, калі прыналежаць да розных частак слова, напрыклад да прыстаўкі і кораня: [в'ід-зиевати] – відзівати; [п'ід-зв'ітний] – пiдзвітний; [п'ід-жеину] – пiджену.

9) Пярэдняязычныя [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н] перад наступнымі мяккімі зычнымі і перад [і] вымаўляюцца мякка: [майбут'н'е] – майбутне; [п' іс'н'а] –пісня; [горд'іс'т] – гордiсть.

17. Кожны, хто хоча бездакорна валодаць беларускай, украінскай і рускай літаратурнымі мовамі (нават адной з іх), павiнен прытрымлівацца ў першую чаргу арфаэпічных норм. Як правiла, парушэнне норм вымаўлення адбываецца чатырма шляхамі.

Першы шлях парушэнняў арфаэпіі – гэта няцвёрдае засваенне агульнапрынятых норм вымаўлення, напрыклад, рэдукцыя галосных у беларускай мове, мяккае вымаўленне ўсіх шыпячых у рускай мове і iнш.

Другі шлях – гэта ўплыў дыялектнай мовы на літаратурную.

Трэці шлях – гэта ўплыў арфаграфіі на вымаўленне: тэкст чытаецца абсалютна так, як ён напісаны, палiтарна. Неабходна адзначыць, што пад уплывам напісання можа ўзнікнуць новы варыянт агульнапрынятай нормы.

Чацвёрты шлях парушэнняў – гэта вынік узаемадзеяння суседніх ці роднасных моў. Людзі з нiзкай маўленчай культурай, карыстаючыся адначасова і роднай, і рускай мовай, зблытваюць літаратурныя нормы ці гутарковыя варыянты арфаэпічных норм у абедзвюх мовах.

18. **Націск** ва ўкраінскай, беларускай і рускай мовах.

Ва ўсходнеславянскіх мовах, як і ў многіх iншых, націск – гэта адзін са сродкаў гукавой арганiзацыі слоў і вуснага маўлення ў цэлым. Зразумела, асноўным сродкам гукавога афармлення і адрознення слоў з'яўляюцца самі галосныя і зычныя гукі. Аднак ад націску залежыць якасць гукаў, асабліва галосных. Націск – не толькі прымета асобнасці слова, але і спосаб выдзялення слова ў складзе маўленчага такта, фразы ўвогуле. Таму ў сучасным мовазнаўстве націск прынята разглядаць з трох бакоў: 1) як

слоўны, 2) як тактавы, 3) як фразавы (лагічны, сэнсавы). У трох усходнеславянскіх мовах традыцыйна слоўны націск характарызуецца як сілавы, дынамічны, рознамясцовы. Гэта значыць, што націскны склад у беларускай, украінскай і рускай мовах выдзяляецца сілай, напружанасцю, інтэнсіўнасцю. Націск паказвае на спецыфічныя адрозненні моў паміж сабой. Так, можна адзначыць акцэнталагічныя адрозненні сучаснай беларускай мовы ад украінскай і рускай:

1) Ва ўкраінскіх і беларускіх словаформах націск у многіх выпадках на канцавых складах (апошнім і перадапошнім), а ў рускіх – пераважна на пачатковых (першым і другім): бел. *пада́ў, прыня́ў, абня́ў*, рус. *по́дал, при́нял, о́бнял*, укр. *пода́в, прийня́в, обня́в*.

2) Розны націск у некаторых беларускіх дзеясловах 2-й асобы множнага ліку цяперашняга часу: бел. *жывя́це, ідзя́це, стрыжа́це*, рус. *живе́те, иде́те, стриже́те*, укр. *живе́те, иде́те*.

3 прычын, што парадзілі ў агульнаўсходнеславянскіх словах і словаформах розны націск, можна назваць суседства іншых славянскіх моў, уласную сістэму словаўтварэння, распаўсюджанасць, сфера бытавання і інш.

19. У рускай мове націск можа пераходзіць на невытворныя прыназоўнікі, часціцы, злучнікі. Ва ўкраінскай і беларускай мовах невытворныя прыназоўнікі, злучнікі і часціцы не маюць у звязным вымаўленні ні слоўнага, ні лагічнага націску:

Руская мова	Беларуская мова	Украінская мова
На́ зиму, по́д гору, за́ город	За ру́ку, на дзе́нь, за го́рад	На но́ги, під ру́ку, без ві́сті, на зиму, на сме́х

У агульных для абедзвюх моў націск падае ў асноўным на адзін і той жа склад. Разам з тым назіраецца і разыходжанне ў націску ў такіх словах, а таксама некаторых граматычных формах розных часцін мовы. Націскам могуць адрознівацца:

а) дзеясловы прашлага часу і інфінітывы:

Руская мова	Беларуская мова	Украінская мова
По́дал, при́нял, о́бнял, но звала́, дала́, гнала́; не́сті, весті́	Прыня́ў, абня́ў, зва́ла, гна́ла; не́сці, ве́зці	Везла́, несла́, була́; не́сті, везті́, кідати, кінча́ти, по- лежа́ти

б) дзеепрыметнікі прашлага часу:

Руская мова	Беларуская мова	Украінская мова
За́сланный, принесе́нный, приближе́нный, по́нятый, суше́нный	Засла́ны, прынесены́, набліжаны́, наня́ты, су́шаны	За́сланий, набліжени́й, су- ше́ний; найня́тий

в) назоўнікі I скланення В.скл., адз.л.:

Руская мова	Беларуская мова	Украінская мова
Сте́ну, го́лову, во́ду, но́гу	Сцяну́, галаву́, ваду́, нагу́	Во́ду, но́гу, ру́ку

г) назоўнікі I і II скланенняў Н.скл., мн.л.:

Руская мова	Беларуская мова	Украінская мова
Ко́лья, бра́тья, го́ловы, во́лосы	Калы́, браты́, гало́вы, валасы́	Колі́, браті́, го́лови, во- ло́сся

д) некаторыя лічэбнікі:

Руская мова	Беларуская мова	Украінская мова
Оди́ннадцать, че- ты́надцать, восьмо́й	Адзіна́ццаць. Чатырна́ццаць, во́сьмы	Одина́дцять, чотирна́дцять, во́сьмий

е) некаторыя прыметнікі:

Руская мова	Беларуская мова	Украінская мова
Ма́лый, ста́рый, тяжё́лый, худе́нький, бли́зкий	Малы́, стары́, цяжкі́, хўдзенькі́, блі́зкі	Худе́нький, сті́йкий, бли́зь- кий, маленькі́й, тяжкі́й

ж) прыслоўі:

Руская мова	Беларуская мова	Украінская мова
Досу́ха, вче́ра, да́льше, слегка́, допоздна́, светло́	Дасу́ха, учо́ра, далячэ́й, све́тла	Зле́гка, допі́зна, сві́тло, да-ле́ко, учо́ра

20. У рускай, беларускай і ўкраінскай мовах могуць выкарыстоўвацца словы з варыянтным націскам:

Руская мова	Беларуская мова	Украінская мова
Тво́рог – творо́г, іна́че – іна́че	Ваўка́ – воўка, навако́л - наво́кал	ві́ттар – ві́ттар, вла́дар – владар, до́чиста - дочиста́

21. Ва ўсходнеславянскіх мовах націск часта выкарыстоўваецца для адрознення слоў і іх форм. Словы і формы слоў, якія супадаюць па напісанні, але адрозніваюцца па вымаўленні, у т.л. і націскам, і значэннем, называюць амографамі:

Руская мова	Беларуская мова	Украінская мова
Бро́ня – броня́, і́рис – і́рис, а́тлас – атлас	Ка́са – каса́, кара́ – кара́, ту́га – туга́	Бра́ти – браті́, пры́клад – прыкля́д, скла́ди – складі́

22. Агульная для трох усходнеславянскіх моў словы, якія адрозніваюцца месцам пастаноўкі націску:

Руская мова	Беларуская мова	Украінская мова
Босо́й, бежа́ть, борода́вка, ве́рба, веретено́, горо́шина, ольха́, о́тчим, уди́ть, у́зкий, доска́, дрова́, живо́пись, зага́дка, зама́зка, ко́нчить, колесо́, колея́, коромы́сло, косо́й, кремёнь, кра́пива, купе́ль, кура́тина, ку́хонный, ла́сковый, ле́топись, ма́ленький, ме́лкий, мозо́листый, муску́листый, нажито́й, насто́ять, не́нависть, низи́на, ни́зкий, ноздря́, но́вый, ну́дный, о́бруч, о́бстрел, оле́нь, осо́ка, пара́лич, пе́репись, пе́рчить, петля́, по́дданный, подру́га, пока́з, полежа́ть, помолча́ть, пе́пельница, постое́ть, поте́мки, прия́знь, прия́тель, пья́ница, решето́, ре́дкий, ре́зкий, разла́д, разма́х, распад, рукава́, ру́копись, распад, рукава́, ру́копись, ру́сло, серді́ть, середі́на, соло́мина, ска́терть, сла́бый, сороково́й, спина́, ста́рый, столя́р, суглі́нок, твёрдый, темно́, тигро́вый, толпи́ться, то́лстый, то́нкий, уро́женец, усы́,	Бо́сы, бе́гчы, борода́ўка, вярба́, верацяно́, гаро́шына, во́льха, айчы́м, вудзі́ць, ву́зкі, до́шка, дро́вы, жыва́піс, зага́дка, зама́зка, скончы́ць, ко́ла, каля́іна (каля́я), каро́мысел, ко́сы, крэ́мень, кра́піва, купе́ль, кура́ціна, кухо́нны, ласка́вы, лета́піс, мале́нькі, ме́лкі, мазо́листы, му́скулісты, на́жыты, наста́йць, няна́вісьць, нізі́на, ні́зкі, но́здра, но́вы, ну́дны, абру́ч, абстра́л, але́нь, асакá, пара́лич, пе́рапіс, пе́рчыць, пя́тля, па́дданы, пака́з, паляжа́ць, памаўча́ць, по́пельница, паста́йць, по́цёмкі, прыя́знаць, прыя́цель, прасто́р, п'я́ница, рэ́шата, рэ́дкі, рэ́зкі, разла́д, разма́х, распад, рукава́, ру́капіс, сярэ́зіна, сала́міна, саракава́, спі́на, ста́ры, сталя́р, суглі́нак, цвёрды, це́мны, ты́гравы, тоўпи́цца, тоўсты́, то́нкі, ура́джэнец, ву́сы, фарту́х, хва́лены, хва́стаць, цыга́н, чэ́рпаць, клапо́тны, чэ́рствы,	Бо́сий, бі́гти, борода́вка, ве́рба, верете́на, гороши́на, ві́лиха, ві́тчим, ву́дити, ву́зький, до́шка, дро́ва, жи-во́пис, зага́дка, зама́зка, кінчи́ти, ко́лесо, ко́лія, ко-ро́мисло, ко́сий, кре́мінь, кро́пива, ку́піль, ку́ртына, кухо́нний, ласка́вий, ле-то́піс, мале́нький, мі́лкий, мозо́листий, муску́листий, на́житий, насто́яти, не-на́висть, низи́на, ни́зкий, ні́здра, о́бстріл, о́лень, осо-ка́, пара́лич, пере́пис, пер-чи́ти, петля́, підданий, по́друга, по́каз, полежа́ти, помовча́ти, по́пільниця, постое́ти, по́темки, прия́знь, прия́тель, про́стір, ре́шето, ри́дкий, ри́зкий, ро́злад, ро́змах, ро́зпад, ру-ка́ва (мн.л.), руко́пис, рус-ло́, сере́дина, соло́мина, ска́терка, сла́бый, соро-ко́вий, спі́на, ста́рий, столя́р, су́глинок, твёрдий, те́мно, ти́гровий, то́впитися, товсти́й, тонкий, уро́женець, ву́си, фарту́х, хва́лений, хльо́стати, кло́пін-ний, ци́ган, черпа́ти,

фартук,	хвалёный,	чысценькі,	шыро́ка,	чёрствый,	чистёнький,
хлестать,	хлопотный,	шаўко́вы,	шчыпцы,	шыро́ко,	шокóвий,
чёрствый,	чистенький,	юродзі́вы,	яблыневы,	юроді́вий,	яблунéвий,
широко́,	шёлковы́й,	щипцы,	ясяне́вы.	но́вий.	
юродивый,	яблоне́вый,				
ясене́вый.					

Пытанні для самаправеркі і самакантролю

1. Ахарактарызуйце рускія фанетычныя асаблівасці ў параўнанні з беларускімі.
2. Ахарактарызуйце ўкраінскія фанетычныя асаблівасці ў параўнанні з беларускімі.
3. Назавіце фанетычныя прыкметы запазычанняў у рускай, украінскай і беларускай мовах (стараславянізмаў, паланізмаў і інш.).
4. Назавіце агульныя фанетычныя працэсы беларускай і ўкраінскай моў.
5. Назавіце адрозненні фанетычнай сістэмы беларускай мовы ад рускай і ўкраінскай сістэм.
6. Ахарактарызуйце асаблівасці націску ва ўсходнеславянскіх мовах.

Тэма 4

ГРАФІКА-АРФАГРАФІЧНАЯ СІСТЭМА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОЎ

Пытанні

1. Узнікненне ўсходнеславянскага пісьма. Сучасныя ўсходнеславянскія алфавіты.
2. Арфаграфія. Прынцыпы рускай, беларускай, украінскай арфаграфіі.

Паняці́ны апарат: кірыліца, глаголіца, грамадзянка, графіка, графема, алфавіт, пісьмо, афраграфія, прынцыпы арфаграфіі.

Літаратура

1. Абабурка, М.В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М.В. Абабурка. – Мінск, 1992.
2. Бернштейн, С.Б. Сравнительная грамматика славянских языков / С.Б. Бернштейн. – Москва, 2005.
3. Бордович, А.М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А.М. Бордович, А.А. Гируцкий, Л.В. Чернышева. – Минск, 1999.
4. Гурскі, М. І. Параўнальная граматыка рускай і беларускай моў / М.І. Гурскі. – Мінск, 1972.
5. Иванова, В.Ф. Современный русский язык: Графика и орфография / В.Ф.Иванова. – Москва, 1976.
6. Кайданова, А.И., Современная русская орфография / А.И.Кайданова, И.К. Калинина. – Москва, 1998.
7. Камароўскі, Я.М. Сучасная беларуская мова: Фанетыка і фаналогія. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія / Я.М.Камароўскі, Л.І. Сямешка. – Мінск, 1985.
8. Правила русской орфографии и пунктуации. – Москва, 1956.
9. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск, 2008.
10. Сопоставительный анализ восточнославянских языков / Под ред. А.А. Лукашанца, А.М. Мезенко. – Минск, 2005.

1. Паходжанне і развіццё ўсходнеславянскай **графікі**. У аснову беларускай, рускай і ўкраінскай графікі пакладзены славянскі кірылаўскі алфавіт (кірыліца), які быў створаны на аснове грэчаска-візантыйскага пісьма ў другой палове IX ст. вучнямі славянскіх асветнікаў Кірыла і Мяфодзія. У гэтым алфавіце было 43 літары: 24 запазычаны з грэчаскага пісьма, а для абазначэння гукаў, уласцівых славянскім мовам, было ўведзена яшчэ 19 літар. На ўсходнеславянскіх землях кірыліца пачала выкарыстоўвацца ў канцы IX ст. у сувязі з прыняццем хрысціянства і распаўсюджаннем кніг царкоўна-рэлігійнага зместу, напісаных кірыліцкім пісьмом. Да XVI ст. пісьмо было рукапісным.

Вялікую ролю ў развіцці кірыліцкага пісьма адыграла кнігадрукаванне, заснавальнікам якога ва ўсходніх славян стаў Францыск Скарына, які ў 1517 годзе выдаў у Празе першую беларускую друкаваную кнігу “Псалтыр”. На аснове кірыліцы беларускі першадрукар стварыў выразны шрыфт, у якім былі загаловыя і радковыя літары і які стаў узорам для паслядоўнікаў Францыска Скарыны. Шрыфт Францыска Скарыны плённа выкарыстоўваўся ўсімі ўсходнімі славянамі на працягу XVI–XVII ст.

У 1708 годзе загадам Пятра I была праведзена рэформа кірыліцкага пісьма, у выніку якой былі выключаны з алфавіта асобныя літары, спрошчаны абрысы літар, заменены іх назвы. Рэфармаваная кірыліца атрымала назву грамадзянскай азбукі (грамадзянкі), новыя абрысы літар якой у асноўным і захаваліся ў азбуках усходніх славян да нашага часу.

Усе літары ўсходнеславянскіх моў, размешчаныя ў пэўным парадку, складаюць алфавіт (рус. – алфавіт, азбука; укр. – алфавіт, азбука, абетка). Алфавіт (грэч. *alphabetos* – ад назваў першых дзвюх літар грэчаскага алфавіта *alpha* і *beta*, новагрэч. *vita*) – сукупнасць літар, размешчаных у агульнапрынятым парадку. У сучасных усходнеславянскіх мовах сукупнасць літар, размешчаных у зацэпным парадку, называецца яшчэ азбукай (ад першых літар кірыліцы *аз* і *букі*).

2. Украінская азбука сфарміравалася на аснове кірыліцы, якая была распаўсюджана ў Кіеўскай Русі пасля прыняцця хрысціянства і на працягу X–XVII стст. змянялася ў сувязі з неабходнасцю прыстасаваць яе да гукавога складу народнай гаворкі. У часы Кіеўскай Русі ўжываліся паралельна 2 азбукі: кірыліца і глаголіца. Старажытная ўкраінская азбука захавала ўсе літары старажытнай кірыліцы, але ў сувязі з развіццём фанетычнай сістэмы ўкраінскай мовы (падзенне рэдукаваных і абумоўлення гэтым фанетычных працэсы, пераход *ѣ* ў *і* г.д.) расла неадпаведнасць паміж традыцыйна ўжывальнымі літарамі і новаўтворанымі гукамі, што прывяло ў стараўкраінскаму пісьменству да змешвання літар на пісьме (*и ~ і ~ ѣ; ѣ ~ е ~ и ~ і, ъ ~ ь*) і разбурэння традыцыйнага правапісу. Гэты неўсталяваны правапіс на працягу XIII – пач. XVIII ст. стыхійна мяняўся ў кірунку яго ўзгаднення з гукавой сістэмай і граматычным ладам ўкраінскай мовы. Пры адсутнасці адзіных норм правапісу і рэгулявання графікі гэтага дасягнуць не ўдалося. На развіццё ўкраінскага пісьменнасці і ўпарадкаванне ўкраінскага алфавіта мела ўплыў руская рэформа пісьма 1708-1710, паводле якой з алфавіта ліквідаваны як непатрэбныя літары *ѣ*, *ѡ* («от», «амега»), *і* («ісі»), *к* («кі»), *с* («зело»), *у* («іжыца»), канчаткова ліквідаваныя *@* («юс вялікі») і *#* («юс малы»), сталі выкарыстоўваць літару *е* замест *ѣ*, узаконена спарадычна ўжывальная раней літара *я* замест *ѣ* і г.д. У алфавіце, аднак, яшчэ заставаліся літары *ѣ* («фіта»), *ѡ* («яць»). Спрошчаны друкаваны шрыфт атрымаў назву «грамадзянская азбука» (грамадзянскі шрыфт). У XVIII ст. гэты шрыфт распаўсюдзіўся ва Усходняй Украіне, дзе яго прыстасоўваюць да гукавога складу ўкраінскай літаратурнай мовы.

На працягу XIX ст. было прапанавана ўжыванне новых літар, якія захаваліся і ў сучаснай ўкраінскай азбуцы: *і* (А. Паўлоўскі, 1818), *з’яўляецца* (правапіс «Русалкі Днѣстровой», 1837), *й* (правапіс паўд.-зах. аддзялення Рускага геаграфічнага

таварыства, 1873). У 2-й палове XIX ст. з грамадзянскай азбукі выпалі літары **ы, э, ь**, за рознымі гукамі замацаваліся літары **и, і**. У Заходняй Украіне грамадзянскую азбуку ўпершыню выкарыстала «Руская сёмуха» ў зборніку «Русалка Днѣстровая», з 70-х гг. 19 ст. ёй сталі карыстацца «масквафілы» і інш. «Рускі правапіс» 1895г., выдадзены галіцкай Школьнай краёвай радай для ўжывання ў школьным навучанні, афіцыйна замацаваў грамадзянскі шрыфт і фанетычны правапіс у Галіччыне.

На Прыдняпроўі ўкраінская азбука і графіка сфарміраваліся ў іх сучасным выглядзе пасля 1905г., як паказаў «Слоўнік ўкраінскага мовы» пад рэд. Б. Грынчынкі.

Згодна з правапісам 1933г. была выключана літара **г**, зноў адноўленая ў трэцім выданні «Украінскага правапісу» (1990г.).

3. Характарыстыка ўкраінскага алфавіта.

Сучасны ўкраінскі алфавіт складаецца з 33 літар, якія ўжываюцца для абазначэння на пісьме 48 фанем:

А а (*а*) Б б (*бэ*) В в (*вэ*) Г г (*гэ*) Г г (*гэ*) Д д (*дэ*) Е е (*е*) Є є (*йэ*) Ж ж (*жэ*) З з (*зэ*) И и (*ы*) І і (*і*) Ї ї (*йі*) Й й (*йот*) К к (*ка*) Л л (*эл*) М м (*эм*) Н н (*эн*) О о (*о*) П п (*пэ*) Р р (*эр*) С с (*эс*) Т т (*тэ*) У у (*у*) Ф ф (*эф*) Х х (*ха*) Ц ц (*цэ*) Ч ч (*че*) Ш ш (*ша*) Щ щ (*ща*) Ь ь (*знак м'якшэння*) Ю ю (*йу*) Я я (*йа*)

21 літара абазначае зычныя гукі: **б, у, г, г, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, ш**. Літара **й** перад **о** абазначае зычны [j] (*його*), а ў іншых пазіцыях – нескладовым галосным [j] (*йду, гай*). Літара **г** абазначае звонкі гартанны фрыкатыўны зычны [ɦ] (*голова*), а **г** – заднеязычны прарыўны зычны [g] (*тава, грунт, гудзик*). Літара **щ** абазначае спалучэнне гукаў [шч] (*щука*).

10 літар абазначаюць галосныя гукі, з якіх **а, е, и, і, о, у** перадаюць кожная па адным гуку, а літары **є, ю, я** абазначаюць па адным гуку толькі пасля мяккіх зычных (*синє, люди, ряд*), а ў пачатку слова, пасля галосных і пасля апострафа – па два ([j + e], [j + u], [j + a] – *має, юнак, в'янути*). Літара **ї** заўсёды абазначае два гукі ([j + i] – *їжа, з'їзд*). Літара **ь** гукавога значэння не мае, а ўжываецца для абазначэння мяккасці зычнага гуку (кінь, льон).

У сучасным ўкраінскім алфавіце няма літар для абазначэння гукаў [d̥z] і [d̥z̥], ётаванага **о** і нескладаўтваральнага галоснага [ɥ] (як ў у беларускай мове), хоць гэтыя гукі выкарыстоўваюцца ў мове. Таму выкарыстанне спалучэнняў літар **дз, дж, ьо, йо** рэгламентуецца асобнымі нормама правапісу, а літары **в і у** могуць абазначаць таксама “няпоўгалосныя” гукі, у залежнасці ад пазіцыі ў складзе. Літары ўкраінскага алфавіту па форме бываюць вялікія і малыя, а па разнавіднасці – друкаваныя і рукапісныя. Украінская азбука ў асноўным фанетычная, за выключэннем гукаў [дж], [дз], [ɥ] і падоўжаных зычных [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [ж'], [ч'], [ш'], якія не маюць асобных літар і складаных правілаў мяккасці або цвёрдасці зычных яе абумоўлівае наступны галосны.

Апостраф, які фармальна не ўваходзіць ва ўкраінскую азбуку, адлюстроўвае цвёрдасць гучання папярэдняга зычнага перад ётаванымі і з'яўляецца абавязковым да выкарыстання.

4. Характарыстыка беларускага алфавіта.

Сучасны беларускі алфавіт складаецца з 32 літар:

Аа (*а*) Бб (*бэ*) Вв (*вэ*) Гг (*гэ*) Дд (*дэ*) Ее (*е*) Ёё (*ё*) Жж (*жэ*) Зз (*зэ*) Іі (*і*) Йй (*і*) *нескладовае*) Кк (*ка*) Лл (*эл*) Мм (*эм*) Нн (*эн*) Оо (*о*) Пп (*пэ*) Рр (*эр*) Сс (*эс*) Тт (*тэ*) Уу (*у*) Ўў (*у*) *нескладовае*) Фф (*эф*) Хх (*ха*) Цц (*цэ*) Чч (*чэ*) Шш (*ша*) ы (*ы*) ь (*мяккі знак*) Ээ (*э*) Юю (*ю*) Яя (*я*)

Кожная літара выступае ў чатырох сваіх варыянтах – вялікая, малая, друкаваная, рукапісная. Назва кожнай літары (акрамя *й, ў, ь* і неётаваных галосных) – гэта склад з зычнага гука, абазначанага літарай, і галоснага *э* або *а*: *бэ, вэ, гэ, дэ, ка, эл, эм* і г.д.

Беларускі алфавіт характарызуецца адсутнасцю дублетных літар; усе літары, пры адзінстве іх графічнай будовы, выразна адрозніваюцца паміж сабой. У ім ёсць літары, якія на пісьме могуць перадаваць спалучэнне гукаў, – ётаваныя галосныя (ё – [йо], е – [йэ], ю – [йу], я – [йа], а асобныя складаныя гукі [дж], [дз’] перадаюцца спалучэннем дзвюх літар (дыграфамі) – адпаведна д і ж, д і з. Адметнай рысай беларускага алфавіта з’яўляецца наяўнасць літары ў (у нескладовае) і літары і. У ім няма літар ш і ъ. Малюнак літар беларускага алфавіта просты, лёгка запамінаецца, у беларускіх літарах няма надрадковых знакаў (надрадковы знак ёсць толькі ў літар ё, і, й, ў), што зручна пры іх напісанні.

Парадак размяшчэння літар у беларускім алфавіце носіць умоўны характар і не стварае якой-небудзь строгай сістэмы. Калі першая літара абазначае галосны гук, то наступныя – групу зычных, пасля зноў паміж літарамі, якія абазначаюць зычныя гукі, знаходзяцца літары для абазначэння галосных, і ў канцы алфавіта – група літар, што абазначаюць галосныя гукі. Пэўная заканамернасць выяўляецца толькі ў размяшчэнні літар для абазначэння зычных гукаў: спачатку ідуць літары, якія абазначаюць звонкія зычныя гукі (б, г, д, ж, з), а затым літары, якія абазначыюць глухія (к, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш). Веданне паслядоўнасці размяшчэння літар у алфавіце мае важнае практычнае значэнне, таму што ў адпаведнасці з ёю складаюцца слоўнікі, розныя даведнікі, разнастайныя спісы.

5. Характарыстыка рускага алфавіта.

Сучасны рускі алфавіт складаецца з 33 літар. 10 з іх абазначаюць галосныя гукі, 21 – зычныя, дзве літары ъ і ь ніякіх гукаў не абазначаюць.

Аа (а) Бб (бэ) Вв (вэ) Гг (гэ) Дд (дэ) Ее (е) Ёё (ё) Жж (жэ) Зз (зэ) Ии (и) Йй (и краткое) Кк (ка) Лл (эль) Мм (эм) Нн (эн) Оо (о) Пп (пэ) Рр (эр) Сс (эс) Тт (тэ) Уу (у) Фф (эф) Хх (ха) Цц (цэ) Чч (че) Шш (ша) Щщ (ща) Ъ (твёрдый знак) Ы (ы) Ь (ь) Ээ (э) Юю (ю) Яя (я)

Літары я, е, ё, ю абазначаюць спалучэнне гукаў [йа], [йэ], [йо], [йу] і называюцца ётаваныя галосныя.

6. Вышэй прыведзенае дазваляе нам вылучыць агульныя рысы ўсходнеславянскіх алфавітаў:

- 1) Кожная літара выступае ў 4 варыянтах – вялікая, малая, друкаваная, рукапісная;
- 2) Просты малюнак літар, лёгка запамінаюцца;
- 3) Наяўнасць ётаваных галосных;
- 4) Складовы або сілабічны прынцып графікі.

7. Асаблівасці рускага алфавіта ў параўнанні з іншымі ўсходнеславянскімі алфавітамі:

- 1) у рускім алфавіце адсутнічаюць літары: Іі; ў; Її; Єє, Г г.
- 2) адсутнічаюць дыграфы Дж дж; Дз дз.
- 3) Выкарыстанне Ёё з’яўляецца факультатыўным. Гэта літара ўжываецца: а) для папярэджання няправільнага чытання слоў, якія адрозніваюцца граматычна і сэнсам (жэны – жены, мёл – мел); б) для папярэджання няправільнага чытання слоў (манёвр); в) у пачатку запазычаных слоў можа выкарыстоўвацца замест літары Ё можа выкарыстоўвацца йо (йод, йог); в) у якасці раздзяляльных знакаў выступаюць Ъ и Ь, але няма апострафа – (объявление, подъём, семья) і г.д.

Асаблівасці беларускага алфавіта:

1) 3 варыянтных абазначэнняў для галоснага гука [і] абраны і – графіка, арфаграфія.

2) Беларускі алфавіт мае ў сваім складзе літару ў (бел. – у нескладовае) – заўважаць, пісаць, воўк. У сучаснай моўнай практыцы выкарыстоўваецца толькі малая літара ў.

3) Раздзяляльную функцыю, якая адпавядае **ъ** і **ь** у рускай мове, у беларускай графіцы нясе апостраф: *сям'я, аб'ява, пад'ём, раз'юшаны*. Апостраф літарай не з'яўляецца і ў склад алфавіта не ўваходзіць.

4) У беларускай графіцы 2 дыграфы – **дж** і **дз**, якія абазначаюць адзіныя зычныя гукі [дж] і [дз] – *гляджу, асуджэнне, дождж, дзень, дзякуй* і г.д.

5) Літара **ё** ўжываецца ва ўсіх выпадках, калі неабходна пазначыць мяккасць папярэдняга зычнага перад [о] ці абазначыць спалучэнне гукаў [йо] – *сёстры, вёдры, мільён, стадыён* і г.д.

6) Замест рускай і ўкраінскай літары **щ**, якая ў беларускай мове адсутнічае, выкарыстоўваецца спалучэнне **шч**, якое абазначае два гукі [ш] і [ч] – *шчымлівы, яшчарка, яшчэ, шчання* і г.д.

Асаблівасці ўкраінскага алфавіта:

1) Літары **ь**, **ы**, **э** ва ўкраінскім алфавіце адсутнічаюць.

2) Няма літары **ё**, функцыі якой перадаюць спалучэннем літар **ьо**, **йо** – *льон* (бел. лён), *йорж* (бел. ёрш) і г.д.

3) Літара **е** абазначае гук [э] – *ей, толерантність, конспектувати* і г.д.

4) Літара **ї** выкарыстоўваецца для перадачы ўкраінскага спалучэння [йі] – *їжак, з'їзд, краніа* і г.д.

5) Літара **є** ўжываецца для абазначэння [йє] або (што сустракаецца рэдка) – [э] пасля мяккага зычнага: *єдиний, фойе, ателье* і г.д.

6) Літара **и** абазначае гук [ы]: *риба* (рус., бел. – рыба), *син* (рус., бел. – сын), *крило* (рус., бел. – крыло).

7) У якасці раздзяляльнага знака (як і ў беларускім алфавіце) можа выкарыстоўвацца апостраф – *м'яч, б'еш*.

8) Літарай **г** абазначаецца змычны гук [g] – *танак, гудзик, агруз, гвалт* і г.д.

8. **Арфаграфія** (правапіс) усходнеславянскіх моў. Арфаграфія ўсходнеславянскіх моў грунтуецца на аднолькавых прынцыпах – *фанетычным* і *марфалагічным*, пры наяўнасці нязначнай колькасці *традыцыйных* і *дыферэнцыруючых* напісанняў, аднак ступень пашырэння гэтых прынцыпаў у рускай, беларускай і ўкраінскай арфаграфіі не аднолькавая.

Пры *фанетычным* прынцыпе прымаецца пад увагу рэальнае вымаўленне паасобных гукаў (або складоў) у слове, якія з'яўляюцца аб'ектам арфаграфічных правіл. Пры *марфалагічным* прынцыпе арфаграфічныя правілы вызначаюць нормы аднолькавага напісання адных і тых жа марфем, незалежна ад вымаўлення ўтвараючых іх гукаў у розных выпадках ужывання гэтай марфемы (за аснову звычайна бярэцца вымаўленне гукаў у моцнай пазіцыі – галосных пад націскам, зычных – перад галоснымі або санорнымі зычнымі). Так, пры фанетычным прынцыпе ў залежнасці ад вымаўлення пішацца *горы* – *гара*, пры марфалагічным жа карань *гор-* перадаецца на пісьме аднолькава ва ўсіх выпадках яго ўжывання (*горы* – *гора*).

9. **Асаблівасці арфаграфіі рускай мовы.** У аснову рускай арфаграфіі пакладзены *марфалагічны* прынцып, на якім грунтуецца, за нязначнымі адхіленнямі, правілы правапісу галосных і зычных у каранях, прыстаўках і суфіксах усіх часцін мовы. Так, у карані *берег* захоўваецца напісанне літары **е** ва ўсіх словах, утвораных ад гэтага караня (*берега, бережок, набережная, береговой*); прыстаўка **под-** пішацца аднолькава ва ўсіх словах, у склад якіх яна ўваходзіць (*под-пись, под-писать, под-бежать, под-нимать*); суфікс **-ост(ь)** захоўвае ў напісанні літару **т** незалежна ад вымаўлення (*рад-ость – рад-ост-н-ный, слад-ость – слад-ост-н-ный*).

Большасць марфалагічных напісанняў правяраецца супастаўленнем з іншымі формамі слова або словамі, дзе ёсць адпаведная марфема, у якой напісанне адпавядае вымаўленню патрэбнага галоснага або зычнага: *золотой* – *зólото* – *позолóта*,

напісанне канчатка **-о** ў слове *золото* можна праверыць супастаўленнем з іншым назоўнікам таго ж скланення ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку (*доло́то*); напісанне галосных у прыстаўцы **пере-** ў слове *перевал* – супастаўленнем з *пéрекись, перéбранный*. Аднак шэраг напісанняў марфалагічнага характару з’яўляецца бесправерачным, напрыклад напісанне выдзеленых літар у словах *соловей, овёс, мизинец, корова*. Часта напісанне пэўных марфем поўнасьцю супадае з іх вымаўленнем (*сом, сам, дом, том, шум, дум*), і ўсё ж такія напісанні трэба лічыць марфалагічнымі, таму што тут мы маем справу з пастаянна аднолькавым абазначэннем на пісьме гэтых марфем. У некаторых выпадках аднолькавыя марфемы пішуцца ў пэўных варыянтах, у адпаведнасці з гістарычным чаргаваннямі гукаў, якія адбыліся ў такіх марфемах: *ходить – хож-у, пис-ать – пиш-у, стриг-у – стри́ж-ёшь, бр-ать – бер-у – со-бир-аю, сел-о – сёла, шепт-ать – шёпот*. Хоць такія напісанні і парушаюць у пэўнай ступені марфалагічны прынцып, аднак яны не з’яўляюцца фанетычнымі, таму што не абумоўлены пазіцыйнымі чаргаваннямі, якія дзейнічаюць у сучаснай рускай мове.

Правілы, заснаваныя на фанетычным прынцыпе, займаюць у рускай арфаграфіі зусім нязначнае месца. Сюды адносяцца правапіс зычных у канцы прыставак **из-, воз-(вз-), без-, низ-, чрез- (через-), раз-**: *избирать – испытать, возражать – воспитать, взбираться – вспыхнуть, безразлично – бесконечно, чрезвычайный – чересполосный* і напісанне прыстаўкі **раз- (рас-)** або **роз- (рос-)** з літарай **а** ці **о** ў залежнасці ад націску (*расписка – роспись*). У адпаведнасці з вымаўленнем галоснага **и** як **ы** пасля зычных прыстаўкі пішацца: *сыграть, разыскать, безынтересный, безыдейный*. У адпаведнасці з вымаўленнем замацаваліся напісанні *здесь (з сьдесь), затхлый* (корань *дѣх* → *дх*), *где* (з *къдѣ* → *где*), *свадьба* (корань *сват*), *лестница* (корань *лез*), *ноздря* (корань *нос*), *малювка* (параўн. *моль*), *махровый* (параўн. *мохры*).

Да традыцыйных адносяцца напісанні, якія не адпавядаюць сучаснаму вымаўленню і не могуць быць растлумачаны, выходзячы з прынцыпу марфалагічнага (шляхам супастаўлення з перадачай на пісьме галосных або зычных дадзенай марфемы ў моцнай пазіцыі). Такія напісанні ў мінулым маглі быць фанетычнымі, цяпер жа яны захоўваюцца па традыцыі, хоць гукавое афармленне слова і змянілася, а напісанне як было ўстаноўлена ў мінулым, так і перадаецца з пакалення ў пакаленне. Напрыклад, да традыцыйных можна аднесці напісанне ў рускай мове літары **ь** пасля шыпячых **ж, ш** у форме другой асобы адзіночнага ліку дзеясловаў цяперашняга часу (*везёшь, несёшь*), у прыслоўях (*настежь, сплошь*), дзе гэтай літарай не абазначаецца мяккасць зычных **ж, ш** (параўн. бел. *везеш, нясеш, насцеж*; укр. *везеш, несеш, навстіж*, дзе **ь** не пішацца). У форме загаднага ладу (*режь, ешь, отсрочь*) літара **ь**, якая пасля іншых зычных паказвае ў гэтай форме на мяккасць (*ставь, сыпь, сядь*, але: *ляг*), стала паказчыкам граматычнай формы дзеяслова. Тое ж можна сказаць і аб напісанні з **ь** назоўнікаў трэцяга скланення (*ночь, рожь, мышь*), дзе **ь** паказвае на граматычны род назоўнікаў (параўн. *врач, сторож, малыш*). Традыцыйным з’яўляецца напісанне выдзеленых літар у словах *собака, тормоз, вокзал, стенок*.

Дыферэнцыруючыя напісанні, па якіх адрозніваюцца значэнні слоў-амонімаў, займаюць нязначнае месца ў рускай арфаграфіі: *компания – кампанія, ожог* (назоўнік) – *ожёг* (дзеяслоў), *орёл* (птушка) – *Орёл* (горад), *бал* (танцавальны вечар) – *балл* (адзнака), *по* (прыназоўнік) – *По* (рака) і інш.

Пры напісанні іншамоўных слоў часта захоўваюцца арфаграфічныя асаблівасці той мовы, з якой слова запазычана, хоць такое напісанне і не адпавядае рускаму вымаўленню; напрыклад, *металл, грамматика, барраж, баррикада, ассистент, комиссия* пішуцца з павойнымі зычнымі.

10. Асаблівасці арфаграфіі беларускай мовы. У беларускай арфаграфіі прынцыпы фанетычны і марфалагічны з’яўляюцца раўнапраўнымі. Першы пашыраецца

галоўным чынам на правапіс галосных, а другі – на правапіс зычных. Аднак такое размежаванне сфер прымянення гэтых прынцыпаў праведзена ў беларускім правапісе непаслядоўна.

У адпаведнасці з фанетычным прынцыпам пішуцца галосныя каранёў слоў, прыставак, суфіксаў і з пэўнымі абмежаваннямі, звязанымі з неабходнасцю дыферэнцыраваць граматычныя формы слова, а таксама ў канчатках. У прыватнасці, у адпаведнасці з аканнем і яканнем ненаціскныя **о, э** на пісьме перадаюцца праз **а**; у першым складзе перад націскам **е** перадаецца праз **я**; пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных у адпаведнасці з вымаўленнем пішацца **ы**, пасля мяккіх – **і**. Пэўныя адценні, якія ўзнікаюць у вымаўленні галосных фанем / о /, / а /, / э (е) /, / і /, / ы / ў іншых пазіцыях, і адценні фанемы / у / на пісьме не перадаюцца, што сведчыць аб няпоўнай адпаведнасці паміж напісаннем і вымаўленнем галосных у беларускай мове (напісанне літары **е** ў паслянаціскных складах і ў пераднаціскных (апрача першага склада перад націскам, дзе пішацца **я**) з'яўляецца пэўным адхіленнем у бок марфалагічнага прынцыпу). Напрыклад: *гóry – гарá, гóрад – гарóдзіш – гарадóк, лес – лясны – лесавік, шэпча – шаптаць – шапацець, абрэзаць – абразáць, вэсела – вясéлы – вясялэй, шыр – шырокі, лысы – лысець – лысаваты, ціхі – цішэйны – ціхаваты, дуб – дубы – дубянець, людзі – людзей – людскасць; бэзліч – бязлікі – бездакорны, ропіс – распіска – распісацца; дубок – арэшак, вясёлосць – радасць, клянóвы – арэ́хавы; рако́ю – рэ́чкаю, садбо́ў – арэ́хаў, маладо́й – до́брай, бярэ́ш – пячэ́ш – рэ́жаш – піша́ш.*

Марфалагічнымі з'яўляюцца, напрыклад, напісанні выдзеленых галосных у канчатках назоўнікаў *зелле – зелля, насенне – насення*, прыметнікаў *сіняя – сіняе, добрая – добрае*, дзеясловаў *сявае, чытае*, літары **е** ў прыназоўніку **без**, часціцы **не**, галосных **э, е** не пад націскам у іншамойных словах: *тэлевiзар, тэатр, эстафета, этаж, экзамен, атэльэ, дырэктыва, прэпарат, рэвалюцыя, рэканструкцыя, дэтэктар, дэканат.*

Зычныя, за пэўнымі выключэннямі, пішуцца ў адпаведнасці з марфалагічным прынцыпам, у прыватнасці: звонкія на канцы слова і перад глухімі зычнымі, глухія перад звонкімі (марфалагічнымі трэба прызнаць і напісанні зычных перад галоснымі і санорнымі (апрача прыстаўкі **з-** (**с-**) перад санорнымі): *дам – там, злы – слых, дрыгва – трава*), у тым ліку і большасць спалучэнняў зычных на стыку марфем: *хлеб, рад, сказ, нож, сядзь, рыб-к-а, салод-к-і, пры-каз-к-а, нож-к-а, прось-б-а, груз-чык, пад-піс-чык, пераклад-чык, лёт-чык, кунаеш-ся, ад-важыць, ад-пусціць, аб-віць, аб-сыпаць, падд-біць, пад-сеяць.*

Выключэнне складаюць: напісанне зычнага **з** або **с** згодна з вымаўленнем у канцы прыставак **раз-, без- (бяз-), праз-, цераз-, уз-** перад звонкімі або глухімі зычнымі, як і ў адпаведных прыстаўках у рускай мове (*разбіць – распытаць, бязводны – бяскроўны, узбегчы – успыхнуць*), прыстаўкі **з** або **с** (*збіць – спытаць*), спалучэнняў **т, с, ж, ш, х, ч** з суфіксальным **с** (*савецкі, салдацкі*, але: *гарадскі, грамадскі; рускі, беларускі*, але: *каўказскі, французскі, казахскі; птах – птаства, таварыш – таварыства, таварыскі*, але: *нарвежскі, чэшскі* – у прыметніках, утвораных ад географічных назваў; *ткач – ткацкі*); напісанне **-ца** ў дзеясловах на месцы **-тсья (-тся)** (*насіцца, вучыцца, но́сіцца, вучыцца*); адсутнасць у напісанні невымаўляемых зычных (*радасць – радасны, чэсьць – чэсны, сардэчны – сэ́рца*). Такім чынам, марфалагічны прынцып у адносінах да правіл напісання спалучэнняў зычных, як і фанетычны ў адносінах да галосных, праведзены ў беларускай арфаграфіі непаслядоўна, а часам фанетычны і марфалагічныя напісанні пераплятаюцца: *гарадскі – салдацкі, французскі – рускі, таварыскі – чэшскі.*

Дыферэнцыруючыя напісанні ў беларускай арфаграфіі, як і ў рускай, займаюць нязначнае месца (*Арол – арол, Залесе – залесе, Зацішыа – зацішыа*); яны звязаны з адрозненнем уласных і агульных імёнаў.

Відавочна, што арфаграфічныя адрозненні сучаснай беларускай мовы ад рускай можна бачыць найперш у перадачы на пісьме акання (якання), што з'яўляецца

спецыфічнай рысай і беларускай фанетыкі, і беларускай арфаэпіі, і беларускай арфаграфіі (параўн. бел. *год – гадавы, поле – палявы* і рус. *год – годовой, поле – полевой* і інш.). Руска-іншамоўныя спалучэнні *ио, ыо* па-беларуску перадаюцца ў залежнасці ад націску і з ётацыяй апошніх галосных, г.зн. пад націскам пішацца *іё, ыё*, а не пад націскам – *ія, ыя*: *біёлаг – біялогія, патрыёт – патрыятызм* (параўн.: *биолог – биология, патриот – патриотизм*). Спалучэнне *ст, стл, здн, рдц, лнц* у беларускай арфаграфіі поўнасьцю падпарадкаваныя фанетычнаму прынцыпу: параўн. бел. *радасны і радасць, шчаслівы і шчасце, сэрца і сардэчны, сонца і слачнечнік* з рус. *радостный і радость, счастливый і счастье, сердце і сердечный, солнце і подсолнух*. Прыстаўка *з-(с-)* у беларускай мове падпарадкавана асіміляцыі па глухасці-звонкасці і на пісьме, а па-руску яна пішацца толькі ў адным варыянце: бел. *здаць, сказаць* і рус. *сдать, сказать*. Па-беларуску інфінітыў і 3-ая асоба дзеясловаў адзіночнага ліку з постфіксам *-ся* пішуцца так, як вымаўляюцца і чуюцца; у рускай мове напісанне значна разыходзіцца вымаўленнем: бел. *дабівацца і дабіваецца, старацца і стараецца, мыцца і мыецца*, рус. *добиваться і добивается, стараться і старается, мыться і моется*. У беларусаў на фанетычным прынцыпе грунтуюцца і напісанні многіх прыметнікаў з суфіксам *-ск-*, асабліва калі яны ўтвораны ад назоўнікаў з асновай на *т, к, с, ш* і не абазначаюць геаграфічных назваў: *савецкі* (рус. *советский*), *студэнцкі* (*студенческий*), *дзівацкі* (*чудаческий*), *беларускі* (*белорусский*), *таварыскі* (*товарищеский*) і г.д.

У адрозненне ад беларускай арфаграфіі сучасная руская арфаграфія пабудавана пераважна на марфалагічным прынцыпе, які вельмі часта пераплятаецца з традыцыйным (параўн. напісанне з вымаўленнем спалучэнняў *оло, оро, здн, рдц, стл* і інш., галосных пасля шыпячых, падвоеных зычных і інш.). Калі функцыя мяккага знака раздзяляць зычныя і ётаваныя галосныя ў рускай мове значна пашырана, то ў беларускай мове такая функцыя *ь* зусім абмежавана словаформамі тыпу *лье, Льля, Льнічна* і г.д. У беларускай гутарковай мове, а пад яе ўплывам і ў мове мастацкай літаратуры часта ўжываюцца імёны і імёны па бацьку тыпу *Ілля, Ілліч, Васілевіч, Аркадзевіч, Лявонцэвіч, Ананевіч* і іншыя, напісанне якіх паводле вымаўлення пашыраецца ў моўнай практыцы апошняга дзесяцігоддзя.

Шматлікія арфаграфічныя адрозненні ў абедзвюх мовах узніклі са спецыфікай беларускай і рускай моў у лексіцы, слова- і формаўтварэнні, у функцыянаванні розных часцін мовы. Напрыклад, рус. *по нраву* пішацца толькі ў два словы, беларусы разназначнае паняцце перадаюць двума спосабамі: *да спадобы і даспадобы*; рускаму складанаму слову *нравоучение* адпавядаюць простыя беларускія *павучанне, навучанне* і запазычаныя *мараль, натацыя*; бел. *хтосьці і абы-хто* маюць рускія адпаведнікі зусім іншай структуры: *кто-то, кто-нибудь, кто-либо, лишь бы кто, кто угодно*; неадпаведнасць у родзе і ліку шматлікіх слоў прыводзіць да неадпаведнасцей як у вымаўленні, так і напісанні: бел. *капыт, россып, дзверы* і рус. *копыто, россыпь, дверь* (пры змяненні такіх слоў колькасць неадпаведнасцей павялічваецца: параўн. бел. *Р. россыпу, Т. россыпам, М. аб россыпе* і рус. *россыпи, Т. россыпью, П. о россыпи*); адрозненне канцавых гукаў той ці іншай асновы выклікае розніцу ў канчатках ці ў перадачы на пісьме саміх гукавых змен пры скланенні ці спражэнні: бел. *ноччу, Свір'ю, пяціюдзсяцію, разводдзем* і рус. *ночью, Свирью, пятьюдесятью, полководьем* і г.д.; бел. *гавару, пішу, гаворыш, пішаш, гаворыць, піша* і рус. *говорю, пишу, говоришь, пишешь, говорит, пишет* і г. д. Традыцыйныя, або гістарычныя, і дыферэнцыйныя, або сімвалічныя, напісанні пераважна супадаюць у абедзвюх мовах на сучасным этапе іх развіцця. Аднак, як ужо адзначалася, у рускай арфаграфіі традыцыі кірылічнага пісьма вельмі жывучыя як пры перадачы галосных і іх спалучэнняў, так і пры перадачы зычных і іх спалучэнняў.

11. Прынцыпы арфаграфіі ўкраінскай мовы. Украінскі правапіс, як і беларускі, заснаваны на двух прынцыпах – *фанетычным* і *марфалагічным*; галоўнае адрозненне ўкраінскіх напісанняў ад беларускіх звязана з адсутнасцю акання ва ўкраінскай мове і з іншымі фанетычнымі асаблівасцямі гэтай мовы, а таксама з асаблівасцямі яе графікі.

Фанетычнымі ва ўкраінскай арфаграфіі з’яўляюцца, напрыклад, напісанні літары **і** на месцы старажытнага **о**, **е** ў новых закрытых складах (*літо, міра, після, прізвице, піч*), літары **а** ў некаторых словах на месцы этымалагічнага **о** (*хазяін, багатый, вимагати, ламати*), прыстаўкі **с** перад глухімі зычнымі і **з** – перад звонкімі і санорнымі (*сказати, спитати, сходити*, але: *збавляти, зварити, злити, зносити, змерзнути*), спалучэнняў **-ств-, -зтв-, -цтв-, -ськ-, -зьк-, -цьк-** на стыку суфіксаў з папярэдняй марфемай (*товариство, птаство, мистецтво, миський, руський, чеський, криворізький*), неабзначэнне на пісьме невымаўляемых зычных у спалучэннях **-стн-, -здн-, -рдц-, -лнц-** (*радісний, пізній, серце, сонце*).

На марфалагічным прынцыпе грунтуецца напісанне галосных (апрача адзначаных выпадкаў напісання **і**) у розных пазіцыях, незалежна ад вымаўлення ў сувязі з пазіцыйнымі чаргаваннямі (*весна, тепліший, превеликий, голубка*), напісанне глухіх зычных перад звонкімі (*просьба, молотьба*), зычных на канцы прыставак (*безсильний, безцінний, відзив, відправляти, надсилати, надтесати, передплата, передсердя, підпірка, розкачка, розписка*), спалучэнняў **-шся, -ться** ў дзеясловах (*радується, радується*).

Пытанні для самаправеркі і самакантролю

1. Прыгадайце аўтарства і паходжанне славянскага алфавіта. Які алфавіт ляжыць у аснове ўсходнеславянскай графікі? Які алфавіт называецца “грамадзянкай”?
2. Ахарактарызуйце асаблівасці беларускага алфавіта ў параўнанні з рускім.
3. Ахарактарызуйце асаблівасці ўкраінскага алфавіта ў параўнанні з беларускім.
4. Ахарактарызуйце асаблівасці рускага алфавіта ў параўнанні з украінскім.
5. Параўнайце старажытны кірылічны алфавіт і сучасныя ўсходнеславянскія алфавіты. Назавіце агульнае і адрознае.
6. Якія прынцыпы арфаграфіі характэрныя для агульнаўсходнеславянскага перыяду? Для перыяду станаўлення нацыянальных моў усходніх славян?
7. Назавіце сучасныя прынцыпы арфаграфіі рускай, беларускай і ўкраінскай моў. Прывядзіце прыклады напісанняў.

МОДУЛЬ 2

Тэма 5

МАРФАЛАГІЧНАЯ СІСТЭМА ЁСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОЎ

Пытанні

1. Марфеміка і словаўтварэнне.
2. Марфалогія.
 - 1) Іменныя часціны мовы.
 - 2) Дзеяслоў. Прыслоўе. Службовыя словы.

Паняццёвы апарат: марфеміка, словаўтварэнне, марфалогія, значымыя часткі слова, афіксы, спосабы ўтварэння, словаўтваральная мадэль, часціны мовы, скланенне, спражэнне, граматычная катэгорыя, граматычная форма, лексіка-граматычны разрад.

Літаратура

1. Абабурка, М.В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М.В. Абабурка. – Мінск, 1992.
2. Анічэнка, У.В. Марфалогія ёсходнеславянскіх моў / У.В. Анічэнка. – Мінск, 1973.
3. Бабич, И.С. Отглагольные наречия в русском языке (в сопоставлении с белорусским и украинским языками) / И.С. Бабич // Весці БДПУ. – 2002. – № 1. – С. 62–67.
4. Бернштейн, С.Б. Сравнительная грамматика славянских языков / С.Б. Бернштейн. – Москва, 2005.
5. Бордович, А.М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А.М. Бордович, А.А. Гируцкий, Л.В. Чернышева. – Минск, 1999.
6. Бошквич, Р. Основы сравнительной грамматики славянских языков: Фонетика и словообразование / Р.Бошквич. – Москва, 1984.
7. Булыко, А.Н. Сопоставительное описание русского и белорусского языков. Морфология / А.Н. Булыко. – Минск, 1990.
8. Гурскі, М. І. Параўнальная граматыка рускай і беларускай моў / М.І. Гурскі. – Мінск, 1972.
9. Зверев, А.Д. Словообразование в современных восточнославянских языках / А.Д. Зверев. – Москва, 1981.
10. Киселев, И.А. Частицы в современных восточнославянских языках / И.А. Киселев. – Минск, 1976.
11. Сопоставительный анализ восточнославянских языков / Под ред. А.А. Лукашанца, А.М. Мезенко. – Минск, 2005.

5.1 Марфеміка і словаўтварэнне

Марфеміка (рус. морфемика, укр. морфемика) – раздзел мовазнаўства, які вывучае тыпы і структуру марфем. Аб'ектам даследавання марфемікі з'яўляюцца марфемы, іх фармальныя варыянты (аламорфы) і спалучэнне. Украінская, руская і беларуская мовы развіліся ў працэсе гістарычнага развіцця ў самастойныя з адной крыніцы і характарызуюцца наяўнасцю значнага агульнага моўнага фонду побач з аднолькавымі рысамі ў вобласці фанетычнай сістэмы, арфаграфіі, граматычнага строю, адным і тым жа наборам марфем (прыстаўка, корань, суфікс, канчатак, інтэрфікс, постфікс, а таксама афіксоіды (суфіксоіды і прэфіксоіды)) і словаўтваральных афіксаў, што супадаюць па ролі ў слове.

Супастаўляльнае апісанне марфемнага будавання прымяняльнае ў першую чаргу да агульных для ўкраінскай, рускай і беларускай моў слоў. Гэтыя словы:

а) індаеўрапейскага паходжання: *рус. бел-ый, бел. бел-ы, укр. біл-ы;*

б) атрыманыя з агульнаславянскай мовы: *рус. выс-ок-ий, бел. выс-ок-і, укр. вис-ок-ий;*

в) запазычаныя з неславянскіх моў непасрэдна або праз мову-пасрэднік: *рус. истор-и-я [истор-ий-а], литерат-ур-а, лид-ер-Ø; бел. гістор-ы-я [гістор-ый-а] літарат-ур-а лід-ар-Ø; укр. історія [істор-ій-а], літарет-ур-а, лід-ер-Ø.*

Як правіла, супастаўляюцца тоесныя, падобныя па семантыцы, лексіка-граматычнай прыналежнасці словы, якія валодаюць марфемнай суаднесенасцю. Не могуць лічыцца роднаснымі суаднесеныя словы, аднолькавыя па паходжанні, але атрымаўшыя ў кожнай з супастаўленых моў рознае сэнсавае нападунненне: *рус. неделя (пералік сямі дзён ад панядзелка да нядзелі; бел. тыдзень) веселье (бесклапотна-радасны настрой, які падразумявае забаву, смех; бел. весялосць) і бел., укр. нядзеля, неділя (рус. воскресенье); вяселле, весілля (рус. свадьба).*

Спецыфіка марфемнага складу сучасных усходнеславянскіх моў мае некалькі асаблівасцей. Па-першае, аднакаранёвыя ўтварэнні могуць мець розны склад службовых марфем: *бел. худ-арляв-ы – рус. худ-ощав-ый – укр. худ-орляв-ий; рус. цел-ебн-ый – у. ціл-уц-ий; рус. за-гад-к-а, бел-оват-ый – бел. за-гад-к-а, бел-ават-ы.* Пры гэтым можа не супадаць марфемная структура слоў: *бел. шмат-лік-і – рус. мног-о-числ-енн-ый – укр. числ-енн-ий; бел. прац-а-люб-ів-ы – рус. труд-о-люби-в-ый – укр. праць-овит-ий; бел. з-дзіўл-енн-е – рус. у-дивл-ени-э – укр. по-див; бел. па-дзе-ць – рус. де-ва-ть – укр. по-ді-ти; р. кры-ш-а – у. по-крівл-я; р. двор – у. по-двір-я; р. век-о – у. по-вік-а; рус. о-тверд-е-ть, цвет-ок-Ø, в-верх-у – бел. а-цвярдз-е-ць, квет-к-а, у-верс-е; рус. сказ-а-ть – бел. с-каз-а-ць – укр. с-каз-а-ти; рус. пальто – бел. палито – укр. пальт-о; рус. жен-і-ць – бел. а-жан-і-ць; рус. ёж-ик-Ø – бел. вожык-Ø – укр. їж-ак-Ø; прыклады з міжмоўнымі марфемамі-сінонімамі: рус. по-руч-і-ть – бел. да-руч-ы-ць – укр. до-руч-и-ти; рус. – слов-арь [слов-ар'-Ø], зерн-ышк-о, огон-ек-Ø, зубр-енок-Ø, юн-ош-а, нерв-н-ый, пил-и-ть, одн-ажды – бел. слоў-нік-Ø, зерн-етк-а, зярн-ятк-а, агень-чык-Ø, зубр-ан-я, юн-ак-Ø, нерв-ов-ы, пил-ав-а-ць, адн-ойчы – укр. слов-ник-Ø, зерн-ятк-о, вогн-ик-Ø, зубр-ен-я, юн-ак-Ø, нерв-ов-й, пил-я-ти; рус. аппарат-чиц-а – укр. апарат-ниц-я; рус. боле-льщиц-а – укр. уболіва-льниц-я; рус. актр-ис-а – укр. актор-к-а – бел. актр-ыс-а; рус. аптекар-ш-а – укр. аптекар-к-а – бел. аптэкар-к-а, аптэкар-ш-а; рус. авантюрист-к-а – укр. авантюрист-к-а, авантюри-ниц-я; рус. агрегат-чик-Ø – у. агрегат-ник-Ø; рус. аварий-щик-Ø – укр. аварій-ник-Ø; рус. строи-тель-Ø – укр. буд-івель-ник-Ø – бел. буд-аў-нік-Ø; рус. англи-чанин-Ø – укр. англи-ець-Ø – бел. англ-іч-анін-Ø і інш. Па-другое, пры аднолькавым структурным складзе назіраецца адрозненне ў каранёвых марфемах: *бел. няк-уч-ы – рус. жг-уч-ий – укр. пек-уч-ий; бел. прац-а-з-доль-н-ы – рус. работ-о-способный – укр. прац-е-здатный і пад.* Факты падабенства і адрознення назіраюцца таксама ва ўжыванні афіксоідаў: *рус. сно-творный – укр. сно-дійний; бел. яйка-падобны – рус. яйце-видный – укр. яйце-подібний; бел. спірале-падобны – рус. стирале-образный – укр. спірале-подібний і інш.* Па-трэцяе, адрозненні назіраюцца і ў аб'ёме семантычнай нагрузкі марфем. Напрыклад, суфікс *-чик-* у рускай мове можа выкарыстоўвацца пры ўтварэнні і адушаўлёных, і неадушаўлёных назоўнікаў: *Фермер приобрёл тракторный погрузчик – разм. Новый погрузчик позначкомился с коллективом; Газовый счётчик работает без сбоя – разм. Этот счётчик по праву заслужил премию.* Ва ўкраінскай мове падобная полісемія адсутнічае дзякуючы выкарыстанню розных словаўтваральных сродоўняў пры найменні адушаўлёных і неадушаўлёных прадметаў: *неадушаўлёнае лічильник, навантажувач – адушаўлёнае обліковець, вантажник.**

Факты марфемнага падабенства і адрознення знаходзяць сваё тлумачэнне ў гістарычнай дэрываталогіі. У мовах беларускай, украінскай і рускай народнасцей (XIV–XVII стст.) існавалі прынцыповыя словаўтваральныя адрозненні тыпу ст.-бел. *заступникъ* і ст.-рус. *заступитель*, ст.-бел. *селидба* і ст.-рус. *селитва*, ст.-бел. *позбавити* і ст.-рус. *избавити* і г.д. У перыяд фарміравання і развіцця ўсходнеславянскіх нацыянальных моў колькасць такіх адрозненняў значна ўзрасла. Напрыклад, бел. *пакупнік*, *пісьмовы*, *палускваць* – рус. *покупатель*, *письменный*, *полускивать* – укр. *покупець*, *писемний*, *полускувати* і інш. Трэба адзначыць, што аналагічныя адрозненні паміж сучаснымі беларускай і рускай мовамі сустракаюцца часцей, чым паміж беларускай і ўкраінскай:

<i>бел.</i>	<i>рус.</i>	<i>укр.</i>
<i>беганіна</i>	<i>беготня</i>	<i>бігання</i>
<i>жыхар</i>	<i>житель</i>	<i>житель, житець</i>
<i>носьбіт</i>	<i>носитель</i>	<i>носі</i>
<i>пісьменнік</i>	<i>писатель</i>	<i>письменник</i>
<i>выразны</i>	<i>выразительный</i>	<i>виразий, виразистий</i>
<i>задумлівы</i>	<i>задумчивый</i>	<i>задумливий</i>
<i>маўклівы</i>	<i>молчаливый</i>	<i>мовкливий</i>
<i>злавацца</i>	<i>злиться</i>	<i>злюбствувати, злобувати</i>
<i>ленавацца</i>	<i>лениться</i>	<i>ленитися</i>
<i>сустракаць (-ца)</i>	<i>встречать (-ся)</i>	<i>зустрічати, стрічати (-ся)</i>
<i>паглыбіць</i>	<i>углубить</i>	<i>поглибити</i>

Словаўтварэнне (дэрываталогія) (рус. словообразование, укр. словотвір) – раздзел мовазнаўства, які вывучае працэс утварэння вытворных слоў, яго механізм. Прадметам вывучэння словаўтварэння з’яўляецца разгляд спосабаў утварэння слоў, класіфікацыя вытворных слоў з улікам іх словаўтваральнай структуры, словаўтваральныя значэнні, вызначэнне прадуктыўнасці спосабаў словаўтварэння, а таксама вывучэнне ўсіх словаўтваральных сродкаў мовы.

Спосабы словаўтварэння аднолькавыя ва ўсіх трох роднасных мовах: бел. *працаўнік*, *касец*, *ткачыха* і *ткаля*, *вучэнне* – рус. *работник*, *косарь* і *косец*, *ткачиха*, *учение* – укр. *робітник*, *ткачиха* і *ткаля*, *вчення* (суфіксальны); бел. *зелень*, *наказ*, *стук*, *ход*, *гнеў* – рус. *зелень*, *наказ*, *стук*, *ход*, *гнев* – укр. *зелень*, *наказ*, *стук*, *хід*, *гнів* (нульсуфіксальны); бел. *бязвусы*, *недатыка* – рус. *безусый*, *недотрога* – укр. *безусий*, *недоторка* (прэфіксальна-нульсуфіксальны); бел. *услед*, *вывозіць* – рус. *вслед*, *вывозить* – укр. *вслід*, *вивозити* (прэфіксальны); бел. *мыцца*, *сніцца*, *чытацца* – рус. *мыться*, *сниться*, *читаться* – укр. *митися*, *снитися*, *читатися* (постфіксальны); бел. *падшквалёнак*, *раздзіраць*, *падсобны* – рус. *подстаканник*, *раздирать*, *подсобный* – укр. *підстаканник*, *раздирати*, *підсобний* (суфіксальна-прэфіксальны); бел. *братацца*, *каласіцца* – рус. *брататься*, *колоситься* – укр. *брататися*, *колоситися* (суфіксальна-постфіксальны); бел. *нахадзіцца*, *разбегчыся* – рус. *находиться*, *разбежаться* – укр. *находитися*, *розбігтися* (прэфіксальна-постфіксальны); бел. *байкапісец*, *сыраварня* – рус. *баснописец*, *сыроварня* – укр. *(байкар)* і *байкописець* (складана-суфіксальны); бел. *кніганоша*, *хлебароб* – рус. *книгоноша*, *хлебороб* – укр. *книгоноша*, *хлібороб* (складана-нульсуфіксальны); бел. *БелАЗ*, *ТАСС*, *медсястра* – рус. *БелАЗ*, *ТАСС*, *медсестра* – укр. *БілаЗ*, *ТАСС*, *мідсестра* (абрэвіацыя); бел. *булачная*, *пасяўная*, *рашаючы* – рус. *булочная*, *посевная*, *решающий* – укр. *булочна*, *посівна*, *рішаючий* (марфолога-сінтаксічны: субстантывацыя і ад’ектывацыя); бел. *дзвесце*, *перакаці-поле*, *ніжэй-падпісаны* – рус. *двести*, *перекати-поле*, *нижеподписавшийся* – укр. *двісті*, *перекати-*

поле, нижчепідписаний (лексика-сінтаксічні: зрашчэнне); бел., рус., укр. завод 'прадпрыемства' і завод 'пуск', *машына* 'механізм' і *машына* 'аўтамабіль', *лайка* 'парода сабак' і *лайка* 'гатунак скуры' (лексика-семантычны). Аднак сярод слоў, утвораных названымі спосабамі, ва ўсіх трох мовах назіраюцца і пэўныя сустрэчы разнастайныя неадпаведнасці: бел. *абагаўляць, абагатвараць* – рус. *обожествляют, обоготворяют* – укр. *божествити*; бел. *бахчаводчы* – рус. *бахчеводческий* – укр. *баштанницький*; бел. *невядомы* – рус. *неизвестный* – укр. *безвісний*; бел. *бязветранасць* – рус. *безветрие* – укр. *безвітря*; бел. *насустрач* – рус. *навстречу* – укр. *навстріч*; бел. *бездань, бяздонне* – рус. *бездна* – укр. *безодня*; бел. *бядак* – рус. *бедняга* – укр. *бідолаха*; бел. *радасны, уцешны* – рус. *радостный, отрадный* – укр. *радісний, відраний*; бел. *пагоня* – рус. *погоня* – укр. *гонитва*; бел. *бульбаводства* – рус. *картофелеводство* – укр. *кортюплярство*; бел. *кукурузавад* – рус. *кукурузовод* – укр. *кукурудзвізник* і інш.

Словаўтваральныя мадэлі ў розных мовах пры ўтварэнні слоў аднолькавай семантыкі могуць не супадаць: рус. *чрезмерный* – *чрезмерн-о* – укр. *мір* – *понад-мір-у* – бел. *празмерны* – *праз-мер-н-а*; рус. *труд любит* – *труд-о-люби-в-ый* – укр. *прац-я* – *праць-овит-ий* – бел. *праца* – *прац-авіт-ы*; рус. *рядом* – укр. *рука* – *по-руч-Ø* – бел. *побач, рука* – *по-руч-Ø* і інш. Словаўтваральныя структуры ў сучасных усходнеславянскіх мовах маюць таксама шмат неадпаведнасцей у аднакаранёвых словах. Напрыклад: бел. *[па-(сляд-оў)-н]-асць* – рус. *{[по-(след-ова)-тель]-н}-ость* – укр. *[по-(слід-ов)-н]-ість*; бел. *па-(стар-а-даўн)-яму* – рус. *по-[(стар-ин)-н]-ому* – укр. *{по-[(стар)-овин]-н}-ому* і г.д.

Спецыфіка ў сучасным украінскім, беларускім і рускім словаўтварэнні найбольш прыкметная на марфемным узроўні, асабліва ў такіх часцінах мовы, як назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі. Пры ўтварэнні ўсіх знамянальных часцін мовы, акрамя займеннікаў, выкарыстоўваецца суфіксальны спосаб: назоўнікаў – *пасіч-ник, шахт-ар, молод-ець*; прыметнікаў – *гірк-уват-ий, виріш-альн-ий, пари-зьк-ий*; лічэбнікаў – *сем-ер-о*; дзеясловаў – *заморож-ува-ти, кліп-ну-ти*; прыслоўяў – *добр-е, пішк-и, три-чі*. Сам суфіксальны спосаб прадуктыўны пры ўтварэнні назоўнікаў, што абумоўлена найбольшай колькасцю іменных суфіксаў, сярод якіх адрозніваюць суфіксы: 1) для ўтварэння назваў асоб па розных прыкметах: *-ар (-яр) (косар, друкар, маляр)*; *-ець (-івець, -овець, -анець, -инець) (фахівець, динамівець, республіканець, кубинець)*; *-ник (керівник, будівник)*; *-тель (вихователь, учитель)*; *-ій (водій, палій, крутій)*; *-ун (бігун, балакун)*; *-к- (незнайко, забудько)*; *-ер (контро-лер, тренер)*; *-ак (співак, вояк)*; *-ист (-іст) (таксист, пропагандист, шахіст, машиніст)*; *-чук (бондарчук, шевчук)*; 2) з абагульненым і абстрактным значэннем: *-нн- (читання, малювання)*; *-інн- (сидіння, ходіння)*; *-к- (загадка, пам'ятка)*; *-от- (робота, скорбота)*; *-б- (журба, ганьба)*; *-т- (битва, гонитва)*; *-ість (сміливість, гордість, мужність)*; *-изн- (блізна, новизна)*; *-от- (чеснота, доброта)*; *-ощ- (хитроці, любоці)*; 3) для ўтварэння зборных назваў: *-ств- (-цтв-) (студентство, козацтво, садівництво)*; *-в- (мишева, мушва)*; *-няк (вишняк, березняк)*; *-инн- (квасолиння, гарбузиння)*; *-ин- (озимина, садовина)*; 4) непаўнаты якасці і суб'ектыўнай ацэнкі: *-ик- (котик, столик, братик)*; *-ок- (дубок, жучок, синок)*; *-оньк-, -еньк- (голівонька, рученька)*; *-ачк- (здоров'ячко)*; 5) для выражэння негатыўнай суб'ектыўнай ацэнкі: *-иш- (носище, долище, стовпище)*; *-ук- (-юк-) (багнюка, пилюка)*; *-ань- (здоровань, головань)*; *-аг- (-яг-) (бродяга)*. Суфіксальны спосаб прадуктыўны і пры ўтварэнні прыметнікаў; вылучаюць суфіксы: 1) якасных прыметнікаў: *-н- (сонний, розумний, міцний, авторитетний)*; *-ив- (лінивий, правдивий)*; *-ат- (зубатий, головатий, губатий)*; *-ав- (-яв-) (кучерявий, дірявий)*; *-ист- (-іст-) (гонористий, плечистий, вибоїстий)*; *-уват- (-юват-) (сучкуватий, гіркуватий)*; *-к- (ламкий, липкий)*; *-альн- (-яльн-) (геніальний, вирішальний)*; 2) адносных прыметнікаў: *-н- (житний, рибний, народний)*; *-ан- (-ян-) (гречаний, пионяний, солом'яний)*; *-ов-, -ев- (-єв-) (березовий, вишневий, життєвий)*; *-ськ- (-зьк-, -цьк-) (учнівський, запорізький, кременчуцький)*;

-ичн- (-ічн-) (*педагогічний, історичний*); -арн- (-ярн-) (*гуманітарний, молекулярний*); -ч- (*споживчий, творчий*); -шн-, -жн- (*завтрашній, справжній*); 3) прыналежных прыметнікаў: -ів- (-їв-) (*братів, ковалів, Сергіїв*); -ин- (-їн-) (*сестрин, Надійн, материн*).

Ад асноў якасных прыметнікаў суфіксальным спосабам утвараюцца прыслоўі пры дапамозе суфіксаў: -о, -е: *близький - близько, жадібний - жадібно; ворожий - вороже, хороший - хороше*. Ад асноў выклічнікаў, займеннікаў і гукапепраймальных слоў утвараюцца дзеясловы пры дапамозе суфіксаў: -ка-, -а: *тикати, ойкати, кишкати, кукурікати*.

Прыставачны (прэфіксальны) спосаб прадуктыўны пры ўтварэнні дзеясловаў, радзей назоўнікаў, прыметнікаў, прыслоўяў. Пры ўтварэнні дзеясловаў выбар утваральнага прэфікса абумоўлена лексічным значэннем слова. У прэфіксальным дзеяслоўным словаўтварэнні ўдзельнічаюць прэфіксы: в- (у-, уві-) (*встояти, увійти, удавати*); ви- (*винести, викрутити*); від-, од- (*відламати, відзвучати, одрубати*); до- (ді-) (*долетіти, дійти*); за- (*засумувати, записати, засіяти*); з- (зі-, із-, зо-, с-) (*змести, зіскочити, сфотографувати, схилити*); на- (*наловити, накреслити*); над- (*надбудувати, надколоти*); о- (об-, обі-) (*описати, обкопати, обікрасити*); пере- (*перекреслити, перепитати*); під- (піді-) (*підфарбовувати, підкинути, підійти*); перед- (*передбачати, передчути*); по- (*покликати, посіяти*); при- (*притрусити, приклеїти, прибїгти*); роз- (розі-) (*розказати, розрубати, розібратися*), а таксама запазычаныя: де- (дез-) (*демобілізувати, дезінфікувати, дезоріентувати*); дис- (*дискваліфікувати, дисасоціювати*); ре- (*реарганізувати, ретранслювати*). Гэтыя словаўтваральныя сродкі ва ўсходнеславянскіх мовах агульныя. Прэфіксы іншамоўнага паходжання з'яўляюцца прадуктыўнымі і ў сучасным іменным словаўтварэнні: анти- (*антивірус, антициклон, антитеза*); архі- (*архідиякон, архієпіскап*); де- (дез-) (*денаціоналізація*); віце- (*віце-президент, віце-консул*); дис- (*дисгармонія, диспропорція*); экс- (*екс-журналіст, экс-чэмпіён*); экстра- (*экстраклас, экстрамо-да*); суб- (*субінспектор, субконтинент*); прото- (*протопрэсвітер, протодиякон*); ре- (*ревакцынацыя, репреватывацыя*); супер- (*суперкультура, супертип*); ультра- (*ультраскло, ультрафільтр, ультрамода*). Арсенал запазычаных прэфіксаў пастаянна папаўняецца прэфіксаідамі: пів- (*південь*); авіа- (*авіабаза, авіямастор*); аван- (*авансцена*); авто- (*автамастор, автомашина*); агро- (*агрозахід, агротэхнік*); аэро- (*аэросани*); бі- (*біквадрат*); мега- (*мегаполіс*); біо- (*біохімія, біомаса*); іо- (*ізоглоса*); мікро- (*мікраавтабус, мікракалькулятар*); нео- (*неокласікі*); полі- (*полівітаміны, поліграфія*); псевдо- (*псевдонаука*).

Аднолькава прадуктыўныя ва ўсіх усходнеславянскіх мовах прэфіксальна-суфіксальны спосаб словаўтварэння: *без-+меж+н-ий, при-+руч+и-ти* (прыклады мадэляў ва ўкраінскай мове: *ви-...-ок (вирок, вибалок, видолинок), о-...-ок (огризок, ошийок, одвірок)*; *пере-...-ок (перешийок, перелісок, перетинок)*; *су-...-ок (суглинок)*; *спів-...-ник (співрозмовник, співробітнік)*; *су-...-й-а (суцвіттыя)*); складанне: *білий камінь -- білокам'яний, Західна Украйна -- західноукраїнський, південна Європа -- південноєвропейський, прилади будувати -- приладобудівний, сірий і зелений -- сірозелений*, а таксама субстантывацыя: *безробітний, вайсковы, лісничы, знаёмый, хворы, Котляревський, Карскі, Гусоўскі, Чуковский, Чайковский; вороний, гнідый, буланый; чайна, булочна, учительська; сучасне, асобіста, майбутне; абрэвіацыя: ААН, НАН, АПК, медкамісія, медперсонал, педвучылішча*.

Пытанні для самаправеркі і самакантролю

1. Пералічыце афіксы, якія вылучаюцца ў рускай, беларускай, украінскай мове. Чым адрозніваецца марфемны склад слоў у сучасных усходнеславянскіх мовах? Параўнайце назвы марфем і іх функцыі, прывядзіце прыклады сінанімічных марфем з розных моў.

2. Назавіце асноўныя спосабы словаўтварэння і формаўтварэння ў сучасных усходнеславянскіх мовах. Якія дэрывацыйныя мадэлі агульныя, якія – адрозныя? Прыведзіце прыклады.

5.2 Марфалогія

5.2.1 Іменныя часціны мовы

Назоўнік (рус. имя существительное, укр. іменник) – часціна мовы са значэннем прадметнасці, выражанай марфалагічнымі катэгорыямі роду, ліку, склону.

Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў. Па семантычных прыкметах і марфалагічнай характарыстыкай назоўнікі падзяляюцца на наступныя лексіка-граматычныя разрады:

***Конкрэтныя і абстрактныя назоўнікі** (рус. конкретные и абстрактные существительные, укр. конкретні й абстрактні іменнікі); *хлопец повітря, місяць, "Дніпро" (часопіс) – шчырысть, горіння, тиша, страх, вітання, модальність,*

***Назоўнікі адушаўлёныя і неадушаўлёныя** (рус. существительные одушевленные и неодушевленные, укр. іменнікі - назвы істот і неістот); *секретар, ворона, щука, Господь, Венера Колобок мрець, небіжчик, покійнік лялька – нога, мальва, пальто дзьоб, лоштина, борщ, бактерія, мікроб.* Адушаўлёным назоўнікам усіх родаў уласціва супадзенне формаў вінавальнага і роднага склонаў: *бачу синів – немає синів, побачив сиріт, подруг – немає сиріт, подруг,* а неадушаўлёным – формаў вінавальнага і назоўнага: *розпалити вогонь – видніється вогонь, бачу лампи – світяться лампи, згадую море – згадується море.* Аднак ва ўкраінскай мове некаторыя адушаўлёныя і неадушаўлёныя ў вінавальным склоне маюць паралельныя формы – роднага і вінавальнага склонаў (*пасти корів (корови), гусей (гуси), телят (телята); (одягти плащ (плаща), взял ніж (ножа).*)

***Уласныя і агульныя назоўнікі** (рус. собственные и нарицательные существительные, укр. власні і загальні іменнікі);

***Зборныя назоўнікі** (рус. собирательные существительные, укр. збірні іменнікі);

***Матэрыяльна-рэчыўныя назоўнікі** (рус. материально-вещественные существительные, укр. матэрыяльна-рэчовінні іменнікі).

Граматычныя катэгорыі назоўніка

Катэгорыя роду. Род: мужчынскі, жаночы, ніякі (рус. род: мужской, женский, средний; укр. рід: чоловічий, жіночий, середній) – нязменная граматычная катэгорыя назоўніка, якая з'яўляецца адной з яго вызначальных марфалагічных прыкмет. Усе назоўнікі, акрамя множналікавых, адносяцца да аднаго з трох родаў: мужчынскага (*степ, мир, батько, хлопец, Петро*); жаночага (*земля, веселка, ніжність, ніч, Галина, мати*); ніякага (*поле, зернятко, озеро, теля, відмінювання*). У сучасных усходнеславянскіх мовах падзел назоўнікаў паводле родавай прыналежнасці мае падабенства і адрозненні. Ва ўсіх трох мовах назоўнікі - назвы асоб па прафесіі адносяцца да мужчынскага роду, ім не ўласціва адрозненне мужчынскага і жаночага роду пры дапамозе знешніх паказчыкаў: *геолог, педагог, фотограф, біолог, технік, агроном.* Семантычная дыферэнцыяцыя паводле полу такіх назоўнікаў вызначаецца сінтаксічна: *біолог працювала, гід повернулася.* Дыферэнцыяцыі паводле полу ні марфалагічна, ні сінтаксічна не маюць назвы некаторых жывёл, птушак, рыб; яны маюць форму або мужчынскага, альбо жаночага роду: *білка, карась, короп, крїт, крокодил, ластівка, ляц, миша, муха, окунь, оса, рись, щука.*

Ва ўкраінскай і беларускай мовах прадуктыўным з'яўляецца ўтварэнне назоўнікаў жаночага роду ад часткі назоўнікаў мужчынскага роду – назваў прафесій пры дапамозе суфіксаў *-к-, -иц-:* *арматурник – арматурниця, архітектор – архітекторка, будівельник – будівельниця, депутат – депутатка, українець – українка.* Асабліва шырока функцыянуюць такія ўтварэнні ў размоўнай мове, яны нярэдка не фіксуюцца слоўнікамі: *учитель – учительша, настаўніца, дырэктар – дырэктарка.* Такім чынам, іх родавая прыналежнасць вызначаецца словаўтваральна.

Ва ўкраінскай мове т.зв. падвойны род (мужчынскі – ніякі: *вовчыце, дубыце, жаночы-сярэдні: бабуцыце, дівчыце, річыце*) маюць назоўнікі – назвы істот і неадушаўлёныя, утвораныя пры дапамозе суфікса *-шыц(е)*. Фармальнай паказчыкам ніякага роду з'яўляецца канчатак *-е*, а мужчынскага і жаночага – граматычны род утваральнай словы: *лоб* – мужчынскі род, *лобыце* – ніякі род, *свекруха* – жаночы род, *свекрушыце* – ніякі род. У беларускай і рускай мовах род падобных дэрыватаў, як правіла, супадае з родам утваральнага слова.

Род асобных аднолькавых назоўнікаў у сучасных усходнеславянскіх мовах можа не супадаць. Так, у рускай мове назоўнікі *собака, насыпь, степь, полынь, боль, подпись* жаночага роду, ва ўкраінскай і беларускай – мужчынскага (*собака, насип, степ, полин, біль, підпис*); назоўнікі *путь, тополь* у рус. мове мужч. роду, ва ўкраінскай – жаночага (*довга путь, висока тополя*); у беларускай: *шлях* – мужч. род, *таполя* – жан. род.

Катэгорыя ліку (рус. категория числа, укр. категория числа). У сучасных усходнеславянскіх мовах большасць назоўнікаў мае дзве формы ліку: **адзіночны** (рус. единственное, укр. одна) і **множны** (рус. множественное, укр. множина); ва ўсіх трох мовах ёсць назоўнікі, якія маюць толькі адну форму ліку: або адзіночнага (бел. *смеласць* – укр. *смівлість* -- рус. *смелость*), або множнага (бел. *штаны* – укр. *штани* -- рус. *брюки, штаны*; аналагічна: *сутачныя, бабовыя, адпускныя, суткі* і інш.). Формы ліку ў розных усходнеславянскіх мовах можа не супадаць: назоўнік *похорон* ва ўкраінскай мове мае форму адзіночнага і множнага ліку: *похорон* -- *похорони*, у рускай -- толькі множнага: *похороны* (бел. *пахаванне* – адзіночны лік, *хаўтуры* – множны лік); у беларускай і ўкраінскай *дзверы, грудзі (двері, груди)* толькі множнага ліку, у рускай *дверь, грудь* маюць формы адзіночнага і множнага ліку; у рускай і ўкраінскай мовах *крупа, конопля* – адзіночны лік, у беларускай – множны (*крупы, каноплі*).

Катэгорыя склону (рус. падеж, укр. відмінок). У сучасных беларускай, ўкраінскай і рускай мовах ёсць шэсць склонаў, значэнне якіх супадае:

Назоўны (укр. називний, рус. именительный) – хто? што? (хто? що?; кто? что?)

Родны (укр. родовий, рус. родительный) – каго чаго (кого? чего?; кого чего?)

Давальны (укр. давальний, рус. дательный) – каму? чаму? (кому? кому?; кому? чему?)

Вінавальны (укр. знахідний, рус. винительный) – каго? што? (кого? що?; кого? что?)

Творны (укр. орудний, рус. творительный) – кім? чым? (ким? чим?; кем? чем?)

Месны (укр. місцевий, рус. предложный) – на кім на чым? (на кому? на чому?; о ком? о чем?)

Акрамя таго, ва ўкраінскай мове захаваўся старажытны сёмы, *клічны* склон (укр. кличний, рус. звательный). Форму клічнага склону маюць імёны і назвы людзей (*Петре, Миколо, Галю, Оксано, дружэ, добродію, козаче, Іване Петровичу, Маріє Іванівно* (прозвішчы пры звароце заўсёды маюць форму назоўнага склону: *товаришу Юрчук*)), назвы жывёл (*коню, вовчыку, лисичко, зозуленько, котыку-мурчыку*), назвы персаніфікаваных з'яў прыроды, прадметаў (*земле рідна, краю дорогий, зоре вечірняя, темний гаю, тихенький Дунаю, Дніпре широкий*). Пры ўтварэнні формы клічнага склону адбываюцца чаргаванні зычных [г], [к], [х] -- [ж], [ч], [ш]: *друг* -- *дружэ, козак* -- *козаче, Явтух* – *Явтуше*; зычных [ц] – [ч] у некаторых назоўніках з суфіксам *-ець*: *хлопец* -- *хлопче*, але: *мисливець* -- *мислицю, незнайомець* -- *незнайоцю*. У множным ліку зварот выражаецца формай назоўнага склону: *сестри, брати*. Форму назоўнага склону маюць таксама прыметнікі і займеннікі, якія ўваходзяць у склад зваротка: *дорога Маріє, моя зіронько*.

Скланенне назоўнікаў (рус. падеж, укр. відміна). Назоўнікі ў сучасных усходнеславянскіх мовах падзяляюцца на тыпы скланення ў залежнасці ад родавай прыналежнасці і асаблівасцей скланавых форм; у межах аднаго тыпу скланення дыферэнцыяцыя адбываецца паводле характару асновы назоўніка. **Першае скланенне**

ва ўкраінскай мове і ў рускай мовах утвараюць назоўнікі мужчынскага і жаночага роду на -а (-я): *Хома, Ілля хата, земля, Микола, мрія; староста, мужчина, Коля, земля, мечта*. У беларускай мове назоўнікі мужчынскага роду на -а (-я) адносяцца да рознаскланяльных. **Другое скланенне** ва ўсіх мовах утвараюць назоўнікі мужчынскага роду з нулявым канчатка і ніякага роду на -о, -е, -я: *ліс, гнів, меч; озеро, вікно, серце, сонце, Дніпро, бацько, зілля, лістя*. У беларускай мове да другога скланення адносяцца таксама назоўнікі *вымя, цемя, семя, полымя, бярэмя*. **Трэцяе скланенне** ва ўсіх мовах утвараюць назоўнікі жаночага роду з нулявым канчаткам: *піч, ніч, радiсть*, а таксама назоўнік *мати* (рус. *мать*) – акрамя беларускай мовы, дзе назоўнік *маці* з’яўляецца нязменным. **Чацвёртае скланенне** вызначаецца толькі ва ўкраінскай мове. Яго ўтвараюць назоўнікі-навы маладых істот і назоўнікі на -мя (*курча – курчати, дитя – дитяти, ім’я – імені*). Гэтыя назоўнікі ў рускай і беларускай мовах з’яўляюцца **рознаскланяльнымі** (але: у беларускай мове – уваходзяць яшчэ назоўнікі мужчынскага роду на -а (-я) і не ўсе назоўнікі на -мя, а толькі тры: *імя, племя, стрэмя*, а ў рускай мове да рознаскланяльных не адносяцца назоўнікі-назвы маладых істот, але адносяцца назоўнік *путь*). Па-за тыпамі скланення застаюцца **множналікавыя** назоўнікі (*ворота, штани, дрэжджы; крупы, канікулы, сані; ворота, брюки*); **нескланяльныя** (нязменныя, нулявога скланення) назоўнікі: *кафе, депо, інтэрв’ю, таксі, кіно; Черних, Живого; размовляти з Софією Рибак, зошит Ніні Коваленко; ДАІ (Державна автоінспекція), ООН (Організація Об’яднаных Нацый), завкафедры*). Значэнне склону гэтых назоўнікаў выяўляецца сінтаксічна, г.зн. пры дапамозе сінтаксічных сувязяў з іншымі словамі: *Кенгуру скача* (значэнне назоўнага склону). *Ми захоплювалися малим кенгуру* (творным склоне). Ва ўкраінскай мове назоўнік *пальто* змяняецца: *Ми купили гарні пальта. У цьому пальті я почуваю себе зручно*. Асобна выдзяляецца **ад’ектыўнае скланення**: *черговий, лісничий; дзяжурны, паляўнічы; столовая, раненый*.

Асаблівасці скланення назоўнікаў розных тыпаў

Першае скланенне:

*у давальным і месным склонах адзіночнага ліку ў беларускай і ўкраінскай мовах зычныя асновы *г, к, х* чаргуюцца з *з, ц, с*: *перемога - перемозі, ріка - на ріці, черемха - черемсі. рука - руці, нога - на нозі, дорога - на дарозі, муха - на мусі, язык - на язиці, плуг - у плузі, кожух - кожусі*; у рускай мове чаргавання зычных няма; канчаткі гэтых форм уніфікаваныя ў рускай і ўкраінскай мовах, у беларускай – залежаць ад характару асновы назоўніка: *на сцяне – на зямлі – на дарожцы*.

*у творным склоне адзіночнага ліку назоўнікі канчатак *-ою (-ёю)* ва ўкраінскай мове з’яўляецца нарматыўным: *дочкою, яблунею, мрією, революцією, межею*; у рускай і беларускай мовах ён варыянтны, характэрны найперш фальклорным твораў. У творным склоне множнага назоўнікі ва ўкраінскай мове некаторыя назоўнікі маць варыянтныя канчаткі *-амі (-ямі)* і *-мі*: *сльозами і сльзьми, свиньями і свиньми*.

Другое скланенне:

*у рускай мове ў форме роднага склону адзіночнага ліку мужчынскага роду пераважна ўжываецца канчатак *-а (-я)*; канчатак *-у (-ю)* можа ўжывацца ў асноўным пры ўказанні на ахоп дзеяннем часткі прадмета: *положить сахару, выпить чаю*; пры ўжыванні з адмоўем *не*: *не было отбою, отказу толку* (але: *не видеть смысла*). У беларускай і ўкраінскай мовах канчаткі *-а (-я)* і *-у (-ю)* больш дыферэнцыраваны, іх ужыванне залежыць ад лексічнага значэння назоўніка. Канчатак -а (-я) маюць назоўнікі: адушаўлёныя: *лікаря, лиса, Петра, Вітра, Мороза – Андрэя, сына, доктора, вучня*; географічныя назвы: *Кіева, Львова, Обухова – Мінска, горада, Дняпра*; назвы мер даўжыні, вагі, месяцаў, дзён тыдня: *кілограма, метра, березня, вівторка – кіламетра, грама, верасня, панядзелка*; канкрэтныя назоўнікі: *ножа, олівця, зошита*,

плуга – стала, шыйтка, слоіка; навуковыя тэрміны: іменніка, атома, відмінка – лічэбніка, мерыдыяна, катэта (але: роду, виду – роду, склону, ліку, сінтаксісу); памяншальна-ласкавыя формы прасторавых паняццяў: садка, ліска, ярка – садка, ляска, ярочка (хаця: лісу (лесу), саду, лугу, яру). Канчатак -у (-ю) маюць назоўнікі, якія абазначаюць: рэчывы (рэчыўныя): піску, чаю, свинцю – цукру, калію, пяску (але: хліба (хлеба), вівса (аўса)); зборныя паняцці: загону, колектыву – калектыву, натоўпу; назвы з’яў прыроды: граду, дощу, суховію, холоду – снегу, дажджу, інею; назвы абстрактных паняццяў, працэсаў, стану: руху, бігу, болю, вибою, накіпу, запісу, прыходу, мітынгу – крыку, адлёту, накіпу, болю, жалю, мітынгу. Нягледзячы на шматлікае падабенства ва ўжыванні форм роднага склону ў беларускай і ўкраінскай мовах, маюцца і адрозненні. Так, толькі ва ўкраінскай мове ў залежнасці ад націску ў геаграфічных назвах могуць ужывацца розныя канчаткі: *-а (-я)* пры націску на канчатку (*Дністра, Дніпра, Ірпеня, Козельця*) і *-у (-ю)* пры націску на аснове (*Кавказу, Сібіру, Кітаю, Криму*); назвы ўстаноў, арганізацый маюць у беларускай мове канчатак *-а (-я)*: *універсітэта, магазіна, музея, тэатра, загса*, а ва ўкраінскай – *-у (-ю)*: *універсітету, музею, тэатру, загсу*; назвы будынкаў і іх частак маюць у беларускай мове пераважна канчатак *-а (-я)*: *палаца, калідора, даха, гаража*, а ва ўкраінскай – пераважна *-у (-ю)*: *даху, палацу, коридору* (але: *гаража, млина, хліва*); аналагічна ў назвах гульні, танцаў: *футбола, хакея, бокса, вальса, гапака, бастона – футболу, хокею, вальсу, танцю* (але: *гопака, козачка*); тэрміны іншамоўнага паходжання маюць ва ўкраінскай мове канчатак *-у (-ю)*: *імпульсу, сюжэту, журналу*;

*ва ўкраінскай мове ў давальным склоне адзіночнага ліку назоўнікі маюць паралельныя канчаткі *-ові, -еві (-єві)* і *-у (-ю)*: *братові - брату, школяреві - школяру, гаєві - гаю, батькові - батьку, журавлеві - журавлю, Сергієві - Сергію*. Асабліва прадуктыўныя такія варыянты, калі ў тэксце ўжываецца побач некалькі назоўнікаў: для пазбягання аднастайных склонавых канчаткаў спачатку ўжываецца канчатак *-ові, -еві (-єві)*, затым *-у (-ю)*: *братові Васілю, добродієві директору, Кравчукові Леоніду Макаровічу*.

*у вінавальным склоне адзіночнага ліку ва ўкраінскай мове назоўнікі мужчынскага роду, якія з’яўляюцца назвамі канкрэтных рэчаў, маюць паралельныя формы: *взяти олівець і олівця, ніж і ножса, стілець і стільця*;

*у назоўным склоне множнага ліку могуць ужывацца канчаткі *-а (-я)* або *-і, (-ы)*. У беларускай мове распаўсюджаны канчаткі *-і, (-ы)*: *лясы, палі, сыны, трактары, інжынеры, вокны, дактары*. Ва ўкраінскай мове канчатак *-а (-я)* маюць толькі назоўнікі ніякага роду: *вікна, села*; назоўнікі мужчынскага роду заканчваюцца на *-і, (-ы)*: *учителі, лікарі, учні, магазіны*; у рускай мове пераважае канчатак *-а (-я)*: *учителя, профессора, доктора, города, села, поля, окна* (але: *кремы, инструкторы, прожекторы*).

*у месным склоне адзіночнага ліку назоўнікі маюць: ва ўкраінскай мове – канчаткі: *-ові, -еві (-єві)*: *на синові, вчителеві, Юрієві*; *-у (-ю)*: *на батьку, на вчителю, на візку*; *- і (-ї)*: *на колесі, в лузі, на обрії*; ёсць паралельныя формы: *на брату - братові, на школяру - школяреві - школярі, у звичаєві - у звичаї*; у беларускай мове ўжываюцца канчаткі: *-ы (на дажджы, у гаражы), -і (у полі, у гаі), -е (пры лесе, у горадзе), -у (-ю)*: *у кажусі, пры герою, пры дырэктару*. У рускай мове ўжываюцца канчаткі *-е*: *о дожде, в городе, на поле, в селе*; *-у (-ю)*: *в лесу, на краю*. Акрамя таго, у беларускай і ўкраінскай мовах адбываецца чаргаванне *г//з, х//с*: *на беразе, у снезе, у кажусе – на березі, в кожусі, на поверсі* (але: *на снігу*).

Трэцяе скланенне:

*родны, давальны, месны склоны адзіночнага ліку і назоўны, вінавальны множнага ў кожнай з трох моў маюць аднолькавыя канчаткі: *не было розкоші* (родны адзіночнага ліку), *жители у розкоші* (месны адзіночнага ліку);

*у беларускай і ўкраінскай мовах у творным склоне адзіночнага ліку перад канчаткам -у (-ю) ў пазіцыі пасля галоснага падаўжаецца зычны асновы, калі ў пачатковай форме слова ён стаіць пасля галоснага: *ноччу, соллю, падарожжам, даллю – ніччу, сутню, міддню, тінню* (але: *радасцю, рашучасцю, любоўю – повістю, якістю*). Аднак пасля *б, п, в, м, ф, р* перад канчаткам -ю ставіцца апостраф: *глыб'ю, шыр'ю, верф'ю* (але: *любоўю, кроўю*), *Сібір'ю – кров'ю, любов'ю, матір'ю, верф'ю, кіновар'ю*;

*ва ўкраінскай мове губныя і шыпячыя ў назоўным склоне адзіночнага ліку цвёрдыя: *кров, подорож, розкіш*.

Рознаскланяльныя назоўнікі (рус. разносклоняемые, укр. IV скланення):

*ва ўкраінскай мове ў вінавальным склоне множнага назоўнікі-назвы істот маюць паралельныя формы: *купити курчат і курчата, доглядати немовлят і немовлята, пас ягнята, лошата, телята, гусенята і пас ягнят, лошат, телят, гусенят*.

*у назоўным склоне множнага ліку назоўнікі-назвы маладых істот і назоўнікі на -мя маюць канчатак -а (-я): укр. *дівчата, поросята, племена*; рус. *имена, племена, семена*. У беларускай мове ўжываюцца канчаткі -і (-ы): *кураняты, гусяняты, імёны, плямёны*.

Як асаблівасць ужывання склонавых форм *множналікавых* назоўнікаў можна адзначыць варыянтныя канчаткі творнага склону: *-амі (-ямі), -ыма, -мі*, характэрныя асобным назоўнікам беларускай і ўкраінскай моў: бел. *дзвярмі - дзвярамі - дзвярымі, грашмі - грашамі - грашыма*; укр. *дверми - дверями - дверима, грішми - грошима, воротами - ворітьми*.

Лічэбнік (рус. числительное, укр. числівник) – гэта самастойная знамянальная часціна мовы, якая абазначае абстрактна-матэматычны лік ці колькасць прадметаў або іх парадак пры падліку. Лічэбнікі адказваюць на пытанні *колькі? каторы?*. Лексічнае значэнне лічэбнікі выражаюць у граматычнай катэгорыі склону, г.зн. яны змяняюцца па склонах – гэта іх пастаянная марфалагічны прыкмета (акрамя слоў *мало, немало, чимало, пів, півтора (півтори), півтораста*). Па ліках змяняюцца толькі колькасныя лічэбнікі *один – одні, тысяча -- тысячі, мільйон -- мільйони, мільярд -- мільярды, нуль -- нулі*. Большасць лічэбнікаў, якія абазначаюць абстрагаваны лік або канкрэтную колькасць прадметаў, не маюць граматычнага роду, акрамя лічэбнікаў *один, одна, одно (одне), два – дві, абодва – обидві, півтора – півтори*. Парадкавыя лічэбнікі змяняюцца па склонах, ліках і родах.

Разрад лічэбнікаў па значэнні. Па значэнні і граматычных прыкметах лічэбнікі падзяляюцца на два разрады: **колькасныя і парадкавыя** (рус. количественные и порядковые, укр. кількісні й порядкові).

Колькаснымі з'яўляюцца лічэбнікі, якія абазначаюць абстрактна-матэматычны лік ці колькасць прадметаў і адказваюць на пытанне *колькі?: два, три, десять, тридцять чотири, п'ятеро, одна друга* і г.д. Колькасныя лічэбнікі падзяляюцца на некалькі груп: **уласна-колькасныя, колькасна-дробавыя, колькасна-зборныя і няпэўна-колькасныя** (рус. собственно количественные, количественно-дробные, количественно-собирательные и неопределенно-количественные, укр. власне кількісні, кількісно-дробові, кількісно-збірні та неозначено-кількісні). Уласна-колькасныя лічэбнікі называюць дакладна акрэсленую колькасць у цэлых адзінках: *п'ять гектарів, двадцять зошитів, двісті п'ятдесят днів*. Колькасна-зборныя (ці проста зборныя) пазначаюць пэўную колькасць як непадзельную сукупнасць прадметаў. Да зборных адносяцца лічэбнікі ад *двоє* да *двадцятэро* і *тридцятэро* (у рускай мове – да *десятэро*), а таксама *обидва, обоє, обидві*. Зборныя лічэбнікі абмежавана спалучаюцца з іншымі словамі; у прыватнасці, яны ўжываюцца з: 1) множналікавымі назоўнікамі: *четверо воріт, п'ятеро саней, двоє ножиць*; 2) назоўнікамі мужчынскага і агульнага роду, якія абазначаюць істот *четверо чоловіків, п'ятеро учнів, двоє інженерів*;

3) назоўнікамі ніякага роду – назвамі неадушаўлёныя: *двоє дверей, четверо вікон*;
 4) назоўнікамі ніякага роду – назвамі маладых істот: *четверо лошаат, цуценят, качат*.
Колькасна-дробавыя (ці проста дробавыя) лічэбнікі называюць частку ад цэлага ліку або цэлы лік і частку ад цэлага: *три п'ятих, дві третіх, одна ціла три п'ятих, шість цілих одна третя*. Дробны лічэбнік у лічніку складаецца з колькаснага лічэбніка, у назоўніку – з парадкавага. Да дробавых адносяць таксама лічэбнікі *півтора, півтори, півтораства*.

Няпэўна-колькасныя лічэбнікі паказваюць на нявызначаную, нефіксаваную колькасць: *багато (небагато), мало (немало), чимало, кілька, декілька, кількадесят, кільканадцять, кількасот, стільки, скільки*. Лічэбнікі *мала, нямала, шмат* сугучныя з прыслоўямі, а лічэбнікі *столькі, колькі* – з займеннікамі. Іх прыналежнасць да той ці іншай часціны мовы вызначаецца па кантэксте: *Я багато читаю* (прыслоўе) – *Багато прилетіло птахів* (лічэбнік).

Парадкавыя лічэбнікі абазначаюць парадак прадметаў пры падліку і адказваюць на пытанні *каторы? восьмий, шістдесят сьомий, дві тысячі шостий*. Спалучаючыся з назоўнікамі, парадкавыя лічэбнікі дапасуюцца да іх у родзе, ліку і склоне.

Паводле саставу лічэбнікі падзяляюцца на простыя, складаныя і састаўныя. **Простыя** называюцца лічэбнікі, якія складаюцца з адной асновы: *один - десять, а таксама сорок, сто, тысяча, мільйон, мільярд і нуль; обоє, двоє - десятеро; кілька, декілька, багато (небагато); перший – десятый, тысячный*. **Складанымі** называюцца лічэбнікі, якія складаюцца з двух асноў: *одинадцять - дев'ятнадцять; двісті – дев'ятсот; обидва, обидві, одинадцятро – двадцятро, тридцятро; півтора, півтори, півтораства; кільканадцять, кількадесят, кількасот; трьохсотий, восьмідестий*. **Састаўнымі** называюцца лічэбнікі, якія складаюцца з двух і больш простых і складаных лічэбнікаў: *сто двадцять три, три цілих і сім десятих, вісімдесят чотири*.

Скланенне лічэбнікаў. Асаблівасці скланення колькасных лічэбнікаў. Колькасныя лічэбнікі маюць разгалінаваную сістэму скланення, якую можна прадставіць у выглядзе некалькіх тыпаў.

I.: лічэбнік *адзін (один)* змяняецца па склонах і ліках, у адзіночным ліку – па родах.

Н.	один	одна	одно	одні
Р.	одного	однієї	одного	одних
Д.	одному	одній	одному	одним
З.	один и одного	одну	одно	одні и одних
О.	одним	однією	одним	одними
М.	(на) одному	(на) одній	(на) одному	(на) одних

II.: лічэбнікі *два, дві* (родавае адрозненне маецца ў назоўным і вінавальным склонах), *три, чотири, збірні двоє, обидва, обидві, обоє, троє, четверо*.

Н.	два, дві	три	чотири
Р.	двох	трьох	чотирьох
Д.	двом	трьом	чотирьом
З.	як Н. или Р.	як Н. или Р.	як Н. или Р.
О.	двома	трьома	чотирма
М.	(на) двух	(на) трьох	(на) чотирьох

III.: лічэбнікі ад *п'яти* да *двадцяти, тридцять, шістдесят – вісімдесят*. Ва ўкраінскай мове пры скланенні гэтага тыпу назіраюцца асаблівасці ў параўнанні з рускай і беларускай мовамі: 1) у састаўных лічэбніках, што абазначаюць дзясяткі

(*п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят*), пры скланенні змяняецца толькі другая частка (*п'ятдесяці, вісімдэсятьом, на сімдэсяці (сімдэсятьох)*); 2) ва ўскосных склонах маюцца дзве варыянтныя формы; 3) па дадзеным тыпе змяняюцца няпэўна-колькасныя словы (*багато, небагато, кілька, декілька*) і зборныя лічэбнікі.

Н.	п'ять	сім	вісім
Р.	п'яці, п'яцьох	семи, сімох	восьми, вісьмох
Д.	п'яці, п'яцьом	семи, сімом	восьми, вісьмом
З.	п'ять, п'яцьох	сім, сімох	вісім, вісьмох
О.	п'яцьмя, п'яцьома	сьома, сімома	вісьма, вісьмома
М.	(на) п'яці, п'яцьох	(на) семи, сімох	(на) восьми, вісьмох

Н.	одинадцять	двадцять
Р.	одинадцяті, одинадцятьох	двадцяті, дваццятьох
Д.	одинадцяті, одинадцятьом	двадцяті, дваццятьом
З.	одинадцять, одинадццьох	двадцять, двацццьох
О.	одинадцят'мя, одинадцят'юма	двадцят'мя, дваццят'юма
М.	(на) одинадцяті, одинадццьох	(на) дваццяті, двацццьох

Н.	п'ятдэсят	сімдэсят
Р.	п'ятдэсяті, п'ятдэсят'юх	сімдэсяті, сімдэсят'юх
Д.	п'ятдэсяті, п'ятдэсят'юм	сімдэсяті, сімдэсят'юм
З.	п'ятдэсят, п'ятдэсят'юх	сімдэсят, сімдэсят'юх
О.	п'ятдэсят'мя, п'ятдэсят'юма	сімдэсят'мя, сімдэсят'юма
М.	(на) п'ятдэсяті, п'ятдэсят'юх	(на) сімдэсяті, сімдэсят'юх

IV.: лічэбнікі *сорок, дев'яносто, сто*, якія ва ўсіх склонах, акрамя назоўнага і вінавальнага (а ў беларускай мове – і *дзевяноста*), маюць канчатак *-а*.

V.: назвы сотняў, у якіх змяняюцца абедзве часткі.

Н.	двiстi	трыста	чотырыста
Р.	двохсот	трыохсот	чотырыохсот
Д.	двомстам	трыомстам	чотырыомстам
З.	двiстi, двухсот	трыста, трыохсот	чотырыста, чотырыохсот
О.	двомастами	трыомастами	чотырмастами
М.	(на) двухстах	(на) трыохстах	(на) чотырыохстах

Н.	п'ятсот	дев'ятсот
Р.	п'ятисот	дев'ятисот
Д.	п'ятістам	дев'ятістам
З.	п'ятсот	дев'ятсот
О.	п'яцьмастами, п'яцьомастами	дев'яцьмастами, дев'яцьомастами
М.	(на) п'ятістах	(на) дев'ятістах

VI.: лічэбнікі *тысяча, нуль, мільйон, мільярд* скланяюцца як назоўнікі адпаведнага тыпу скланення: *тысяча* як назоўнік першага скланення, *мільйон, мільярд, нуль* – як назоўнікі другога скланення.

VII.: састаўныя колькасныя лічэбнікі, у якіх скланяецца кожнае слова па адпаведным тыпе.

VIII.: дробавыя лічэбнікі, у скланенні якіх аб'яднаны два тыпы: лічнік скланяецца як колькасны лічэбнік, назоўнік – як парадкавы. Лічэбнікі *пiвтора, пiвтори, пiвторасти* не скланяюцца.

IX.: парадкавыя лічэбнікі, якія змяняюцца гэтак жа, як і прыметнікі, – па родах, ліках, склонах. У састаўных парадкавых лічэбніках скланяецца толькі апошняя частка: *сто сорок п'ятой -- сто сорок п'ятого, сто сорок п'ятому.*

Н. тысяча дев'ятсот вісімдесят п'ятой 3. тысяча дев'ятсот вісімдесят п'ятой
Р. тысяча дев'ятсот вісімдесят п'ятого О. тысяча дев'ятсот вісімдесят п'ятым
Д. тысяча дев'ятсот вісімдесят п'ятому М. (на) тысяча дев'ятсот вісімдесят п'ятому

Сінтаксічныя сувязі лічэбнікаў з назоўнікамі

1. Лічэбнік *один* дапасуецца да назоўніка ў родзе, ліку, склоне: *один друг, одне життя, одна хвилина, одні люди.* Лічэбнік *одні* спалучаецца толькі з назоўнікамі, маюць форму множнага ліку: *одні канікулы, одні ножиці.*

2. З лічэбнікамі *два, обидва, три, чотири* (а таксама з састаўнымі лічэбнікамі, апошняе слова якіх *два, три, чотири*) у беларускай і ўкраінскай мовах назоўнікі ўжываюцца ў форме назоўнага склону множнага ліку: *дві книжки (дзе кніжкі), три товариші (тры таварышы), чотири столы (чатыры сталы), два сину (два сыны), три учні (тры вучні), чотири дочки (чатыры дачкі), два вікна (два акны).* У рускай мове ўжываецца родны склон адзіночнага ліку: *два ученика, три посетителя, четыре звезды.*

3. У назоўным і вінавальным склонах лічэбнікі *п'ять – десять*, назвы дзясяткаў, сотняў, а таксама зборныя, няпэўна-колькасныя лічэбнікі ў назоўным і вінавальным склонах ужываюцца з назоўнікамі ў форме роднага склону множнага ліку: *п'ять сестер, сім відсотків, п'ятнацятъ столів, шістдесят учнів, двоє коней, багато виборців.* У іншых склонах лічэбнік дапасуецца да назоўніка: *п'ятьом сестрам, п'ятнацятъма столами, шістдесятьох учнів, двоих коней, багатьом виборцям.*

4. Лічэбнікі *тысяча, мільён, мільярд, нуль* кіруюць назоўнікамі ў форме роднага склону множнага ліку: *тысяча жителів, мільйон кілометрів, мільярд років, нуль одиниць.*

5. Кіраванне састаўных лічэбнікаў вызначаецца апошнім словам: *двадцять один студент, двадцять два студенти, двадцять п'ять студентів.*

6. З дробавымі лічэбнікамі назоўнікі ўжываюцца ў форме роднага склону адзіночнага ліку: *одна шоста аркуша, одна друга кілометра, три п'ятих урожаю, одна десята відсотка, три четвертих кілограма.*

7. У змешаных дробах з элементам з *паловай, з чвэрцю* характар кіравання вызначаецца цэлай часткай: *один з половиною метр, два з половиною кілометри* (у рускай і беларускай мовах такія лічэбнікі кіруюць родным склонам назоўніка). У змешаных дробах назоўнікам кіруе дробавая частка, калі яна далучаецца злучнікам *і*: *три і одна п'ята метра, шість і п'ять десятих відсотка.*

8. Лічэбнікі *півтора, півтори* кіруюць родным склонам адзіночнага ліку назоўніка, а лічэбнік *півторапта* – родным склонам множнага ліку: *півтора місяця, півтори хвилины, півторапта сторінок.*

9. Парадкавыя лічэбнікі знаходзяцца з назоўнікамі ў сінтаксічным сувязі поўнага дапасавання: *п'ятий рік, п'ята сторінка, п'яте сторіччя.*

10. Назоўнікі, якія маюць форму толькі множнага ліку (*окуляры, дзверы*), ужываюцца са зборнымі лічэбнікамі: *двоє окулярів, троє дверей.* Каб паказаць на вялікую колькасць прадметаў (23, 142), то з множналікавымі назоўнікамі дапускаецца ўжыванне слоў *штука, пара*: *купили двадцять три штуки окулярів, завезли сто сорок дві пари чоловічого взуття* – або ўжыванне састаўных лічэбнікаў не ў назоўным-вінавальным, а ў іншых склонах: *не дорахувались двадцяти чотирьох окулярів.*

Прыметнік (рус. имя прилагательное, укр. прикметник) – самастойная часціна мовы, якая абазначае якасць, уласцівасць або прыналежнасць прадмета і змяняюцца па

родах, склонах і ліках. Прыметнікі адказваюць на пытанні *який? яка? яке? чий? чия? чие?* Граматычныя катэгорыі роду, ліку і склону прыметнікаў не самастойныя, а залежныя ад назоўніка і маюць словазменны характар.

Поўныя і кароткія формы прыметнікаў. У беларускай мове прыметнікі маюць, як правіла, поўную форму; кароткая форма ўласцівая толькі некаторым прыметнікам: *рад, чуцен, повен*. Яны змяняюцца па родах і ліках. Украінскія кароткія прыметнікі ўжываюцца толькі ў форме назоўнага (вінавальнага) склону адзіночнага ліку мужчынскага роду: *зелен сад, дрібен дощик, славен народ*; яны не змяняюцца па родах, ліках, склонах. Такія формы прыметнікаў ужываюцца ў фальклоры, мастацкіх творах і ў шэрагу ўстойлівых выразаў: укр. *ясен місяць, зелен клен, океан повен, рад вас бачити, будь здоров, будь певен*; бел. *ясны вочки; повен застрэшак белых арэшак; што вінен, тое аддаць павінен*. У рускай мове кароткая форма прыметніка шырокаўжывальная: *краток, зелен, жизнелюбив, самодостаточен*. Яны змяняюцца па родах і ліках, але не скланяюцца; старажытная здольнасць скланяцца адлюстроўваецца ў шэрагу ўстойлівых выразаў (*на босу ногу, середь бела дня* і інш. Поўная форма прыметнікаў можа ўжывацца ў двух варыянтах – несцягнутым і сцягнутым, які найперш характэрны для ўкраінскай мовы (*зелений, зелена, зелене, зелені; сині квіти, літне сонце, гарна дівчина*); у беларускай і рускай мовах гэтая форма сустракаецца пераважна ў фальклорных творах. Ва ўкраінскай мове, наадварот, фальклорным творах уласцівыя найперш несцягнутыя формы (*зіронька вечірняя, дівчина вірняя, зеленее жито, чистее поле*).

Разрады прыметнікаў па значэнні. У трох усходнеславянскіх мовах прыметнікі семантычна аднатыпныя. Па значэнні яны падзяляюцца на разрады: **якасныя, адносныя і прыналежныя** (рус. качественные, относительные и притяжательные, укр. якісні (*коричневий, темний, білий, далекий, довгий, здоровий, товстий, молодий, сміливий, розумний, прямиий, круглий, горбистий, гарний, поганий*), відносі (*дерев'яна (ложка), залізна (лопата), дощові (краплі), кришталева (ваза), калинове (варення), студентські (роботи), гусине (пір'я), прибережні (верби), вчораїне (засідання), п'ятиденний (графік), подвійна (оплата)*); опіювальний (*пристрій*), сталепрокатний (*цех*) й присвійні (*братова (книжка), материна (хустка), Миколин (зошит), качиний (ніс), лисяча нора*)). Прыналежныя прыметнікі характарызуюцца ўласцівымі толькі ім словаўтваральнымі і граматычнымі асаблівасцямі: яны ўтвараюцца толькі ад назоўнікаў – назваў істот (людзей і жывёл): а) ад імёнаў людзей і назваў, азначаюць роднасныя адносіны, – з дапамогай суфіксаў: укр. *-ів (-ів), -ин (-ін)*, бел. *-оў- (-ёў-), -ін- (-ын-): батьків, сестрин, Петрів, Василів, Оксанин, Світланин, Софійн; татаў, Васілёў, сястрын, Аксанін*; б) ад назваў жывёл пры дапамозе суфіксаў: укр. *-ач- (-яч), -ин- (-ін-)*; бел. *-ін- (-ын-)*, зрэдку *-ач- (-яч-): курячий, орлиний, солов'иний; курыны, вавёрчын, сабачы*. Прыналежныя прыметнікі, утвораныя ад назваў людзей, у назоўным і вінавальным склоне маюць кароткую форму: *ковалів, доччин, Іванів*, а прыметнікі, утвораныя ад назваў жывёл, маюць поўную форму: *гусячий, курячий, собачий*. У рускай мове прадуктыўнымі з'яўляюцца суфіксы *-ін-, ії-(-ї-): мамин, Колин, лисий*.

Ступені параўнання якасных прыметнікаў (рус. степени сравнения, укр. ступені порівняння) – гэтая такія формы якасных прыметнікаў, якія абазначаюць розную ступень праявы прыкметы, якасці таго ці іншага прадмета шляхам супастаўлення з такой жа якасцю ў іншых аднатыпных прадметах: *дорожчий - найдорожчий*. Адрозніваюць дзве ступені параўнання: **вышэйшую і найвышэйшую** (рус. сравнительная и превосходная, укр. вища й найвища). Ступені параўнання маюць толькі тыя прыметнікі, якія абазначаюць зменную па ступені праявы прыкмету. Вышэйшая ступень называе якасную прыкмету, якая праяўляецца ў большай ці меншай ступені: *Ні, нема нічога На землі усенькій, Що було б рідніше І дорожче нььки*. (П. Бондарчук). Кожная ступень параўнання мае дзве формы: **простую (сінтэтычную)**

і складаную (аналітычную) (рус. простую (синтэтычную) и составную (аналітычную), укр. просту (синтэтычну) і складену (аналітычну)).

Простая форма вышэйшай ступені параўнання ва ўкраінскай мове ўтвараецца пры дапамозе суфіксаў *-ш-, -іш-*: *молодий – молодший, теплый – тепліший*. Ад некаторых прыметнікаў вышэйшай ступень утвараюцца пры дапамозе абодвух суфіксаў: *тонкий – тонший, топкіший*. Уры гэтым: суфіксы прыметнікаў *-к-, -ок-, -ек-* выпадаюць: *тонкий – тонший, глубокий – глібіший, далекий – дальший*; каранёвыя *г, ж, з* змяняюцца на *жч, а с* – на *ш*: *дорогий – дорожчий, вузький – вужчий, высокий – вищий*. У беларускай мове выкарыстоўваюцца суфіксы *-эйш-* (*-ейш-*), *-ш-*: *мякчэйшы, складанейшы, даражэйшы, большы*. Суфікс *-ей-* (*-эй-, -ай-*) ужываецца рэдка. У рускай мове простая форма вышэйшай ступені ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў *-ее-, -ей-, -е-, -ше-*: *добрее, добрей, мягче, дольше*. Некаторыя прыметнікі з суфіксам *-ш-*, ужытыя ў тэрміналагічных словазлучэннях, не перадаюць значэнне вышэйшай ступені: *старший науковий працівник, молодший лейтенант* і інш. Пры ўтварэнні вышэйшай ступені параўнання назіраецца суплетывізм асноў: *добрый -- ліпший, гарний -- крацый, поганый -- гірший, великий -- більший, малий -- менший* (*лепшы, горшы, большы, меншы; лучший, худший, больший, меньший*). Складаная форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца спалучэннем слоў *больш мени* (*більш, мени; более, менее*) з прыметнікам: укр. *більш докладний, більш обережний, мени приємний*; бел. *больш сціплы*; рус. *менее изящный*. Формы тыпу *мени зручніший, більш солодкий* ва ўсіх трох мовах з'яўляюцца ненарматыўнымі. Складаная форма вышэйшай ступені параўнання ва ўкраінскай мове менш ужывальная за простую. Ва ўкраінскай і беларускай мовах формы вышэйшай ступені параўнання змяняюцца па родах, ліках і склонах: *вище дерево, на вищому дереві; салатзейшы чай, цяжэйшай ношай* (у рускай мове форма вышэйшай ступені параўнання нязменная).

Ва ўкраінскай мове простая вышэйшая форма ступені параўнання ўжываецца з прыназоўнікам *від* родным склонам назоўніка, а таксама (што характэрна і беларускай мове) – з прыназоўнікам *за* і вінавальным склонам: *Маруся старша від (за) брата; Лета цяплейшае за вясну*. У рускай мове ўжываецца родны склон без прыназоўніка: *Маруся старше брата*. Пасля форм вышэйшай ступені параўнання ва ўсіх трох мовах можа ўжывацца параўнальны зварот са злучнікамі *чым* (*як, ніж; чем*): *Золата даражэйшае, чым медзь. – Золото дорожче, ніж медь. – Золото дороже, чем медь*.

Найвышэйшая ступень параўнання называе максімальна праяўленую прыкмету прадмета, якая вылучаецца з шэрагу іншых прадметаў. Простая форма ўтвараецца далучэннем прэфікса *най-* (рус. *наи*) да формы вышэйшай ступені: *прозоріший – найпрозоріший, вищий – найвищий, складніший – найскладніший* (бел. *найцяплейшы, рус. найкрасивейшы*). Складаная (аналітычная) форма ўтвараецца спалучэннем слоў *найбольш, найменш* (укр. *найбільш(е), найменш(е)*, рус. *наиболее, наименее*) да зыходнай формы прыметніка: *найбільш цікавы, найбільш зручний, найменш вдали, найменш активний*. Ва ўкраінскай мове ўжываецца своеасаблівая ўскладненая форма, якая ўтвараецца далучэннем да простаі формы вышэйшай ступені прэфіксаў *як-, -шо-*: *якнайбільший, щонайдужчий, щонайкрацый*.

Скланенне прыметнікаў у сучасных рускай, беларускай і ўкраінскай моў характарызуецца дыферэнцыяцыяй склонавых форм у залежнасці ад характару асновы.

Асобныя склонавыя формы вызначаюцца варыянтнымі канчаткамі: ва ўкраінскай мове – форма адзіночнага ліку прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду *-ому (-ім)*: *на високому (ранньому) – на высокім (раннім)*; у беларускай мове – форма творнага склону адзіночнага ліку: *блакітнай летняй – блакітнаю, летняю*; форма роднага склону адзіночнага ліку: *роднай, познай – роднаю, позняю*. Канчаткі творнага і меснага склону адзіночнага ліку супадаюць у беларускай мове ва ўсіх родавых формах, а ва ўкраінскай мове – у формах мужчынскага і ніякага роду, дзе яны варыянтныя.

Скланенне поўных прыметнікаў у рускай, беларускай і ўкраінскай мовах

Склон	Адзіночны лік	Множны лік
И. Р. Д. В. Т. П.	добрый доброе добрая осенний осенне осенняя доброей доброй осеннего осенней доброму доброй осеннему осенней добрый, ого добрую осенний, его осеннюю добрым доброй осенним осенней добром доброй осеннем осенней	добрые осенние добрых осенних добрым осенним добрые осенние добрыми осенними добрых осенних
Н. Р. Д. В. Т. М.	добры добрае добрая асенні асенняе асенняя добрага добрай асенняга асенняй добраму добрай асеняму асенняй добры, -ага добрую асенні, -яга асеннюю добрым добрай асеннім асенняй добрым добрай асеннім асенняй	добрыя асеннія добрых асенніх доюрым асеннім добрыя асеннія добрымі асеннімі добрых асенніх
Н. Р. Д. З. О. М.	добрий добре добра осенний осенне осіння доброе доброї осіннього осінньої доброму добрій осінньому осінній добрий, -его добру осінній, -его осінню добрім добраю осіннім осінньою доброму, -ім добрій осінньому, -ім осінній	добрі осінні добрих осінніх добрім осіннім добрі, іх осінні, -іх добрими осінніми добрих осінніх

Займеннік (рус. местоимение, укр. займенник) – паўназначная зменная часціна мовы, якая ўказвае на прадметы, прыкметы, колькасць, але не называе іх. Паводле лексіка-граматычных асаблівасцей займеннікі дзеляцца на тры групы: 1) абагульнена-прадметныя (рус. обобщенно-предметные, укр. узагальнено-предметні), суадносныя з назоўнікамі: *я, ты, ми, хто, він, себе, хто-небудзь, щось тощо*; 2) абагульнена-якасныя (рус. обобщенно-качественные, укр. узагальнено-якісні), суадносныя з прыметнікамі: *мій, твій, свій, цей, такий, всякий, кожны, ніякий тощо*; 3) абагульнена-колькасныя (рус. обобщенно-количественные, укр. узагальнено-кількісні), суадносныя з лічэбнікамі: *скількі, ніскількі, стількі, скількі-небудзь*.

У трох усходнеславянскіх мовах займеннікі семантычна аднатыпныя. Паводле значэння яны падзяляюцца на восем разрадаў: *асабовыя, зваротныя, прыналежныя, указальныя, азначальнымі, пытална-адносныя, адмоўныя і няпэўныя* (укр. *особові, зворотний, присвійні, вказівні, означальні, питально-відносні, заперечні і неозначені*, рус. *личные, возвратные, притяжательные, указательные, определительными, вопросительно-относительные, отрицательные и неопределенные*).

1. Да асабовых адносяцца займеннікі (укр. *я, ты, він, вона, воно, ми, ви, вони*), якія паказваюць асоб – удзельнікаў камунікатыўнага акта, а таксама на іншыя істоты, прадметы і з'явы. Пры змяненні асабовых займеннікаў у трох мовах назіраецца суплетывізм асноў. Адрозненні ў скланавых формах носяць галоўным чынам фанетычны характар. У рускай (ва ўскосных склонах у пэўных выпадках) і ўкраінскай мовах (у родным, творным, месным) займеннік трэцяй асобы мае прыстаўное *н*.

Склон	Руская мова	Беларуская мова	Украінская мова
Н.	я ты он оно она	я ты ён яно яна	я ти він воно вона
Р. В.	меня тебя его ее	мяне цябе яго яе	меня тебе його у нього її у неї
Д.	мне тебе ему к ней	мне табе яму ёй	мені тобі йому їй
Т.	мною тобой им с ней	мною табой ім ёй	мною тобою ним нею
М.	мне тебе нем ней	мне табе ім ёй	мені тобі ньому нім ній

Н.	мы вы они	мы вы яны	ми ви вони
Р. В.	нас вас их у них	нас вас іх	нас вас іх(у них)
Д.	нам вам им	нам вам ім	нам вам їм
Т.	нами вами с ними	намі намі імі	нами вами ними
М.	нас вас о них	нас вас іх	нас вас на них

2. Зваротны займеннік *сабе* не мае формы назоўнага склону і таму не выражае суб'екта (выканаўцы) дзеяння, але адносіцца да яго. Гэты займеннік можа быць звязаны з суб'ектам любой асобы, роду і ліку: укр. *я себе поважаю, ти себе контролюеш, він собі шкодить*. Займеннік *себе* скланяецца як займеннік *ты*.

3. Прыналежныя займеннікі укр. *мій, твій, свій, ваш, іхній*, яны паказваюць на прыналежнасць да якога-небудзь прадмета вызначанага пэўнай асобай: першай (укр. *мій, наш*), другой (укр. *твій, ваш*), трэцяй (укр. *іхній*), любой (укр. *свій*). У значэнні прыналежных могуць выступаць асабовыя *яго, яе, іх*: рус. *его книга, ее книга, их книга*; укр. *в іх зошитах*. Прыналежныя займеннікі, як і прыметнікі, змяняюцца па родах, ліках і склонах: укр.:

Н.	мій	моя	моє	мої
Р.	мого	моєї	мого	моїх
Д.	моєму	моій	моєму	моїм
З.	мій, мого	мою	моє	моїх, мої
О.	моїм	моєю	моїм	моїми
М.	(на) моєму, (на) моїм	(на) моій	(на) моєму	(на) моїх, (на) моїм

4. Указальныя займеннікі (укр. *той, цей, такий (отой, оцей, отакий)*) указваюць на прыкметы, прадметы, а займеннік *стількі* - на колькасць. У гэтай групе займеннікаў адрозненне між трыма мовамі заўважаецца толькі ў месных склоне адзіночнага ліку, дзе спрадвечным формам рускай мовы *о том, об, этом* у беларускай адпавядаюць формы *аб, тым, аб гэтым*, ва ўкраінскай – *на тому, на тім, на цьому, на цім*, што абумоўлена гістарычнымі працэсамі. Ва ўкраінскай мове займеннікі *та, те, ті, така, таке, такі, ця, це, ці* ў назоўным і ванавальным склонах могуць ужывацца ў сцягнутай форме: *тая, теє, тії, такая, такеє, такії, цяя, цеє, ції*. Скланенне ва ўкраінскай мове:

Н.	той	те та	ті
Р.	того	тієї, тої	тих
Д.	тому	тії	тим
З.	той, того, те	ту	тих, ті
О.	тим	твею	тими
М.	(на) тому, (на) тім	(на) тії	(на) тих

5. Азначальныя займеннікі (укр. *сам, самый, весь (увесь), всякий, кожний (кожен), інший*) паказваюць на абагульненыя прыкметы прадмета, з'явы і г.д. Яны суадносяцца з прыметнікамі і дапасуюцца да назоўнікаў у родзе, ліку і склоне. Ва ўкраінскай у беларускай мовах асобныя азначальныя займеннікі могуць ужывацца з памяншальна-ласкавымі суфіксамі (пераважна ў мове фальклору): *всенький, саменький, кожененький, самісінький, кожнасінький; кожененькі, усёнечкі*.

6. Пытальна-адносныя займеннікі (укр. *хто, що, який, котрий, чий, скільки*) пры ўжыванні ў пэўных формах у рускай, беларускай і ўкраінскай мовах дэманструюць толькі гукавыя асаблівасці.

Н.	хто	що	чий, чие	чия	чийі
Р.	кого	чого	чійого	чиейі	чийіх
Д.	кому	чому	чійому (чиейму)	чийій	чийім

З.	кого	що	чий (чийого), чие	чую	чії (чійх)
О.	ким	чим	чійм	чисю	чійми
М.	на кому (на кім)	на чому (на чим)	на чійому (на чісму, на чійм)	на чійй	(на) чійх

7. Адмоўныя займеннікі (укр. *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки, жодний (жоден)*) паказваюць на адсутнасць асобы, прадмета, іх прыкмет або колькасць. Адмоўныя займеннікі (як і няпэўныя) скланяюцца таксама, як і пыталныя, ад якіх яны ўтвораны пыр дапамозе прыстаўкі *ні-*. Адмоўным займеннікам *некого* (*некому, некем*) – рус., *нікого (нікому), нічога (нічому)* – ва ўкраінскай мове адпавядаюць у беларускай мове выразы *няма каго* (*няма каму, няма кім*), *няма чаго* (*няма чаму, няма чым*): *некому помочь – нікому дапомогти – няма каму дапамагчы; нечего делать – нічога робити – няма чаго рабіць*. Ва ўкраінскай мове ў такіх выпадках могуць выкарыстоўвацца словы *нема, немає: нема (немає) з ким поговорити*.

8. Няпэўныя (укр. *абихто, абищо, дехто, дещо, хто-небудзь, що-небудзь, казна-хто, казна-що, хтозна-хто, хтозна-що, хтось, щось, абиякий, деякий, дечий, який-небудзь, чий-небудзь, казна-який, хтозна-який, хтозна-чий, якийсь, чийсь, казна-скільки, хтозна-скільки, скількись, котрийсь*) паказваюць на нявызначаную асобу, прадмет, прыкмету ці колькасць. Яны ўтвараюцца ад пытална-адносных пры дапамозе постфіксаў і прэфіксаў. У рускай і беларускай мовах займеннікі *некого, нечего, некага, нечага* маюць недастатковую парадыгму, таму што не могуць ужывацца ў месным склоне. Ва ўкраінскай мове няпэўныя займеннікі *якийсь, чийсь* у родным і месным склонах перад постфіксам *-сь* маюць устаўны гук [о]: *якийсь -- якыхось, чийсь – чійхось*; займеннікі *хтось, щось, чийсь* у творным склоне маюць паральныя формы: *кимсь -- кимось, чимсь -- чимось, чійсь -- чіймось*.

Пытанні для самаправеркі і самакантролю

1. Прывядзіце прыклады адрозненняў родавай прыналежнасці назоўнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах. Ці назіраюцца аналагічныя адрозненні ў катэгорыі ліку?

2. Прааналізуйце, як усходнеславянская сістэма скланення назоўнікаў (тыпы скланення і склонавыя формы) трансфармавалася ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах.

3. Назавіце асаблівасці скланення колькасных лічэбнікаў у сучасных усходнеславянскіх мовах, а таксама асаблівасці спалучэння колькасных і зборных лічэбнікаў з назоўнікамі.

4. Раствлумачце паходжанне склонавых канчаткаў прыметнікаў у сучаснай рускай, беларускай і ўкраінскай мовах, а таксама ўтварэнне форм ступеней параўнання якасных прыметнікаў і ўтварэнне прыналежных прыметнікаў.

5. Назавіце асаблівасці скланення займеннікаў розных разрадаў ва ўсходнеславянскіх мовах. Параўнайце склад займеннікаў розных разрадаў з пазіцыі сінхраніі і дыяхраніі.

5.2.2 Дзеяслоў. Прыслоўе. Службовыя словы

Дзеяслоў (рус. глагол, укр. дієслово) – адна з асноўных знамянальных часцін мовы, якая абазначае дзеянне, працэс або стан, што адбываюцца ў пэўным часе, і выражае іх праз формы асобы, ліку, часу, ладу, роду, трывання і стану: *малювати, молотити, хворіти, йти, мріяти, кохати, замерзати* (бел.: *маляваць, малаціць, хварэць, ісці, марыць, кахаць, замярзаць*; рус.: *рисовать, молотить, болей, мечтать, любить, замерзать*). Дзеясловам ўласціва складаная сістэма формаў. На аснове функцый дзеяловаў і іх граматычных катэгорый разглядаюцца наступныя формы: 1) інфінітыў, 2) асабовыя формы, 3) дзеепрыметнік, 4) дзеепрыслоўе. З іх інфінітыў і

дзеяпрыслоўе з'яўляюцца нязменнымі; толькі асабовыя формы з'яўляюцца спрагалльнымі.

Інфінітыў (рус. инфинитив, укр. інфінітив) (незначальная форма дзеяслова) умоўна разглядаецца як пачатковая форма дзеяслова, называе дзеянне і стан, ніяк не звязаныя з асобай і часам. Ва ўкраінскай мове інфінітыў складаецца з асновы і суфікса **-ти**, радзей **-ть** (пераважна ў мове фальклору і ў размоўным стылі: *Постій, чумак, постривай, шляху в людей розпитай, гей, гей, чи не заблудився. -- мені шляху не питать; прямо степом мандрувать, гей, гей, долю здоганять!* (Народна творчість). *Эпоху, де б душею відпочити, з нас кожен має право вибирати* (М. Рильський), пасля якіх можа далучацца постфікс **-ся (-сь)**: *читати, хвилюватися*. Інфінітыўныя формы асобных дзеясловаў могуць ужывацца з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі (*істкі, істонькі, істочкі, спаткі, спатонькі, спаточки, питкі, питонькі, питочки* і інш.), што таксама характэрна мове фальклорных твораў і размоўнаму стылю: *За сонцем хмаронька плыве, червоні поли розстилає і сонце спатонькі зове у синє море* (Т. Шевченко). Паказчыкам формы інфінітыва ў беларускай мове з'яўляюцца суфіксы **-ць, -ці, -чы**: *спаць, піць; есці, лезці; стрыгчы, секчы, таўчы, валачы*. У рускай мове ўжываюцца суфіксы **-ти, -ть, -чь**: *идти, бегать, стричь, писать, толочь, нести*.

Трыванне (рус. вид, укр. вид) – граматычная катэгорыя, якая ўказвае на адносіны дзеяння, абазначанага дзеясловам, да мяжы гэтага дзеяння, яго закончанасці. Адрозніваюць дзеясловы *закончанага трывання* (укр. *доконаного виду*; рус. *совершенного вида*) *пабудоваў, пабудую, перапісаў, перапішу*; укр. *збудував, збудую, переписав, перепису*; рус. *построил, построю, переписал, перепису* – і *незакончанага трывання* (укр. *недоконаного виду*; рус. *несовершенного вида*): *слухаю, танцуеш, вучыла, буду сеяць*; укр. *слухаю, танцюєш, вчила, буду сіяти*; рус. *слушаю, танцуешь; учила; буду сеять*. Існуюць дзеясловы толькі закончанага: *закричати, заговорити, подумати, політати, нагулятися* (бел. *закрычаць, загаварыць, падумаць, палётаць, нагуляцца*; рус. *закричать, заговорить, подумать, полетать, нагуляться*) або толькі незакончанага: *стукати, кричати, водити* (бел. *стукаць, крычаць, бегаць, вадзіць*; рус. *стучать, кричать, бегать, водить*) трывання. Такія дзеясловы называюцца **аднатривальнымі** (укр. *одновидовими*, рус. *одновидовые*). Апрача аднатривальных, выдзяляюць і **двухтривальныя** (укр.: *двовидові*, рус.: *двухвидовые*), у якіх у адной і той жа словаформе аб'яднаны значэнні абодвух трыванняў. Ва ўкраінскай мове гэта пераважна дзеясловы, утвораныя ад слоў іншамумунага паходжання з дапамогай суфіксаў: **-ува-, -ізува-** / **-изува-, -ірува-** / **-ирува-**: *атэстувати, гарантувати, экспортувати, вітамінізувати, электрызувати, модернізувати, кодифікувати* (бел.: *атэставаць, гарантаваць, экспартаваць, вітамінізаваць, электрызаваць, мадэрнізаваць, кадыфікаваць*; рус.: *аттестовать, гарантировать, экспортировать, витаминировать, электризовать, модернизировать, кодифицировать*). Аднак у рускай мове дзеясловы са значэннем абмежаванасці ў часе (*подержать*), заканчэнне дзеяння (*отбегать*), інтэнсіўнасці (*разбегался*) і інш. не ўтвараюць трывальных пар

Катэгорыя пераходнасці / непераходнасці. (рус. категория переходности / непереходности, укр. категория перехідності / перехідності) звязана з адносінамі дзеяння да аб'екта. **Пераходныя дзеясловы** абазначаюць дзеянне, накіраванае непасрэдна на аб'ект: *спекти каровай, навчати дітей* (бел. *спячы каравай, вучыць дзяцей*; рус. *испечь каравай, учит детей*). Аб'ект пасля пераходных дзеясловаў выражаецца аднолькавымі формамі: 1) вінавальнага склону без прыназоўніка: *слухати пісню, виконати завдання, посадити дерево, написати твір* (бел. *слухаць песню, выканаць заданне, пасадзіць дрэва, напісаць твор*; рус. *слушать песню, сделать задание, посадить дерево, написать произведение*) 2) роднага склону без прыназоўніка: а) калі дзеянне распаўсюджваецца не на ўвесь прадмет, а толькі на яго частку: *відсипа-*

ти цукру, налити води, насипати борошна (бел. *адсыпаць цукру, наліць вады, насыпаць мукі*; рус. *отсыпать сахара, налить воды, насыпать муки*); б) калі перад дзеясловам стаіць адмоўная часціца **не**: *не выконати вправи* (бел. *не выканаць задання*; рус. *не сделать задания*). **Непераходныя дзеясловы** абазначаюць дзеянне, якое не накіравана на нейкі аб'ект, а адносіцца толькі да ўтваральніка: *зеленіе ліс, птах летить, батько сумуе* (бел. *зелянее лес, птушка ляціць, бацька сумуе*; рус. *зеленеет лес, птица летит, отец грустит*). Амаль усе дзеясловы з постфіксам **-ся** (ва ўкраінскай і рускай мовах), **-ца** (у беларускай) з з'яўляецца непераходнымі (укр. *митися, одягатися, зустрічатися, веселитися, листуватися*; рус. *мыться, одеваться, встречаются, веселятся, переписываются*; бел. *мыцца, апранацца, сустракацца, весяліцца, перапісвацца*). У адрозненне ад украінскай мовы, у рускай непераходнымі з'яўляюцца дзеясловы, утвораныя ад назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў **-нича-**, **-ствова-**: *столярничают, бодрствовать*, а таксама ўтвораныя ад прыметнікаў з дапамогай суфікса **-е-**: *синеть, зеленеть*.

Катэгорыя стану (рус. категория залога, укр. категорія стану) абазначае адносіны паміж дзеяннем і суб'ектам (утваральнікам дзеяння). Гэтыя адносіны могуць быць дваякія. У сучаснай ўкраінскай і рускай літаратурных мовах адрозніваюць тры катэгорыі стану: актыўны, пасіўны і сярэдне-зваротны. У беларускай мове з улікам адносіны паміж дзеяннем і яго ўтваральнікам (граматычным і лагічным) вызначаюць два станы дзеясловаў: *незалежны і залежны*; у рускай і ўкраінскай мовах вызначаюць яшчэ *сярэдне-зваротны і нулявы* стан. Дзеясловы **незалежнага стану** (рус. активного залога, укр. активного стану) абазначаюць дзеянне, актыўна накіраванае ад суб'екта (дзеяча) на аб'ект (прадмет), выражаны назоўнікам у форме вінавальнага склону без прыназоўніка: *Бризки променя нетлінного золотять пожовклий лист*. (рус.: *Рабочие строят дом*; бел.: *Чалавек вывучае космас*). У рускай і ўкраінскай мовах да незалежнага (актыўнага) стану адносяцца толькі пераходныя дзеясловы, якія ўжываюцца без постфікса **-ся**. У беларускай мове да незалежнага стану адносяць: а) непераходныя незваротныя дзеясловы: *хадзіць, сядзець, ездзіць, жыць, гаварыць* і інш.; б) незваротныя безасабовыя дзеясловы тыпу *світае, вечарэе, падмарожвае*; в) зваротныя дзеясловы, утвораныя ад пераходных (*мыцца, апранацца*), непераходных (*дыміцца, стукацца*), безасабовыя зваротныя дзеясловы (*змяркацца, нездаровіцца*), зваротныя дзеясловы, якія не могуць ужывацца без постфікса (*баяцца, смяяцца, усміхацца*).

Дзеясловы **залежнага стану** (рус. пассивного залога, укр. пасивного стану) выражаюць адносіны, пры якіх назоўнік, які называе суб'ект дзеяння, выступае дапаўненнем у форме творнага склону, а назоўнік, які азначае аб'ект дзеяння, выконвае ролю дзейніка: *Де трактором нива ореться, там добре живеться* (Нар. творч.). Дзеясловы залежнага стану ўзнікаюць ад дзеясловаў незалежнага стану з дапамогай постфікса **-ся**: *Студент пише курсовую работу - Курсовая работа пишется студентом*. Значэнне залежнага стану, як правіла, перадаецца: а) асабовымі формамі дзеясловаў 3 ас. адз. і мн. л. незакончанага трывання пераходных дзеясловаў, у якіх дадаецца постфікс **-ся**: *выполнять – выполняться; убирать – убираться*; б) з дапамогай дзеепрыметнікаў залежнага стану, што ўтвараюцца ад пераходных дзеясловаў шляхам далучэння суфіксаў **-ем-** (**-им-**), **-нн-**, **-енн-**, **-т-**: *убираемый, убранный, выполненный, вымытый* і г. д.

Дзеясловы **сярэдне-зваротнага стану** (рус. средне-возвратного залога, укр. середньо-зворотного стану) выражаюць такія адносіны, пры якіх дзеянне выконваецца суб'ектам і накіравана на яго – суб'ект з'яўляецца адначасова і аб'ектам дзеяння: *В брызках променя купаются вже прив'ялії квітки; листья жовкне і згортається, і знесилено схиляються пелюстки* (В. Ярошенко).

Катэгорыя стану ўласціва не ўсім дзеясловаў. Ва ўкраінскай і рускай мовах існуюць дзеясловы **нулявога стану** (рус. нулевого залога, укр. нульового стану). Яны называюць дзеянне, якое датычыцца толькі суб'екта (дзеяча). Да іх адносяцца: а) непераходныя дзеясловы, якія не выказваюць якіх-небудзь стасункаў дзеяння да суб'екта: *летіти, бігти, плакати, спати, пливти, стояти*; б) непераходныя дзеясловы, якія без постфікса **-ся** не ўжываюцца: *боятися, смятисся, намагатисся, пишатисся*; (рус. *боятся, каются, надеются*); в) безасабовыя дзеясловы з постфіксам **-ся**: *не спитьсся, не сидитьсся, розвидняетьсся*; (рус. *дремлетсся, спитсся, смеркаетсся*); г) пераходныя дзеясловы, утвораныя ад непераходных пры дапамозе прэфікса і постфікса **-ся**, якія надаюць новае лексічнае значэння: *наплакатисся* (параўн.: *плакати*), *насидітисся, добігатисся* (рус. *поручитьсся – поручить, прощатисся – прощать*).

Катэгорыя ладу (рус. категория наклонения, укр. категория способу) выражае адносіны дзеяння, абазначанага дзеясловам, да рэчаіснасці. Гэтыя адносіны ўстанаўліваюцца тым, хто гаворыць. Дзеянне можа рэальным (якое сапраўды існуе або не існуе ў пэўным часе) і нерэальным (магчымым або пажаданым): *зробіў бы, зрабі*. Ва ўкраінскай, рускай і беларускай мовах адрозніваюць тры лады дзеяслова: абвесны, умоўны, загадны.

Дзеясловы **абвеснага ладу** (рус. изъявительное наклонение, укр. дійсний спосіб) абазначаюць дзеянне як рэальны факт, сцвярджаючы ці адмаўляючы яго наяўнасць у цяперашнім: *Молода мати з маленьким дитям стоїть у зажурі над гранітною плитою* (І. Цюпа), прошлым: *Наливались, половіли жита* (І. Цюпа); ці будучым часе: *Він зрозуміє, що ця байдужість страшніша за стогони й сльози* (М. Стельмах). Дзеясловы абвеснага ладу, за выключэннем безасабовых, маюць формы асобы і ліку (а ў прошлым часе – ліку і роду). Дзеясловы **ўмоўнага ладу** (рус. сослагательное наклонение, укр. умовний спосіб) абазначаюць дзеянне магчымае, пажаданае, якое можа ці магло б адбыцца пры пэўных умовах: *Уже б співали треті півні, якби вони тут десь були* (П. Дорошенко). Формы ўмоўнага ладу ва ўкраінскай мове ўтвараюцца спалучэннем формаў дзеяслова прошлага часу з часціцай **би (б)**, а у рускай і беларускай — **бы (б)**. Ва ўсіх усходнеславянскім мовах дзеясловы ва ўмоўным ладзе змяняюцца па родах і ліках, але не маюць формаў асобы і часу. Формы **загаднага ладу** (рус. повелительное наклонение, укр. наказовий спосіб) паказваюць, што дзеянне павінна ажыццявіцца ў выніку пабуджэння, патрабавання ці просьбы, прычым гэтае пабуджэнне (патрабаванне, просьба) можа быць накіравана і да неадушаўлёных прадметаў, што ўспрымаюцца як адушаўлёныя: *Ой, дівчино, відчини, Свое-мое серденько звесели* (укр. народна пісня). Дзеясловы загаднага ладу маюць катэгорыю ліку, асобы (2-й асобы адз. ліку, 1-й і 2-й мн. ліку, 3-й адз. і мн. ліку). Яны ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу: форма **2-й асобы адзіночнага ліку** ва ўкраінскай і рускай мовах утвараецца пры дапамозе канчатка **-и** (бел. **-і, -ы**): *біж-и, вар-и, напиш-и, вибер-и* (рус. *доложи, убери, принеси*, бел. *нясі, бяры* – або без іх далучэння (нулявы канчатак): *сып, стань, слухай; бігай, ляж, встань, дістань; кинь, стань, ляг*. У **2-й асобе множнага ліку** ўжываецца постфікс **-те (-це)** (укр. *читайте, звеселяйте, прочитайте, насипте*; бел. *нясіце, сытце, станьце, біце*; рус. *играйте, несите*). Форма **1-й асобы множнага ліку** ўтвараецца: ва ўкраінскай мове – пры дапамозе канчаткаў **-ймо (-ім), -мо**: *пишімо, варімо, читаймо, станьмо, приляжмо*; у беларускай мове – канчаткаў **-ем, (-эм, -ам), -ім (-ым)**, зрэдку – **-ма**: *ідзем, бярем, успомнім, станьма, гляньма, кіньма, рэжма*, прычым некаторыя супадаюць з формай будучага простага часу: *скажам, возьмем, зробім*; у рускай мове выкарыстоўваюцца формы, якія супадаюць з формамі абвеснага ладу: *ідем! смотрим! оплачиваем!* Форма **3-й асобы адзіночнага і множнага ліку** ва ўкраінскай і беларускай мовах утвараецца з дапамогай спалучэння часцічы **хай (нехай)** (бел. *хай, няхай*) з дзеясловамі трэцяй асобы адзіночнага або множнага ліку цяперашняга ці будучага часу

закончанага трывання: *хай (нехай) прынесе, хай (нехай) заспівае, хай (нехай) прынесуць, хай (нехай) заспіваюць* (бел. *няхай зробяць, хай прачытаюць*). У рускай мове аналітычныя формы дзеясловаў утвараюцца далучэннем часціц **пусть (пускай)** да формы 3 ас. адз. і мн. ліку цяперашняга або будучага часу: *пусть играет, пускай отдыхает, пусть напечатает*.

Катэгорыя часу (рус. категория времени, укр. категория часу) – дзеяслоўная катэгорыя, якая выражае адносіны дзеяння, працэсу або стану да моманту гутаркі. Супрацьпастаўленне дзеяслоўных формаў адносна моманту гутаркі выражаецца ў формах прошлага, цяперашняга і будучага часу, якія мае толькі абвесны лад.

Цяперашні час (рус. настоящее время, укр. теперішній час) абазначае дзеянне, што адбываецца ў момант гутаркі. Дзеясловы цяперашняга часу змяняюцца па ліках і асобах. Формы цяперашняга часу ўтвараюцца пры дапамозе асабовых канчаткаў, якія далучаюцца да асновы цяперашняга часу. Па характары асабовых канчаткаў дзеясловы ў цяперанім часе маюць два спражэнні. Да *першай спражэння* належаць дзеясловы, якія ў трэцяй асобе множнага ліку маюць канчатак: бел. **-уць (-юць)**, укр. **-уть (-ють)**, рус. **-ут (-ют)**, а ў канчатках першай асобы множнага ліку, другой асобы адзіночнага і множнага ліку – галосныя **е, о**: *нясуць, ведаюць, нясём, ведаем, несяце, ведаеце; несуть, знають, несемо, знаємо, несеш, знаєш, знаете, несете; несут, знают, несем, знаем, несете, знаете*. Да *другога спражэння* належаць дзеясловы, якія ў трэцяй асобе множнага ліку маюць канчатак: бел. **-аць (яць)**, укр. **-ать (-ять)**, рус. **-ат (-ят)**, а ў канчатках першай асобы множнага ліку, другой асобы адзіночнага і множнага ліку – галосныя **ы ці і**: *крычаць, стаяць, крычым, стаім, крычыш, стаіш, крычыце, стаіце; кричать, стоять, кричимо, стоімо, кричиш, стоіш, кричите, стоіте; кричат, стоят, кричим, стоим, кричишь, стоишь, кричите, стоите*. Асобна вылучаюць **рознаспрагальныя** дзеясловы: бел. *бегчы, рус. бежать, хотеть*. Дзеясловы (бел. *есці, даць*, рус. *есть, дать*) з’яўляюцца дзеясловамі **архаічнага** спражэння.

Ва ўкраінскай мове дзеяслоў **быць** утварае адзіную для ўсіх асоб форму – **є**. У сучаснай ўкраінскай літаратурнай мове разам з такой формай ўжываюцца і старажытныя формы: **єси** – другая асоба адзіночнага ліку, **єсть** – трэцяя асоба адзіночнага ліку, **суть** – трэцяя асоба множнага ліку: *Що ти засила єси? - питали* (П. Тичина). У беларускай і рускай мовах гэты дзеяслоў ужываецца ў адзінай форме **ёсць (есть)**, форма **суць (суть)** можа сустракацца ў навуковым і публіцыстычным стылі.

Ва ўкраінскай мове ў 3-й асобе адзіночнага ліку і ў 1-й асобе множнага ліку некаторыя дзеясловы могуць мець *усечаную* форму: *розмовляє і розмовля, вмирає і вмира; розмовляємо і розмовляем, вмираємо і вмираєм*, характэрную для размоўнага стылю. Акрамя таго, пры ўтварэнні асабовых форм дзеясловаў II спражэння адбываецца спецыфічнае чаргаванне *б, п, в, м, ф // бл, пл, вл, мл, фл* (3-я ас. мн. ліку): *любити – люблять, топити топлять* і пад. У рускай і беларускай мовах такія формы адсутнічаюць.

Прошлы час (рус. прошедшее время, укр. минулий час) абазначае дзеянне, якое адбывалася або адбылося да моманту гутаркі. Дзеясловы прошлага часу змяняюцца па ліках і родах (у адзіночным ліку): *здійснив, здійснила, здійснило, здійснили*. У беларускай мове большасць дзеясловаў утвараюцца ад асновы інфінітыва шляхам далучэння суфікса ва ўкраінскай – суфікса **-л- (-в-)**, у рускай мове – толькі суфікса **-л-** і канчаткаў: нулявога для мужчынскага роду (бел. *узяў, пайшоў*; укр. *носив, читав, білів*; рус. *сказал, поехал, светил*), **-а** для жаночага роду (бел. *узяла, пайшла*; укр. *бігла, читала, рус. светила*), **-а, -о** для ніякага роду (бел. *дзіця несла, жыло*; укр. *дитя читало, бігло, рус.: дерево упало*), **-і** для множнага ліку (бел. *узялі, пайшлі, неслі, жылі*; укр. *читали, бігли, рус. прожили, читали*). Калі аснова інфінітыва заканчваецца на зычны, то ў форме прошлага часу ўжываецца нулявы суфікс: бел. *нёс, рос, збырог, змерз, збырог*; укр. *ніс, товк, біг, віз*; рус. *высох, промок, нёс, тёр, берёг, ошибся, замёрз*.

Ва ўсходнеславянскіх мовах функцыянуе форма **даўномінулага** часу, якая паказвае, што адно з дзеянняў папярэднічае другой, і з'яўляецца рэшткамі былога плюсквамперфекта. Гэтая форма ва ўкраінскай і беларускай мовах утвараецца пры дапамозе спалучэння дапаможнага дзеяслова *быць* у формах прошлага часу і знамянальнага дзеяслова ў гэтай жа форме: бел. *быў пайшоў, была памкнулася, былі сабраліся*; укр. *забув був, забула була, забуло було, забули були*. У рускай мове дапаможны дзеяслоў ужываецца ў застылай форме *было*: *собрался было, открыли были*.

Будучы час (рус. будущее время, укр. майбутній час) паказвае дзеянне, якое будзе адбывацца пасля таго, як пра яго паведамаць. Будучы час ўжываецца ў дзвюх формах – закончанага і незакончанага трывання. Будучы час закончанага трывання – гэта *простая* форма будучага часу, якая мае сродкі выражэння, агульныя з формамі цяперашняга часу: *біжу – прыбіжу, біжши – прыбіжши, біжимо – прыбіжимо*. Дзеясловы будучага часу незакончанага трывання маюць дзве формы – складаную і састаўную. *Складаная форма* (укр. складна форма, рус. сложная форма) характэрная ўкраінскай мове; яна ўтвараецца шляхам далучэння да інфінітыва асабовых канчаткаў *-му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть*: *писатиму, писатимеш, писатиме, писатимемо, писатимете, писатимуть*. *Састаўная форма* (укр. складова форма, рус. составная форма) ва ўсіх усходнеславянскіх мовах утвараецца спалучэннем інфінітыва і асабовых формаў дапаможнага дзеяслова *быць* (будучы час простая форма): бел. *буду пісаць*; укр. *буду писати*; рус. *буду писать*.

Катэгорыя асобы (рус. категория лица, укр. категория особи) выказвае адносіны дзеяння і яго суб'екта да таго, хто гаворыць. Выканаўцам дзеяння можа быць суб'ект паведамлення, суразмоўца (слухач – адрасат паведамлення) або асоба ці прадмет, якія не прымаюць непасрэднага ўдзелу ў камунікатыўным акце (аб'ект паведамлення). Адрозніваюць тры асабовыя формы ў адзіночным множным ліках. Форма **першай асобы** перадае значэнне суб'екта паведамлення (той, хто гаворыць і з'яўляецца выканаўцам дзеяння), **другая асоба** – адрасат паведамлення (выканаўцам з'яўляецца слухач), **трэцяя асоба** – аб'ект паведамлення (і не казаў, і не слухач): *я розпвідаю, ми розпвідаємо, ти розпвідаєш, ви розпвідаєте; він розпвідає, вони розпвідають*. Асабовыя формы ўласцівыя дзеясловам цяперашняга і будучага часу, а таксама дзеясловам загоднага ладу. Значэнне асабовых дзеясловаў выражаецца з дапамогай канчаткаў.

У дзеясловаў прошлага часу і ўмоўнага ладу значэнне асобы вызначаецца сінтаксічна: *я розпвідав, ти розпвідав, вона розпвідала, воно розпвідало; я розпвів би, ти розпвів би, вона розпвіла б, вони розпвіли б*.

Безасабовымі дзеясловамі (рус. безличный глагол, укр. безособовий дієслово) называюцца дзеясловы са значэннем дзеяння, якое адбываецца само па сабе, без удзелу ўтваральніка. Безасабовыя дзеясловы ў асноўным ужываюцца ў трэцяй асобе адзіночнага ліку цяперашняга ці будучага часу (*доцить, смеркає, розвідняється*) або ў форме ніякага роду прошлага часу (*вигоріло, замело*). Ва ўсіх усходнеславянскіх мовах вылучаюць некалькі семантычных груп безасабовых дзеясловаў: а) дзеясловы, якія азначаюць стан прыроды: *розвідняється, смеркає, сутеніє* (бел. *развіднела, вечарэе*; рус. *світает, вечереет*); б) дзеясловы, якія вызначаюць фізічная або псіхічнае стан чалавека: *спіться – не спіться, не ляжыцься* (бел. *спіцца, не ляжыцца*; рус. *не спится, не лежится*); в) дзеясловы, якія перадаюць стыхійныя з'явы прыроды: *залило, замело, висушило, вигоріло* (бел. *заліло, замяло*; рус. *залило, замело*); г) дзеясловы, у якіх ацэньваецца ступень або неабходнасць якога-небудзь дзеяння: *вистачає, бракує, розійшлося, належыць* (бел. *хапае, належыць*; рус. *хватает, принадлежат*); д) дзеясловы, якія выказваюць значэнне выпадковасці, незалежнага ад асобы стану: *щастить, таланить* (бел. *вязе*; рус. *везет*).

Дзеепрыметнік (рус. причастие, укр. дієприкметник) – гэта неасабовая форма дзеяслова, якая абазначае прымету прадмета паводле дзеяння: *змарнілий, забутий*,

написаний. У дзеепрыметніку спалучаюцца прыкметы дзеяслова і прыметніка. Як і іншым формам дзеяслова, дзеепрыметніку ўласцівы катэгорыі трывання (закончанага і незакончанага), часу (цяперашняга і прошлага), стану (актыўнага і пасіўнага). Дзеепрыметнікі змяняюцца па родах, ліках і склонах. Поўныя дзеепрыметнікі ва ўсіх усходнеславянскіх мовах скланяюцца як поўныя прыметнікі адпаведнай асновы.

Паводле дзеяслоўных прыкмет дзеепрыметнікі падзяляюцца на актыўныя і пасіўныя, або **незалежнага стану і залежнага стану** (рус. причастия действительного и страдательного залога, укр. активні і пасивні дієприкметники). І першыя, і другія бываюць цяперашняга і прошлага часу. Дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу пераходных і непераходнасць дзеясловаў пры дапамозе суфіксаў: **уч-** (**-юч-**) – ад дзеясловаў першага спражэння; **-ач-** (**-яч-**) – ад дзеясловаў другога спражэння: *ведуть - ведучий (ведучий програми), сяють – сяючий* (рус. *испытывающий, действующий*). Такія дзеепрыметнікі не ўласцівыя для беларускай мовы, ужываюцца толькі ва ўстойлівых спалучэннях: *рухаючыя сілы, адыходзячыя падзеі*. Акрамя таго, у беларускай мове абсалютна недапушчальныя зваротныя дзеепрыметнікі.

Украінскія лінгвісты (Ю. Шоргат і інш.) лічаць дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу перыферычнымі ў марфалагічнай сістэме ўкраінскай мовы аддзяслоўнымі ўтварэннямі і характарызуюць як кніжныя формы, ужытыя пераважна пад уплывам рускай мовы. Таму, як і ў беларускай мове, пры перакладзе з рускай мовы іх рэкамендуецца замяняць уласна ўкраінскімі моўнымі сродкамі (прыметнікамі, назойнікамі, дзеепрыслоўямі, дзеясловамі-выказнікамі складаных сказаў): рус. *движущаяся колонна* – укр. *колона, що (яка) рухається* – бел. *калона, якая рухаецца*.

Правільна (укр.)

Няправільна (укр.)

чинне законодавство

діюче законодавство

керівник

керуючий

голова зборів

головуючий на зборах

заохочуючі заходи

заохочувальні заходи

той, що зеленіє

зеленіючий

студент, що виступає

виступаючий студент

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу ўтвараюцца ад інфінітыўнай асновы непераходных дзеясловаў пры дапамозе суфікса **-л-** (асноўны сродак у беларускай і рускай мовах), а таксама суфіксаў **-вш-**, **-ш-** (асноўны сродак у рускай мове): *позеленіти - позеленілий, зів янути - зів 'ялий, зачерствіти – зачерствілий* (бел. *позелянелы, пазелянеўшыя, завялы, завяўшыя, счарсцвелы, пасталелы, утравелы*; рус. *позеленевший, увядший, зачерствелый, зачерствевший*). Гэтыя дзеепрыметнікі ўтвараюцца толькі ад дзеясловаў закончанага трывання.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пераходных дзеясловаў пры дапамозе суфіксаў **-н-**, **-ен-**, **-т-** (бел. *зроблены, задуманы, сшыты, привезены*; рус. *сделанный, задуманный, пошитый, привезенный*; укр. *бажаний, плутаний, рубаний, розпиляний, привезений, спечений, принесений, попереджений, повідомлений, напоєний, засвоєний*). Пры дапамозе суфікса **-т-** узнікаюць дзеепрыметнікі ад аднаскладовых дзеяслоўных каранёў: бел. *надзьмуты, абарэты, пабіты, падзёрты*; рус. *надутый, обогретый, побитый, подранный*; укр. *дутый, грітий, битий, дертий*. Ва ўкраінскай мове ад дзеясловаў, у аснове якіх ёсць суфікс **-ну-**, утвараюцца дзеепрыметнікі пры дапамозе суфіксаў **-ен-** і **-т-**: *згорнути - згорнений, згорнутый; одягнути – одягнений, одягнутий; висунути – висунений, висунутый*. Такія паралельныя формы могуць утварацца і ад дзеясловаў, у аснове якіх

ёць спалучэнні **оро, оло**: *колоти - колений, колотий; молоти - мелений, молотий; розпороти - розпорений, розпоротий.*

Дзеепрыметнікі могуць страчваць уласцівыя ім дзеяслоўныя прыкметы і пераходзіць у разрад прыметнікаў. Напрыклад, у спалучэннях *квашена капуста, парене молоко* слова *квашена, парене* – прыметнікі, бо выражаюць прымету прадмета (бел. *квашаная капуста*, рус. *квашенная капуста*). А ў выказах *капуста, квашена у діжці, молоко, парене в печіті* (бел. *квашаная ў дзяжы капуста*, рус. *квашенная в бочке капуста*) – дзеепрыметнікі, бо выказваюць прымету дзеяння. Дзеепрыметнікі могуць пераходзіць у назоўнікі, трацячы пры гэтым і дзеяслоўныя, і прыметнікавыя прыкметы: *забирати поранених, думка ученого.*

Украінскай мове характэрныя спецыфічныя **безасабовыя формы** на **-но, -то**. Па паходжанні нязменныя дзеяслоўныя формы на **-но, -то** непасрэдна звязаны з дзеепрыметнікамі, паколькі ўтвараюцца ад дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу: *написаний - написано, виконаний - виконано, вкритий - вкрито, политий – полито*. Гэтыя формы цалкам страцілі здольнасць выказваць прымету прадмета і выражаюць дзеянне неназванай або невядомай асобы, таму выступаюць галоўным членам убезасабовых сказах: *Дивлюся - ранком вже заволочено серпанком сіреньке небо* (Л. Українка). *Ой у полі жито копитами збито* (Нар.творч.). Рускай і беларускай літаратурным мовам такія дзеяслоўныя формы неўласцівыя.

Дзеепрыслоўе (рус. **деепричастие**, укр. **дієприслівник**) – гэта нязменная дзеяслоўная форма, якая абазначае дадатковае дзеянне і паясняе асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам. Ва ўсіх сучасных усходнеславянскіх мовах дзеепрыслоўе мае наступныя прыкметы прыслоўя: з'яўляецца нязменным словам; выступае ў сказе акалічнасцю – і, як і дзеяслоў, мае граматычную катэгорыю трывання (закончанага і незакончанага); катэгорыю пераходнасці / непераходнасці: (укр. *читаючи книгу, слухаючи вчителя, мчить підстрибуючи, умирати стоячи*; бел. *чытаючы кнігу, слухачы настаўніка, імчыць падскокваючы, паміраць стоячы*; рус. *читая книгу, слушаая учителя, мчатся подскакивая, умирають стоя*).

Марфалагічна выражанага часу дзеепрыслоўі не маюць. Яны ўказваюць на такія дзеянні ці стан, якімі суправаджаецца выкананне асноўных дзеянняў або станаў, выражаных дзеяслоўнымі формамі цяперашняга, будучага або прошлага часу. Абодва дзеянні могуць супадаць (укр. *ридають, заламуючи руки*; бел. *галосцяць, заломваючы руки*; рус. *рыдают, заламывая руки*) або адбывацца паслядоўна (укр. *виконавши завдання, відпочив*; бел. *выканаўшы заданне, адпачыў*; рус. *выполнив задание, отдохнул*). Суб'ект дзеянне, названае дзеепрыслоўем, павінен супадаць з суб'ектам дзеяння, названага формай дзеяслова-выказніка.

Дзеепрыслоўі **незакончанага** трывання ўзнікаюць ад асновы цяперашняга часу з дапамогай суфіксаў: укр. **-учи (-ючи), -ачи (-ячи)**, бел. **-учы- (-ючы-), -ачы- (-ячы-)**, рус. **-а, -я**: *несуть - несучи, читают - читаючи, лежат - лежачи, стоят - стоячи* (бел.: *несучы, чытаючы, лежачы, стоячы, ходзячы*; рус.: *читая, неся, стоя, лежа*). Дзеепрыслоўі **закончанага** трывання ўзнікаюць ад асновы інфінітыва пры дапамозе суфіксаў **-ши-** (калі аснова заканчваецца на зычны) (бел. **-шы-**, рус. **-ши-**) і **-вши-** (пасля асновы на галосны) (бел. **-ўшы-**, рус. **-в-, -вши-**): *побачити - побачивши, привезти - привізіши, підняти - піднявши, зачинити - зачинивши*. (бел.: *прынёсшы, падняўшы, зачыныўшы, узяўшы*; рус.: *возвратившись, подняв, закрыв, написал*).

Прыслоўе (рус. **наречие**, укр. **прислівник**) – гэта знамянальная нязменная часціна мовы, якая выражае прымету дзеяння, стану ці іншай прыкметы: *міцно стискати, сьогодні відвідати, надзвичайно гарний, читання вголос*. З іншымі членамі сказа прыслоўі звязаны па спосабу прымыкання. Выражаючы разнастайныя акалічнасці ці толькі ўказваючы на іх, прыслоўі могуць паясняць дзеясловы: рус. *глухо зашумело*

море, бел. *глуха зашумела мора*, укр. *глухо зашуміло море*; дзеепрыслоўі: *пронзительно скрипя*, бел. *далёка адышоўшы*, укр. *ідучи вслід*; дзеепрыметнікі (атрыбутыўныя і прэдыкатыўныя): рус. *хорошо одетый, гладко побритый*, бел. *добра апрануты, шчодра адораны*, укр. *навстіж відчинений, вкрай збентежений*; прыметнікі: рус. *всегда веселый, очень интересный*, бел. *заўсёды вясёлы, вельмі цікавы*, укр. *завжди веселий, дуже цікавий*; парадкавыя лічэбнікі: рус. *пятый слева, второй снизу*, бел. *пяты злева, другі знізу*, укр. *п'ятий зліва, другий знизу*; прыслоўі: рус. *совсем близко, почти официально, вчера утром*, бел. *зусім блізка, амаль афіцыйна, учора раніцай*, укр. *зовсім близько, майже офіційно, учора ранком*.

Разрады прыслоўяў па значэнні. Па значэнні прыслоўі дзеляцца на наступныя разрады: 1) азначальныя (уключаюць прыслоўі якасныя, колькасныя, спосабу дзеяння, параўнання і прыпадабнення, а таксама сумяшчальнасці); 2) акалічнасныя (уключаюць прыслоўі месца, часу, прычыны і мэты); 3) прэдыкатыўныя; 3) мадальныя.

Азначальнымі прыслоўі выражаюць якасныя прыкметы дзеяння або спосаб іх праяўлення, меру або ступень: *весело сміятися, швидко бігти, робити по-нашому, страшенно блідий, зовсім вільно, дуже старанный*.

Сярод **азначальных** прыслоўяў адрозніваюць: 1) якасныя (якасна-азначальныя) прыслоўі характарызуюць дзеянне ці іншую прыкмету з боку якасці. Яны ўтвараюцца ад якасных прыметнікаў з дапамогай суфікса *-о, -е*: *прекрасний – прекрасно, сумлінно, весело, мудро, розумно, гаряче, добре*. У старабеларускай і стараўкраінскай літаратурнай мовах такія прыслоўі часта ўтвараліся і ад прыметнікаў з цвёрдай асновай: *плачливе, даремне, згодливе, безвинне, добровольне, зрадливе, вдячне, безпечне*. Такія прыслоўі ў сучаснай украінскай мове прадстаўлены больш шырока, чым у рускай і беларускай: *добре, дуже, зле, гаряче, хороше, терпляче*; у беларускай мове іх ужыванне абмежавана размоўна-дыялектнымі формамі (*балесне, выгодне, дзіўне, канечне, марне, пэўне*), а літаратурнай нормай з'яўляюцца ўтварэнні на *-а* (з *-о*): *дзіўна, марна* і г.д. Ад якасных прыслоўяў ўтвараюцца формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання: *весело – веселіше, найвеселіше*. Ступені формы прыслоўяў ўзнікаюць так жа, як і ступені формы прыметнікаў, захоўваючы ўсе асаблівасці працэсу: рус. *весело, печально, отлично, бурно, стремительно*; бел. *весела, сумна, выдатна, бурна, імкліва*; укр. *весело, сумно, журливо, відмінно, бурно, буржливо, стримко, стримливо, навално*; 2) колькасныя (колькасна-азначальныя) прыслоўі перадаюць ступень інтэнсіўнасці дзеяння або меру ці ступень праяўлення прыкметы. Група гэтых прыслоўяў лексічна абмежаваная: рус. *дважды, вдвое, надвое, вдвойне; мало, много, немного*; бел. *двойчы, удвая, надвое, удвайне; мала, многа, нямнога*; укр. *двічі, вдвое, подвійно, мало, багато, небагато*; 3) прыслоўі спосабу дзеяння ўказваюць на спосаб дзеяння: рус. *без умолку, вдребезги, вразвалку, вслух, вкось, наизнанку, исподволь, потихоньку, бегом, исподтишка*; бел. *вярхом, пехатою, накрыж, цішком, нечакана, упоперак*; укр. *вголос, підряд, спросоння, вплав, напоказ, поволі, жартома*.

Параўнальна-прыпадабняльныя прыслоўі паказваюць, як і якім спосабам адбываецца дзеянне, пры гэтым выражаецца падабенства, прыпадабненне ці параўнанне прымет: рус. *по-южному, по-вашему, по-партизански, по-чувашки, артистически, дружески, отечески, матерински, колесом, вихрем*; бел.: *па-брацку, па-сямейнаму, па-людску, па-майску*; укр.: *по-київськи, по-українськи, по-новому, по-студенському, по-нашому, стовпом, горою*.

На **сумешчанаць выканання дзеяння** ўказваюць такія прыслоўі, як рус.: *вдвоем, втроем, стаями, табунами, парами, повзводно, поротно, по двое, по трое*; бел.: *удваіх, утраіх, гуртам, парамі, паўзводна, паротна, па двое, па трое*; укр.: *удвох, гуртом, поодиноці, спільно, врозбрід* і інш.

Акалічнасныя прыслоўі ўказваюць на месца, час, прычыну і мэту выканання дзеяння: рус. *где, здесь, там, тут, везде, повсюду, близко, вблизи, далеко, вдалеке, вверх, вниз, куда, сюда, туда, докуда, когда, теперь, после, всегда, тогда, прежде, теперь, сперва, потом, сегодня, завтра, почему, потому, сгоряча, со зла, сдуру, сослепу, поневоле*; бел. *дзе, тут, там, усюды, блізка, зблізу, далёка, здалёк, уверх, уніз, куды, туды, сюды, дакуль, калі, цяпер, зараз, пасля, заўсёды, тады, раней, потым, чаму, таму, са зла, нявольна*; укр. *де, куди, звідки, там, туди, здалека, вперед, вниз, наверх, близько, далеко, високо, низко, глубоко, коли, тепер, завжди, іноді, давно, незабаром, чому, тому, ненароком, поневолі, згарячу, спросоння, навіщо, на зло, вжарт, наперекір, на сміх* і інш.

Ступені параўнання прыслоўяў. Як і якасныя прыметнікі, шматлікія якасныя прыслоўі ўтвараюць формы вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання. **Вышэйшая ступень** (кампаратыў) абазначае прымету, якая праяўляецца ў дадзеным дзеянні ў большай ці меншай ступені ў параўнанні з тым жа ці іншым дзеяннем. У рускай мове **сінтэтычная** форма вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў утвараецца з дапамогай суфіксаў *-ее (-ей), -е, -ше*, напрыклад: *веселее, добрее, вкуснее, дружнее, глуше, тише, реже, громче, проще, выше, ближе*. У беларускай мове такія прыслоўі маюць суфіксы *-ей, -эй (-ай)*: *весьлей, дабрэй, смачней, дружней, глушэй, цішэй, радзей, грамчэй, прасцей, вышэй, бліжэй* (у гутарковым маўленні магчымы таксама такія варыянты, як *вышай, бліжэй* і інш.). Ва ўкраінскай мове формы вышэйшай ступені параўнання ўтвараюцца суфіксамі *-ше, -е, -че*: *дальше і далі, ширше, рідше, веселіше, спокійніше, ближче, важче, выще, дорожче*.

Агульнай рысай у трох мовах з’яўляецца наяўнасць у некаторых прыслоўяў форм вышэйшай (а таксама найвышэйшай) ступені ад суплетывных асноў: рус. *хорошо – лучше, плохо – хуже, мало – меньше, много – больше*; бел. *добра – лепей (лепш), дрэнна – горай (горш), многа – болей (больш), мала – меней (мени)*; укр. *добре – краще, погано – гірше, мало – менше (мени), багато – більше (більш)*.

Для ўзмацнення ці падкрэслівання вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў у рускай мове выкарыстоўваецца прыстаўка *по-*, а таксама словы: *гораздо, значительно, чуть, куда, немного, еще: гораздо сильнее, значительно дальше, чуть ближе, куда лучше, немного спустя, еще позже*. Тую ж функцыю ў беларускай мове выконваюць словы *значна, нямнога, крыху, куды, яшчэ*: *значна прасцей, нямнога лягчэй, крыху халадней, куды лепей, яшчэ смялей*. Ва ўкраінскай мове адпаведна ўжываюцца словы *багато, значно, трохи, куды, ще*: *багато веселіше, значно ближе, трохи пізніше, ще дальше*. **Аналітычныя** формы утвараюцца шляхам спалучэння прыслоўяў *более, менее* (бел.: *болей, меней, больш, мени*) з прыслоўямі на *-о, -е* (бел. на *-а*): рус. *более энергично, менее ярко*; бел. *болей (больш) энергічна, мени яскрава*.

Найвышэйшая ступень (суперлатыў) абазначае прымету, якая праяўляецца ў найвышэйшай ступені ў параўнанні з іншымі такімі ж дзеяннямі. **Сінтэтычныя** формы найвышэйшай ступені якасных прыслоўяў ва ўсіх трох мовах звычайна ўтвараюцца шляхам далучэння да простых форм вышэйшай ступені прэфікса *най-* (бел. і ўкр. *най-*): рус. *наиболее, наименее, наилучше, наиглубже*; бел. *найболей (найбольш), наименей (наимени), наилепей (наилепш), наиглыбей*; укр. *наиближче, найдружніше, найкраще, наилегше*. Такія формы часцей спалучаюцца з якаснымі прыметнікамі і прыслоўямі, радзей – з дзеясловамі. **Аналітычныя** формы ўтвараюцца шляхам далучэння да зыходнай формы прыслоўя слоў: бел. *найбольш, наимени (найбольш яскрава)*, рус. *наиболее, наименее (наименее болезненно)*, укр. *наибільш, наимени (наимени глубоко)*. Па кніжнай традыцыі ў рускай літаратурнай мове могуць ўжывацца простыя формы на *-айше, -ейше*, якія выражаюць высокую ступень праяўлення прыметы без параўнання

(элятыў): *нижайше кланяюсь, строжайше приказываю, почтительнейше докладываю, глубочайше извиняюсь, покорнейше прошу.* Такія формы стылістычна афарбаваныя.

Прыслоўныя формы ацэнкі. Для разнастайных стылістычных мэт ад якасных прыслоўяў могуць утварацца формы ацэначнага характару, якія ўтвараюцца шляхам устаўкі спецыяльных суфіксаў са значэннем непаўнаты прыметы, памяншальнасці, ласкальнасці і г.д.: рус. *-оньк-, -еньк-, -онечк-, -енечк-, -ёхоньк-, -ёхонечк-, -очк-, -ечк-, -к-*: *легонько, раненько, трудненько, белёхонько, хорошенечко, маленечко, украдочкой, вечерком, рядом, бочком*; бел. *-еньк- (-аньк-), -енечк- (-анечк-), -утк- (-ютк-), -усеньк- (-юсеньк-), -усенечк- (-юсенечк-)*: *чысценька, скоранька, злёгеньку, ніколечкі, памаленечку, блізютка, блізісенька, блізісенечка, ціхутка, ціхусенька, ціхусенечка*; укр.: *важненько, трудненько, скрутненько, гарненько, давненько, легенько, легесенько, любенько, любесенько, змалечку, осьдечки, теперечки, тутеньки, тамечки* і інш.

Прэдыкатыўныя прыслоўі. Прыслоўі звычайна выконваюць у сказе ролю акалічнасці (пры дзеясловах, дзеепрыслоўях, дзеепрыметніках) ці азначэння – пры прыметніках, прыслоўях. Але гэтым не абмяжоўваецца сінтаксічнае ўжыванне прыслоўяў, так як многія з іх, асабліва прыслоўі на *-о, -е* (у бел. на *-а*) могуць выконваць ролю галоўнага члена ў безасабовых сказах (з дзеясловамі-звязкамі *быць, стаць* ці без іх). Такія прыслоўі атрымалі назву прэдыкатыўных прыслоўяў. Разам з прэдыкатыўнымі назоўнікамі і прыметнікамі (*жаль, страх, рад, горазд, грустен*) іх часта вылучаюць у асобую часціну мовы – словы катэгорыі стану. Асновай для гэтага служыць тое, што дадзеныя прыслоўі абазначаюць стан прыроды (рус. *ветрено, жарко, холодно, тепло, тихо*; бел. *ветрана, жарка, холадна, цёпла, ціха*; укр. *вітряно, жарко, холодно, тепло, тихо*), стан асяроддзя (рус. *грязно, свободно, сыро, тесно, пусто*; бел. *брудна, грязка, свабодна, вільготна, цесна, пуста*; укр. *брудно, грязько, вільно, вогко, сиро, мокро, тісно, пусто, порожньо*); фізічны, псіхічны ці інтэлектуальны стан людзей (рус. *больно, грустно, печально, дурно, жалко, весело, боязно, нельзя*; бел. *балюча, сумна, весела, брязна, крыўдна, страшна*; укр. *боляче, сумно, млосно, недобре, весело, боязно, боязко, прикро* і інш.).

Мадальныя прыслоўі не выражаюць пэўнага значэння, а толькі надаюць асобным членам сказа або ўсяму сказу мадальныя адценні – магчымасці / немагчымасці, сцвярджэння, адмаўлення, парадак выкладу думак: *безперечно, звычайно, певно, можливо, нарешті, наприклад, по-перше, по-друге, отже.*

Службовыя часціны мовы (рус. служебные части речи, укр. службові частини мови). Знамянальным часцінам мовы супрацьпастаўляюцца незнамянальныя, або службовыя, часціны мовы. Да іх адносяцца *прыназоўнік, злучнік і часціца*, якія аб'ядноўваюцца ў адзін клас на аснове агульнасці прыкмет: 1) яны пазбаўлены номінатыўнай функцыі, г.зн. не называюць ні прадметаў, ні прыкмет, ні дзеянняў, ні колькасці; 2) не маюць граматычных катэгорый; 3) не выступаюць членамі сказа.

Службовыя часціны мовы ва ўсходнеславянскіх мовах развіваліся на базе агульнаславянскай і старажытнарускай граматычных сістэм, што абумовіла блізкасць дадзеных часцін мовы ў трох мовах. Аднак у кожнай з гэтай моў назіраюцца свае спецыфічныя асаблівасці ў складзе службовых часцін мовы (характэрна ўсім службовым часцінам мовы) і ў асаблівасцях іх функцыянавання (характэрна ў асноўным прыназоўнікам).

Прыназоўнікі (рус. предлог, укр. прийменник) – гэта службовыя словы, якія ў спалучэнні з формай ускоснага склону знамянальнага слова выражаюць залежнасць яго ад іншых знамянальных слоў, дыферэнцыруючы значэнне склонавай формы. Не маючы самастойнага лексічнага значэння, яны разам са склонавымі формамі назоўнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў выражаюць розныя сэнсавыя адносіны: **месца**: *Між коморою і будиночком ворота і хвіртка. Біля воріт дві тополі* (О. Довженко); **часу**: *У неділю*

годині о дев'ятій, коли сонце почало вже підійматися над кронами дерев, Варя вийшла в садок (І. Сенченко); **мэты:** Я дуже сміливий: я не боюсь нікого слабого; за правду битися готов я до загину... (В. Самійленко); **прычыны:** Народе мій, се ти!.. Закаменілий в болю, дримаєш від віків, як вигаслий вулкан, ти все-усе втеряв – зберіг лиш сні про волю і пам'ять гордих дій та скарб незгойних ран (П. Карманський); д) **умовы:** При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий ризик не страшний (Л. Українка); **уступкі:** Всупереч тим віщуванням проходили грози (М. Рильський); А дуб стоїть незламно всім напастям наперекір (І. Цюпа). Прыназоўнікі выражаюць пэўныя сэнсавыя адносіны толькі з адпаведнай склонавай формай. Яны могуць ужывацца з формай аднаго ўскоснага склону (від, до, з-за, з-під, серед, без – толькі з родным склонам; про, через – з вінавальным склонам; при – з месным) або спалучацца з двумя і больш склонамі (перед, під, над – з вінавальным і творным).

Па паходжанні прыназоўнікі дзеляцца на дзве групы: **першасныя (невытворныя)** і **другасныя (вытворныя)**. Да першасных (невытворных) адносяцца старажытныя прыназоўнікі, паходжанне якіх ўстанавіць немагчыма (укр. без, в (у, уві), від (од), для, до, з (із, зі, зо, ізо), за, крізь, між, на, над (наді, надо), о (об), під, по, при, про, через). Большасць невытворных прыназоўнікаў у трох мовах знешне супадаюць (без, до (да), для, на, за, при (пры), по (па), у, над), адрозніваючыся ў асобных випадках напісаннем: укр. біля, з, під, серед, від, крім, крізь, проти, через -- рус. возле, из, под, среди, от, кроме, сквозь, против, через – бел. каля, з, пад, сярод, ад, акрамя, скрозь, супраць, цераз. Невытворныя прыназоўнікі могуць спалучацца з адной склонавай формай у розных мовах:

Укр.	Рус.	Бел.
ходити без мети	ходить без цели	хадзіць без мэты
жити біля школи	жить около (возле) школы	жыць каля школы
вимагати від учнів	требовать от учеников	патрабаваць ад вучняў
подарунок для батька	подарок для отца	падарук для бацькі
чекати до ранку	ждать до утра	чакаць да раніцы
виходити з-за рогу	выходить из-за угла	выходзіць з-за рогу
дістати з-під землі	достать из-под земли	дастаць з-пад зямлі
ліки проти грипу	лекарства против гриппа	лякарствы супраць грыпу
бути серед друзів	быть среди друзей быць	сярод сяброў
усі, крім двох	все, кроме двоих	усе, акрамя дваіх

Да другасных (вытворных) адносяцца прыназоўнікі, якія суадносяцца са знамянальними часцінамі мовы, ад якіх яны ўтварыліся: а) адыменныя – кінець, край, коло, круг, кругом, внаслідок, перед, протягом, шляхом, за рахунок, з приводу, в галузі, з метою, в інтересах, на чолі, на випадок і інш.; б) аддзеяслоўныя – завдяки, включаючи, виключаючи, зважаючи на, незважаючи на; в) адпрыслоўныя – близько, довкіл, всупереч, вздовж, вслід, довкола, мимо; навкруги, навколо, неподалеку, поблизу, поверх, після, поруч, поряд, спереду, уздовж, напередодні, навпроти, опріч, посеред.

Па марфалагічній будове прыназоўнікі дзеляцца на **простыя, складаныя і састаўныя**. Да простых адносяцца ўсе першасныя прыназоўнікі (без, від, по, в, з, до, для, за, на, при, під, через, між). Складаныя прыназоўнікі ўтвараюцца з двух або некалькіх простых (з-за, з-під, понад, попід, поміж, з-поміж, поперед, посеред, заради, проміж). Састаўныя прыназоўнікі складаюцца з прыназоўніка і назоўніка (у відповідь на, у галузі, по лінії, на випадок, в інтересах, з метою, на чолі, в напрямі, під час, за допомогою, у справі, на адресу, на користь, на честь, в інтересах, за винятком, у вигляді, на відміну від, у зв'язку з, у разі, з огляду на) або прыслоўя і прыназоўніка

(відповідно до, поряд з, поруч з, згідно з, незалежно від, одночасно з, близько від, праворуч від, подібно до, нарівні з, разом з).

Злучнікі (рус. союз, укр. сполучник) – гэта службовыя словы, з дапамогай якіх ўстанаўліваецца сувязь аднародных членаў сказа і частак складанага сказа; пры гэтым злучнікі толькі выражаюць сэнсавыя адносіны паміж імі і не выступаюць членамі сказа.

Падзел злучнікаў па паходжанні, складзе і спосабе ўжывання. Па паходжанні злучнікі неаднародныя і дзеляцца на дзве групы: 1) **невыворныя (першасныя)**, 2) **выворныя (другасныя)**. Да **невыворных** (першасных) адносяцца злучнікі, якія не суадносяцца з іншымі часцінамі мовы (*а, але, і (й), та, чи*): *Черемха клубочилась піною цвіту, а бузина ловила те пахуче шумовиння, піднісиш вгору білі долоні* (О. Донченко). Да **выворных** (другасных) адносяцца злучнікі, якія ўтварыліся ад іншых часцін мовы, у прыватнасці, спалучэннем займеннікаў ці прыслоўяў з прыназоўнікам або часціцай (*калі - як + што калі б-як + б, але - аб + е*): *Ви сих а душі криниця, і життя як, не було, якщо раз чи два на місяць не поїду у село* (А. Демиденко). Па **марфалагічнай будове** злучнікі дзеляцца на **простыя, складаныя і састаўныя**. Простыя злучнікі не дзеляцца на асобныя часткі, да іх адносяцца: *а, і (й), та, бо, чи*. Складаныя злучнікі марфалагічна дзеляцца на часткі, да іх адносяцца: *зате, прате, або, якщо, якби, щоб, ніби, нібито, неначебто, немовбито*. Састаўныя злучнікі складаюцца з двух і больш слоў: *тому що, через те що, так що, для того щоб, незважаючи на те що, в міру того як, як тільки, дарма що*. Па **спосабе ўжывання** злучнікі дзеляцца на **адзінкавыя, паўторныя і парныя**. Адзінкавыя злучнікі, аб'ядноўваючы аднародныя члены або часткі складаных сказаў, не паўтараюцца пры іх: *Давним-давно одкорчилась війна, лишила обеліски та кургани...* (Д. Луценко). Паўторныя злучнікі ўжываюцца каля кожнага аднароднага члена сказа або перад кожнай часткай складанага сказа: *Пахне рідне село тишиною дугів і роздолям небес, і піснями гаїв, і полями, де сонячне світить чоло* (А. Демиденко). Парныя злучнікі складаюцца з двух частак, якія размяркоўваюцца паміж членамі сказа або яго часткі. Парнымі з'яўляюцца саюзы *не тільки ... а й, не тільки ... але й, як ... так і, не лише ... а й, як не ... так, хоч ... але, якщо ... то, чим ... тим*: *Буквар - це не тільки букви, але й мова з її пахощами і красою* (Д. Чередниченко);

Сінтаксічныя функцыі злучнікаў. Злучнікі афармляюць два тыпы сінтаксічных сувязей – злучальную і падпарадкавальную, у залежнасці ад гэтага дзеляцца на **злучальныя і падпарадкавальныя**. **Злучальныя** (рус. сочинительные, укр. сурядні) злучнікі звязваюць паміж сабой аднародныя члены сказа або часткі складаназлучанага сказа. Па характары выражэння сэнсавых адносін паміж аднароднымі членамі сказа або часткамі складаназлучанага сказа злучальныя злучнікі дзеляцца на спалучальныя, супраціўныя і раздзяляльныя. **Спалучальныя** (рус. соединительные, укр. еднальні): *і, й, та (у значенні і), ні... ні, ані... ані*: *Піснями щедро перемита, пішла у спогад снігоожать, і перестоялося літо, і тiні втomoю лежать* (Л. Талалай). **Супраціўныя** (рус. противительные, укр. протиставні): *а, але, та (у значенні але), прате, зате, однак*: *Любов, до народу - це служіння народові, а не ідея служіння* (О. Довженко). **Раздзяляльныя** (рус. разделительные, укр. розділові): *або, чи, або ... або, чи ... чи, то ... то, хоч ... хоч, не то ... не то, чи то ... чи то*: *Мій синочок розбишака: чи то кіт, чи то собака - він нічого не боїться - лізе биться* (О. Олесь). **Падпарадкавальныя** (рус. подчинительные, укр. підрядні) злучнікі звязваюць даданую частку складаназалежнага сказа з галоўнай; паводле значэння яны дзеляцца на: **паясняльныя** (рус. изъяснительные, укр. з'ясувальні – *що, щоб, чи, як, немов, ніби, наче*): *Наваживсь Вовку Лева попросити, щоб старшиною до овец наставили його служити...* (Л. Глібов); **часавыя** (рус. временные, укр. часові – *як, після того як, як тільки, тількино ...як, ледве, скоро, коли, поки, доки*): *Як ішла додому в житньому вінку, радо всі вітали дівчину струнку* (П. Воронько); **мэты** (рус. цели, укр. мети – *щоб, для того щоб,*

з тим щоб): *Великих саможертвних зусиль має докладати творча інтелігенція, щоб піднести самосвідомість наших сучасників, пробудити глибинне життя душі, національну гідність і честь* (О. Гончар); **причыны** (рус. причины, укр. причинові – бо, через те що, тому що, затим що): *Доки мені Бог сил дасть і доки буду жити буду робити... Наша доля працювати, тому що й відпочинок наш потім без кінця* (О. Кобилянська); **умовы** (рус. условия, укр. умовні – якби, якщо, коли, як, аби, коли б): *Якщо ви вдало виберете працю і вкладете в неї всю свою душу, то щастя само вас знайде* (К. Ушинський); **уступкі** (рус. уступки, укр. допустові – хоч, дарма що, незважаючи на те що): *Хоча стояла тільки перша половина травня, сонце пекло немилосердно, по-літньому* (В. Малик); **параўнальныя** (рус. сравнительные, укр. порівняльні – мов, мовби, немов, немовби, наче, неначе, неначебто, ніби, нібито, як, що): *Душа моя розкрита для любові, як нива для солодкого зерна*. (Т. Севернюк).

Часціцы (рус. частица, укр. частка) – гэта службовыя словы, якія надаюць словам, словазлучэнням і сказам дадатковыя семантычныя адценні або служаць для стварэння слоў і іх формаў. Па сваіх **функцыях** часціцы дзеляцца на: **формаўтваральныя**, **словаўтваральныя**, **сэнсавыя**, **мадальныя**. **Формаўтваральныя** (рус. формообразовательные, укр. формотворчі) часціцы *хай, нехай, няхай, пусть, пускай* утвараюць граматычныя формы загаднага і ўмоўнага ладу: *Хай не розбудить смутку телефон, нехай печаль не зрушиться листами, хай буде легко...* (Л. Костенко); **Словаўтваральныя** (рус. словообразовательные, укр. словотворчі – *будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -сь, аби-, де-, не-, ні-, -би, -б*) утвараюць словы з новым значэннем і выступаюць толькі ў складзе слова: *будь-хто, хто-небудь, казна-де, хтозна-хто, хтось, абищо, дехто, ніякий, мовби, немовби*. **Сэнсавыя** (рус. смысловые, укр. смислові) часціцы могуць надаваць розныя сэнсавыя адценні асобным словам; сярод іх вылучаюць: **указальныя** (рус. указательные, укр. вказівні – *ось, осьде, он, онде, от, оце*): *Аж справді йде весна. Ось стала біля ставу. Всміхнулася ясна і кинула купаву* (О. Олесь); **узмацняльныя** (рус. усилительные, укр. підсилювальні – *і, й, та, навіть, аж, таки, уже, ж, бо, ой*): *Голос криниці - чого ж ти замовк* (Л. Костенко); **вылучальна-абмежавальныя** (рус. выделительно-ограничительные, укр. обмежувально-видільні – *тільки, лише, лиш, хоч, хоча, навіть, уже*): *Лише перед світанком противника вдалось-таки зломити* (О. Гончар); **азначальныя** (рус. определительные, укр. означальні – *якраз, саме, точно, дійсно, власне, майже, ледве*): *Пошана до слова у народі виховувалася з дитинства... Вважалася, майже завжди здійснюються батьківські прокльони, через те діти боялися прогнівити батьків* (З журналу). **Мадальныя** часціцы (рус. модальные, укр. модальні), што выражаюць **адносіны** моўніка да выказанага, падзяляюцца на: **уласна мадальныя**, якія ўносяць у выказванне упэўненасць або сумненне, здагадку (рус. собственно модальные, укр. власне модальні – *мов, мабуть, ледве чи, мовби, наврод чи*): *Галя, мов не чула...* (Панас Мирний); **сцвярдзальныя** (рус. утвердительные, укр. стверджувальні – *так, еге ж, атож, аякже, авжеж*): *Авжеж, такий у нас ведеться звичай* (Леся Українка); **адмоўныя** (рус. отрицательные, укр. заперечні – *не, ні, ані*): *Не любов, не примха й не пригода, ще не всьому зватися дано! Ще не завжди у глибоких водах відшукаєш непорушне дно* (О. Теліга); **мадальна-валявыя** (рус. модально-волевые, укр. модально-вольові – *хай, нехай, бодай, ну, давай*): *Хай слово чесне грім кує* (А. Малишко); **пытальныя** (рус. вопросительные, укр. питальні – *невже, чи, хіба, що за*): *Хіба не чуєте, як голуби туркочуть, як краплі котяться і падають із стріх* (О. Олесь).

Выклічнікі (рус. междометие, укр. вигук) – гэта словы, якія служаць для выражэння розных эмоцый, пачуццяў, не называючы іх. Выклічнікі не належаць ні да самастойных, ні да службовых часцін мовы. Яны не называюць прадметаў, прыкмет

або дзеянняў і не выконваюць службовых функцый, а толькі выражаюць пачуцці: *Ох, якби тільки можна, то я б сама те горе одвернула!* (Леся Українка).

Па паходжанні выклічнікі падзяляюцца на **першасныя (невыворныя)** і **другасныя (выворныя)**. Першасныя выклічнікі не суадносяцца з іншымі часцінамі мовы, яны ўтвораны з аднаго, двух ці некалькіх гукаў: *а! о! ей! ой! тю! фе! о! пхе! ану! люлі!* Другасныя выклічнікі ўтварыліся з іншых часцін мовы, часцей са знамянальных: *мацінко! нене! жах! страх! дурніці! лишенько! біда! рятуйте! геть! годі!*

Па значэнні выклічнікі дзеляцца на **эмацыйныя** і **пабуджальныя**, якія выражаюць розныя волевыяўленні чалавека. **Эмацыйныя** (укр. эмоцыйні) выклічнікі выражаюць розныя пачуцці: радасць, здзіўленне, гора, смутак, захапленне, спагаду, рашучасць, сумненне, хвалу, страх, абурэнне (*ой! ах! ов-ва! ого! еге!*). **Пабуджальныя** (укр. спонукальны) выклічнікі перадаюць розныя волевыяўленні чалавека: загад (*геть! годі! цить! марш! гайда! гей! соб! цабе!*); зварот, жаданне, імкненне прыцягнуць ўвагу (*ей! алло! гей! гов! агей!*); пабуджэнне да дзеяння (*ану, ну, нумо*).

Асобна вылучаюць **выклічнікі этыкету**, якія выражаюць віншаванні, падзяку, развітанне, прабачэнне: укр. *Добрий день! На добраніч! Дякую! Вибачте! Будь ласка!* Блізкімі да выклічнікаў з'яўляюцца **гукапераймальныя словы**, з дапамогай якіх перадаюцца гукі жывой і нежывой прыроды – шум ветру, вады, раскаты грому, гукі-сігналы жывёл, птушак і пад.: *тук-тук, хлюп-хлюп, му-у, бух-бух*.

Пытанні для самаправеркі і самакантролю

1. Пакажыце на прыкладах працэс пераўтварэння старажытнаруускай сістэмы прошлых часоў і форм цяперашняга часу ў сучасных усходнеславянскіх мовах.

2. Пералічыце асаблівасці граматычных катэгорый дзеяслова: лёс супіна, функцыі інфінітыва, узнікненне і развіццё катэгорый трывання, зваротнасці і стану ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах.

3. Параўнайце асабовыя формы дзеясловаў абвеснага, загаднага і ўмоўнага ладоў у рускай, беларускай і ўкраінскай мовах і адзначце агульнае і адрознае.

4. Ахарактарызуйце працэс узнікнення дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў як асобных форм дзеяслова і асаблівасці іх ужывання ў сучасных усходнеславянскіх мовах.

5. Параўнайце асаблівасці ўтварэння форм ступеней параўнання якасных прыслоўяў у сучасных рускай, беларускай і ўкраінскай мовах.

6. Ахарактарызуйце падабенства і адрозненні ў сістэме службовых часцін мовы ў сучасных усходнеславянскіх мовах.

Тэма 6

СІНТАКСІС УСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОЎ

Пытанні

1. Словазлучэнне.

2. Сказ.

1) Просты сказ.

2) Складаны сказ.

Паняццёвы апарат: словазлучэнне, падпарадкаванне, злучэнне, сінтаксічная сувязь, структура, сэнсавыя адносіны, сказ, члены сказа, спосабы выражэння, састаў, прэдыкатыўныя часткі, сродкі сувязі.

Літаратура

1. Абабурка, М.В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М.В. Абабурка. – Мінск, 1992.
2. Бернштейн, С.Б. Сравнительная грамматика славянских языков / С.Б. Бернштейн. – Москва, 2005.
3. Бордович, А.М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А.М. Бордович, А.А. Гируцкий, Л.В. Чернышева. – Минск, 1999.
4. Борковский, В.И. Синтаксис сказок. Русско-белорусские параллели / В.И. Борковский. – Москва, 1981.
5. Гурскі, М. І. Параўнальная граматыка рускай і беларускай моў / М.І. Гурскі. – Мінск, 1972.
6. Кононенко, В.И. К сопоставительному исследованию синтаксиса восточнославянских языков / В.И. Кононенко // Вопросы языкознания. – Москва, 1980. – № 1.
7. Конюшкевич, М.И. и др. Синтаксис русского и белорусского языков. Сходство и различия / М.И. Конюшкевич, М.А. Корчиц, В.А. Лещенко. – Минск, 1994.
8. Конюшкевич, М.И. Синтаксис близкородственных языков / М.И. Конюшкевич. – Минск, 1989.
9. Ломтев, Т.П. О синтаксических соответствиях тождества и различия в глагольно-именных сочетаниях в славянских языках / Т.П. Ломтев. – Москва, 1958.
10. Сопоставительный анализ восточнославянских языков / Под ред. А.А. Лукашанца, А.М. Мезенко. – Минск, 2005.
11. Шуба, П.П. Русско-белорусские контакты в области синтаксиса / П.П. Шуба // Вестник БГУ. – Минск, 1973. – Сер. 4. – № 2. – С. 31–36.

Усходнеславянскія мовы, якія сфарміраваліся на аснове тэрытарыяльных дыялектаў адзінай старажытнарускай мовы, захавалі падабенства не толькі ў сваёй гукавой сістэме, лексічным складзе, словаўтварэнні, марфалагічнай структуры, але і ў сінтаксічнай арганізацыі. У сінтаксісе ўсходнеславянскіх моў акрамя заканамернасцей, характэрных усім тром мовам ці толькі адной з іх, сустракаюцца рысы, уласцівыя дзвюм любым з гэтых моў (рускай і беларускай, украінскай і беларускай, украінскай і рускай) і невядомыя трэцяй. Яны з'яўляюцца вынікам канкрэтных умоў і спецыфічных працэсаў кантактавання ўнутры ўсходнеславянскіх моў на розных этапах іх гісторыі і складаюць нацыянальную спецыфіку ў межах сінтаксісу кожнай з іх. Нягледзячы на тое, што сінтаксічная сістэма мае высокую ступень агульнасці ў генетычна роднасных мовах, сінтаксічныя канструкцыі ўсходнеславянскіх моў праяўляюць пэўныя спецыфічныя рысы. Апора на агульныя з'явы трох моў і ўвага да спецыфічных рыс у сінтаксісе кожнай з іх складаюць лінгвістычныя асновы вывучэння сінтаксісу.

6.1 Словазлучэнне

У беларускай лінгвістыцы існуюць тры трактоўкі паняцця словазлучэнне. Разыходжанні закранаюць як разуменне яго сутнасці («готовая» гэта адзінка, што існуе «да сказа», ці толькі адзінства, якое ўтвараецца непасрэдна ў выказванні), так і разуменне яго аб'ёму, магчымых кампанентаў, значэння і функцыі. Паводле Г.Н. Ключава, «словазлучэнне – гэта любое двухчленнае спалучэнне лексем, у тым ліку і службовых слоў са знамянальнымі ці між сабою (*цёплы дзень; за горадам; на вуліцы і інш.*). Паводле другога падыходу (М.Г. Булахаў, Л.І. Бурак і інш.), «да словазлучэння адносяцца аб'яднанні мінімум двух самастойных слоў». А таму імі проціпастаўляюцца прэдыкатыўныя (спалучэнне дзейніка і выказніка) і непрэдыкатыўныя словазлучэнні, да якіх адносяцца не толькі падпарадкавальныя, але і злучальныя, накшталт: *свеціць сонца; хутка і якасна; малады, але дасведчаны; бары, гаі, дубровы і пад.* Але

большасць айчынних сінтаксістаў разглядае словазлучэнне вузка, як «свабоднае сэнсавае і фармальнае аб'яднанне двух (або больш) паўназначных слоў, звязаных падпарадкавальнымі адносінамі» (А.І. Наркевіч, Л.П. Падгайскі, М.С. Яўневіч, А.Я. Міхневіч і інш.). Падпарадкавальнай завецца сувязь, якая звязвае нераўнапраўныя кампаненты, адзін з якіх з'яўляецца галоўным, а другі – залежным; ад галоўнага словы да залежнага можна паставіць пытанне.

Ва *ўкраінскай* мове словазлучэнне (словасполучення) – гэта сэнсава-граматычнае аб'яднанне двух і больш знамянальных слоў на аснове падпарадкавальнай або злучальнай сінтаксічнай сувязі, якая служыць для абазначэння раздзельнага паняцця. У *рускай* мове “словосочетание – это соединение двух самостоятельных слов, связанных подчинительной связью”. Ва ўсіх усходнеславянскіх мовах словазлучэнні, як і асобныя словы, выступаюць элементам структуры сказа; і слова, і словазлучэнне маюць сістэму форм: укр. *слово, слову, словом – щире слово, щирому слову, щирим словом*; бел. *слова, слову, словам – шчырае слова, шчыраму слову, шчырым словам*; рус. *слово, слову, словом – искреннее слово, искреннему слову, искренним словом*.

Але ў параўнанні са словам словазлучэнне мае складаную структуру: яно складаецца як мінімум з двух знамянальных слоў, адно з якіх галоўнае, а другое залежнае: укр.: *людина (яка?) спокійна, шануй (кого?) батьків, вдячний (кому?) товаришеві, ставитися (як?) прихильно*, або аднафункцыянальныя кампаненты спалучаюцца злучальнай або бяззлучнікавай сувяззю: *день і ніч; не мати, а батько; рано або пізно; радість, успіх*; бел.: *чалавек (які?) спакойны, шануй (каго?) бацькоў, удзячны (каму?) таварышам, ставіцца (як?) прыязна; не адносяцца да словазлучэнняў спалучэнні слоў тыпу *дзень і ноч; не маці, а бацька; рана або позна; радасць, поспех*; рус.: *человек (какой?) спокойный, уважай (кого?) родителей, благодарен (кому?) товарищам, относиться (как?) дружелюбно; не адносяцца да словазлучэнняў спалучэнні слоў тыпу *день и ночь; не мать, а отец; рано или поздно; радость, успех**.*

Такім чынам, па тыпе сінтаксічнай сувязі толькі ва ўкраінскай мове словазлучэнні падзяляюцца на падпарадкавальныя (підрядні) і злучальныя (сурядні). Падпарадкавальныя словазлучэнні ўтвараюцца на аснове падпарадкавальнай сувязі і складаюцца з галоўнага (апорнага) слова і падпарадкаванага (залежнага) яму аднаго або некалькіх слоў: *весняний день, шанують учителя, вищий від брата, високо в горах*. Злучальныя словазлучэнні з'яўляюцца спалучэннем аднафункцыянальных формаў слоў на аснове злучальнай сувязі: *батько і син; чи доля, чи недоля; або вітер, або дощ*. Адрозніваюць адкрытыя і закрытыя злучальныя словазлучэнні. У адкрытых словазлучэннях злучальнай сувяззю спалучаецца неабмежаваная колькасць кампанентаў: *і ріки, і озера, і гаї...; то радощі, то сум, то лихо*. У закрытых словазлучэннях злучальнай сувяззю аб'ядноўваюцца толькі два кампаненты: *не батьки, а діти; як донька, так і син*. У беларускай і рускай мовах існуюць традыцыйна выдзяляюць словазлучэнні з падпарадкавальнай сувяззю: бел. *вясенні дзень, шануюць настаўніка, вышэйшы за брата, висока ў гарах*; рус. *весенний день, уважают учителя, выше брата, высоко в горах*.

Ва ўсіх усходнеславянскіх мовах у залежнасці ад ступені семантычнага зліцця кампанентаў словазлучэнні могуць быць сінтаксічна свабодныя (укр. сінтаксічна вільні) і сінтаксічна непадзельныя (укр. сінтаксічна нечленованы). Сінтаксічна свабодныя словазлучэнні складаюцца са слоў, кожнае з якіх з'яўляецца асобным членам сказа. У такіх словазлучэннях магчыма замена аднаго з кампанентаў іншым словам: укр. *писати акуратно, писати нерозбірливо*; бел. *пісаць акуратна, пісаць неразборліва*; рус. *писать аккуратно, писать неразборчиво*. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні (цэласныя словазлучэнні) складаюць граматычнае адзінства: яны складаюцца са сінтаксічна самастойных слоў і выконваюць ролю аднаго члена сказа: укр.м.: *багато*

дітей, один з учнів, кілограм цукру; бел. м.: *шмат дзяцей, адзін з вучняў, кілаграм цукру*; рус. м.: *много детей, один из учеников, килограмм сахара*. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні складаюцца з: а) з лічэбніка і залежнай ад яго формы назоўніка: *четверо учнів – чацвёрта вучняў – четверо учеников, пятнацятъ років – пятнаццаць гадоў – пятнацятъ лет*; б) з няпэўна-колькаснага лічэбніка або прыслоўя з колькасным значэннем і залежнай ад іх формай назоўніка: *кілька років – некалькі гадоў – несколько лет, багато студентів – шмат студэнтаў – много студентов*; в) з назоўніка ў назоўным склоне, які набывае значэнне меры з залежным ад яго назоўніка ў родным склоне: *частина кімнат – частка пакояў – часть комнат*; г) з назоўніка, лічэбніка (або займенніка) у назоўным склоне і назоўніка (ці займенніка) у родным склоне з прыназоўнікам з: *трое з групи, ніхто з вас, хтось із присутніх, будь-хто з них; трое з группы, ніхто з вас, хтосьці з присутних, любы з их; трое из группы, никто из вас, кто-то из присутствующих, любой из них*. Ва ўкраінскай мове да сінтаксічна непадзельных адносяцца таксама словазлучэнні з назоўнікам або займеннікам ў назоўным склоне і назоўнікам ў творным склоне: *ми з сином, мати з батьком, сестра з братом*. Да цэласных словазлучэнняў адносяцца і складаныя выказнікі: *почати прощатися, хотіти співати, перестав бути байдужим, радий буду зустрітисся*.

Сінтаксічна свабодныя і сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні трэба адрозніваць ад устойлівых (фразеалагічных) словазлучэнняў: укр. *з доброго дива, землі під ногами не чути, викинути з головы*; бел. *зямлі пад нагамі не чуць; выкінуць з галавы*; рус. *земли под ногами не чувствовать, выкинуть из головы*.

Ва ўсіх усходнеславянскіх мовах па структуры словазлучэнні могуць быць **простымі і складанымі**. Пераважная большасць простых словазлучэнняў утвараецца з двух знамянальных слоў: укр. *підготовка до гри, зимові розваги, осінній день, навчання дітей*; бел. *падрыхтоўка да гульні, зімовыя забавы, восеньскі дзень, навучанне дзяцей*;

рус. *подготовка к игре, зимние забавы, осенний день, научание детей*. Да простых адносяцца і тыя словазлучэнні, якія складаюцца з трох і больш знамянальных слоў, у якіх залежная частка семантычна непадзельная, г.зн. і сінтаксічна непадзельная: укр.: *людина лагідної вдачі, дівчина років шістнадцяти, жінка літнього віку*; бел.: *чалавек рахманага нораву, дзяўчына гадоў шаснаццаці, жанчына сталага ўзросту*; рус.: *человек доброго нрава, девушка лет шестнадцати, женщина преклонного возраста*.

Складаныя словазлучэнні ўтвараюцца з простых рознымі спосабамі, напрыклад: распаўсюджваннем кампанента простага словазлучэння (укр.: *зустрітисся з вихователем – зустрітисся з вихователем підготовчої групи, аналіз слова – звуковий аналіз слова, розповіді дітей – творчі розповіді дітей, молодий і веселий – молодий і веселий, але відповідальний*; бел.: *сустрэцца з выхавальнікам – сустрэцца з выхавальнікам падрыхтоўчай групи, аналіз слова – гукавы аналіз слова, апавяданні дзяцей – творчыя апавяданні дзяцей*; рус.: *встретиться с воспитателем – встретиться с воспитателем подготовительной группы, анализ слова – звуковой анализ слова, рассказы детей – творческие рассказы детей*). Яны даюць новае, больш канкрэтызаванае найменне прадметам і з'явам.

Граматычнымі сродкамі выражэння сінтаксічных адносін ў словазлучэннях выступаюць: 1) **формы слоў**: укр. *мрія дитини, четвертий день, рухливі ігри, середної групи, подякувати вихователеві*; бел. *мара дзіцяці, чацвёрты дзень, рухомыя гульні, сярэдня група, падзякаваць выхавальніку*; рус. *четвертый день, подвижные игры, средняя группа, поблагодарит воспитателя, детская мечта*; 2) **службовыя словы**. Разам з формамі слоў прыназоўнікі (службовыя словы) дыферэнцыруюць значэнне склонавых формаў і служаць сродкам выражэння сінтаксічных адносін у словазлучэнні: укр. *бесіда за картиною, слухати по радію, спускатися до річки, відставати через хворобу*; бел. *гутарка па карціне, слухаць па радыё, спускацца да ракі, адставаць*

з-за хваробы; рус. *беседа по картине, слушать по радио, спускаться к реке, отставать из-за болезни*; 3) парадак слоў. Паказчыкам сінтаксічных адносін у словазлучэнні ў некаторых выпадках можа служыць парадак слоў: а) калі супадаюць формы двух розных склонаў: : *дні змінюють ночі – дні змяняюць ночы – дни сменяют ночи, ночі змінюють дні – ночы змяняюць дні – ночи сменяют дни*; б) калі ў склад словазлучэння ўваходзіць назоўнік з залежным ад яго прыметнікам: *грибы мариновані – грибы маринованыя – грибы маринованные і мариновані грибы – маринованыя грибы – маринованные грибы*; в) калі словазлучэнне складаецца з назоўніка і лічэбніка: *шість годін – шэсць гадзін – шесть часов і годін шість – гадзін шэсць – часов шесть, п'ять днів – пяць дзён – пять дней і днів п'ять – дзён пять – дней пять*.

Тыпы словазлучэнняў паводле семантыка-сінтаксічных адносін паміж галоўным і залежным словам. Словазлучэнням уласцівыя пэўныя семантыка-сінтаксічныя адносіны. Па характары гэтых адносін вылучаюць наступныя тры тыпы словазлучэнняў. **Атрыбутыўныя словазлучэнні** (укр. атрибутивні), у якіх называецца прадмет і яго пастаянная або пераменная прыкмета. Пры гэтым словазлучэнні з атрыбутыўнымі адносінамі могуць утварацца ў кожнай з моў як пры дапамозе дапасавання, так і кіравання: укр. *глиняній посуд – посуд з глины*, бел. *гліняны посуд – посуд з гліны*, рус. *глиняная посуда – посуда из глины*. **Аб'ектныя словазлучэнні** (укр. аб'ектні), у якіх галоўнае слова абазначае дзеянне ці стан, а залежнае – аб'ект, на які пераходзіць дзеянне: укр. *доручити справу*, бел. *даручыць справу*, рус. *доверит дело*.

Такім чынам, аб'ектныя адносіны выражаюць залежнасць прадмета ад дзеяння, накіраванага на яго, або ад стану, з якім звязаны гэты прадмет. **Акалічнасныя словазлучэнні** (укр. обставинні словосполучення), у якіх галоўнае слова называе дзеянне, стан або якасць, а залежнае – розныя абставіны, пры якіх рэалізуецца дзеянне або ступень якасці: укр.: *розмовляти пошепки*, бел.: *размаўляць шэптам*, рус.: *разговаривать шепотом*. Галоўным словам у акалічнасных словазлучэннях пераважна выступае дзеяслоў, прыметнік, прыслоўе і словы катэгорыі стану.

Многія словазлучэнні могуць аб'ядноўваць некалькі значэнняў: а) атрыбутыўнае і аб'ектнае значэнні: укр. *мрія про щастя, ваза з квітамі*; бел. *мара пра шчасце, ваза з кветкамі*; рус. *мечта про счастье, ваза с цветами*; б) атрыбутыўнае і акалічнаснае значэнні: укр. *мандрівка в ліс, теремок на галявіні*; бел. *падарожжжа ў лес, церамок на паляне*; рус. *путешествие в лес, теремок на поляне*; в) аб'ектнае і акалічнаснае значэнні: укр. *летіти над морем*; бел. *ляцець над морам*; рус. *лететь над морем*.

Граматычныя сувязі слоў у словазлучэннях. Ва ўсіх усходнеславянскіх мовах сувязі слоў у словазлучэнні па характары граматычнай структуры гэтых сувязей дзеляцца на тры асноўныя тыпы: дапасаванне (укр. узгодження, рус. согласование), кіраванне (укр. керування, рус. управление) і прымыканне (укр. прилягання, рус. примыкание). Большая частка словазлучэнняў, кампаненты якіх звязаны з дапамогай дапасавання, маюць ва ўкраінскай, беларускай і рускай мовах падобныя рысы.

Дапасаванне – такі тып падпарадкавальнай сувязі, пры якім залежнае слова прыпадабняецца сваімі граматычнымі формамі да галоўнага слова. У словазлучэннях укр. *життєрадісна дівора, наш дім, п'ятий день, написаний лист*; бел. *жыццярэдасныя дзеці, наш дом, пяты дзень, напісаны ліст*; рус. *жизнерадостная детвора, наш дом, пятый день, написанное письмо* залежныя словы – прыметнік, займеннік, парадкавы лічэбнік і дзеепрыметнік – дапасуюцца ў родзе, ліку, склоне да галоўнага слова – назоўніка. Змена формы галоўнага слова патрабуе адпаведнага змены залежнага слова: укр. *життєрадісній діворі, в нашому домі, п'ятого дня, написаного листа*; бел. *жыццярэдасным дзецям, у нашым доме, пятага дня, напісанага ліста*; рус. *жизнерадостной детворе, в нашем доме, пятого дня, написанного письма*, дзе залежнае слова поўнасю або часткова дапасуецца да галоўнага, у залежнасці ад чаго

адрозніваюць поўнае і няпоўнае (укр. неповне) дапасаванне. Пры поўным дапасаванні ўсе формы залежнага слова адпавядаюць формам галоўнага слова: *далеке минуле – далёкае мінулае – далёкое прошлое* (дапасаванне ў родзе, склоне і ліку), *яскраві квіти – яркія кветкі – яркіе цветы* (дапасаванне ў склоне і ліку) і інш. Пры няпоўным дапасаванні залежнае слова прыпадабняецца да галоўнага толькі ў формах склону і ліку (*місто Кіів*) або толькі ў склоне (*місто Суми*).

Кіраванне – такі тып падпарадкавальнай сувязі, пры якім галоўнае слова патрабуе ад залежнага пэўнай склонавыя формы: укр. *переборювати втому, переборення втоми, купувати квіти, приходити до рідних, розмовляти з вихователем*; бел. *пераадольваць стомленасць, пераадоленне стомленасці, купляць кветкі, прыходзіць да родных, размаўляць з выхавальнікам*; рус. *преодолевать усталость, преодоление усталости, покупать цветы, приходит к родным, разговаривать с воспитателем*. Кіраванне можа быць непасрэдным (беспрыназоўнікавым, рус. беспредложным, укр. безприменниковим), напрыклад, укр. *цінити доброту, співати пісню*; бел. *цініць дабрату, спяваць песню*; рус. *ценить доброту, петь песню* і апасродкаваным (прыназоўнікавым, укр. применниковим): укр. *передаю через знайомого, жити для народу, розповідати з натхненням*; бел. *перадаю праз знаёмага, жыць для народа, расказваць з натхненнем*; рус. *передаю через знакомого, жить для народа, рассказывать с воодушевлением*.

Адрозніваюць моцнае і слабае кіраванне. Пры **моцным** кіраванні семантыка-граматычныя асаблівасці галоўнага слова патрабуюць абавязковага выкарыстання залежнага слова ў пэўнай форме: укр. *зустрів товариша, копав криницю, виконав завдання, написав на папері*; бел. *сустрэў таварыша, копаў калодзеж, выканаў заданне, напісаў на паперы*; рус. *встретил товарища, копал колодезь, выполнил задание, написал на бумаге*. Пры **слабым** кіраванні семантыка-граматычныя асаблівасці галоўнага слова не патрабуюць абавязковага выкарыстання залежнага слова; гэтая сувязь магчымая, але не абавязковая. Значэнне залежнага кампанента можа рэалізавацца пасля першага аб'екта або нават трэцяга. Гэта так званае падвойнае кіраванне, адзін кампанент якога знаходзіцца ў моцнай сувязі з апорным словам, другі – у слабай: *прывезці падручнікі машынай – прывезці падручнікі* (моцнае), *прывезці машынай* (слабае). Часта слабае кіраванне рэалізуецца залежнымі кампанентам – назоўнікам у форме Т. скл.: *засеяць поле пшаніцай, насіць ваду вядром, пісаць лісты ручкай*.

Нягледзячы на тое, што ў асноўным усходнеславянскія мовы захавалі агульнасць сваіх сінтаксічных сістэм, у шэрагу выпадкаў у арганізацыі словазлучэнняў назіраюцца адрозненні, якія праяўляюцца ў асноўным у асаблівасцях граматычнай сувязі знамянальных слоў. Нярэдка ў адной мове выкарыстоўваецца беспрыназоўнікавая канструкцыя, а ў другой – прыназоўнікавая: укр. *радіти з успіхів, дивуватися з його вчинків, користуватися з нагоди, вважати за старшого*; бел.: *радавацца поспехам, карыстацца выпадкам, лічыць старшым*; рус. *радоваться успехам, удивляться его поступкам, пользоваться случаем, считать старшим*. І наадварот: укр. *позбавитись клопату, потребувати допомоги, зріктися своїх слів, перекласті французською мовою, доглядати дітей*; бел. *пазбавіцца ад клопату і пазбавіцца клопату, патрабаваць дапамогі, зракацца сваіх слоў, перакласці на французскую мову*; рус. *избавиться от хлопот, нуждаться в помощи, отречься от своих слов, переводить на французский язык, смотреть за детьми*.

Українська мова	Беларуская мова	Руская мова
<i>скучати за матір'ю (Т)</i>	<i>сумаваць па маці (В.)</i>	<i>скучать по матери (Д.)</i>
<i>думати про волю (В.)</i>	<i>думаць пра волю (В.)</i> <i>аб волі (М.)</i>	<i>думать о воле (М.)</i>
<i>думати про тебе (В.)</i>	<i>думаць пра цябе (В.)</i>	<i>думать о тебе (М.)</i>

	<i>аб табе</i> (М.)	
<i>дякувати вам</i> (Д.)	<i>дзякаваць вам</i> (Д.)	<i>благодарить вас</i> (В.)
<i>любов до Вітчизни</i> (Р.)	<i>любоў да Айчыны</i> (Р.)	<i>любовь к Отчизне</i> (Д.)
<i>хворий на грип</i> (В.)	<i>хворы на грып</i> (В.)	<i>больной гриппом</i> (Т.)
<i>завзятий до науки</i> (Р.)	<i>упарты да навукі</i> (Р.)	<i>упорный в науке</i> (М.)
<i>клопотатися про когось</i> (В.)	<i>клапаціцца пра каго-небудзь</i> (В.)	<i>заботиться о ком-нибудь</i> (М.)
<i>чекати на товариша – чекати товариша</i> (В.)	<i>чакаць таварыша</i> (В.)	<i>ждать товарища</i> (В.)
<i>чути про нього</i> (В.)	<i>чуць пра яго</i> (В.)	<i>слышать о нем</i> (М.)
<i>працываці за планом</i> (Т.)	<i>працаваць па плане</i> (М.)	<i>работать по плану</i> (Д.)
<i>читати вечорами</i> (Т.)	<i>чытаць вечарамі</i> (Т.)	<i>читать вечерами</i> (Т.)
		<i>по вечерам</i> (Д.)
<i>розібрати за членами речення</i> (Т.)	<i>разабраць па членах сказа</i> (Д.)	<i>разобрать по членам предложения</i> (Д.)
<i>одружуватися з подругою сестри</i> (Т.), <i>одружуватися на подруги сестри</i> (М.)	<i>ажаніцца з сяброўкай сястры</i> (Т.)	<i>жениться на подруге сестры</i> (М.)
<i>підійти до товариша</i> (Р.)	<i>падысці да таварыша</i> (Р.)	<i>подойти к товарищу</i> (Д.)
<i>бігти до вікна</i> (Р.)	<i>бегчы да акна</i> (Р.)	<i>бежать к окну</i> (Д.)

З лічэбнікамі **два, тры, чатыры** ў якасці галоўнага кампанента выкарыстоўваюцца наступныя формы: укр. **Н. скл. мн. л.:** *дві пісні, чотири фермери*; а ў словазлучэннях з назоўнікамі з суф. *-ін-* са значэннем ‘адзін з многіх’ і з назоўнікам *чалавек* (пры ліку) – форма **Р. скл. адз. л.:** *три чоловіка, два громадянина, два вірменина* (але: *два грузини*); бел. **Н. скл. мн. л.:** *дзве песні, чатыры фермеры*; пры абазначэнні маладых істот – форма **Р. скл. адз. л.:** *тры цяляці*; рус. **Р. скл. адз. л.:** *две песни, четыре фермера*. Такім чынам, ва ўкраінскай і беларускай мовах часцей назіраецца дапасаванне залежнага назоўніка з лічэбнікам, радзей – кіраванне, а ў рускай мове лічэбнікі кіруюць залежным назоўнікам.

Дзеясловы са значэннем эмацыянальнага стану, уздзеяння тыпу **смяяцца, рагатаць, жартаваць, здэкавацца, кніць** і падобныя маюць наступныя асаблівасці кіравання назоўнікамі ці займеннікамі: укр. **Р. скл.** з прыназоўнікам **з:** *знуцатися з тварини*; **Т. скл.** з прыназоўнікам **над:** *сміятися над жартом*; бел. **Р. скл.** з прыназоўнікам **з:** *здэкавацца з жывёлы, смяяцца з жарту*; рус. **Т. скл.** з прыназоўнікам **над:** *издеваются над животным, смеются над шуткой*.

Дзеясловы са значэннем удзячнасці і іншымі значэннямі выражэння моўнага этыкету **дзякаваць, падзякаваць, дараваць, выбачаць** маюць наступныя асаблівасці ўжывання ва ўсходнеславянскіх мовах: укр. **Д. скл.:** *дякувати сябру, простити йому*; бел. **Д. скл.:** *падзякаваць сябру, дараваць яму*; рус. **В. скл.:** *поблагодарить друга, простить его*.

Дзеясловы руху **ісці, бегчы, ехаць** і падобныя маюць пры сабе назоўнік або займеннік: укр. **В. скл.** з прыназоўнікам **по:** *збігати по хліб, сходити по горіхи*; бел. **В. скл.** з прыназоўнікам **па:** *збегаць па хлеб, ехаць па дровы*, - або з прыназоўнікам **у:** *паехаць у грыбы, схадзіць у арэхі*; рус. **Т. скл.** з прыназоўнікам **за:** *сбегать за хлебом, ехать за дровами, сходить за орехами*.

Дзеясловы маўлення **гаварыць, расказваць, распытваць** і падобныя кіруюць сінанімічнымі залежнымі формамі: укр. **В. скл.** з прыназоўнікам **про:** *говорити про полювання, розпитувати про сестру*; бел. **В. скл.** з прыназоўнікам **пра:** *гаварыць пра паляванне, распытваць пра сястру*; **М. скл.** з прыназоўнікам **аб:** *гаварыць*

аб здарэннях, *расказваць аб* дзецях; рус. **М. скл.** з прыназоўнікам **о/об**: *говорить об охоте, спрашивать о сестре*, а таксама ў размоўным стылі форма **В. скл.** з прыназоўнікам **про**: *говорить про охоту, спрашивать про сестру*.

Па-рознаму ва ўсходнеславянскіх мовах утвараюцца словазлучэнні з формамі ступеней параўнання ў ролі галоўнага кампанента: укр. прыметнікі кіруюць **В. скл.** назоўніка ці займенніка з прыназоўнікам **за**: *дорожчий за життя, краций за золото*, а таксама з прыназоўнікамі **від, проти** пры назоўніках і займенніках у **Р. скл.**: *хрін від редьки не солодший; дужчий проти нас*; бел. кіруюць формай **В. скл.** назоўнікаў ці займеннікаў з прыназоўнікам **за**: *даражэйшы за жыццё, смачнейшы за хлеб, старэйшая за яе*; рус. прыметнікі ў форме кампаратыва кіруюць формай **Р. скл.** назоўніка або займенніка без прыназоўніка: *хрен редьки не слаще; дороже жизни, старше ее, вкуснее хлеба, сильнее нас*.

Прычынныя адносіны ў словазлучэннях таксама могуць перадавацца ва ўсходнеславянскіх мовах граматычна сінанімічнымі формамі: укр.: для выражэння прычынных адносін можа выкарыстоўвацца форма **Р. скл.** з прыназоўнікам **з**: *з'явитися з власного бажання*, форма **В. скл.** з прыназоўнікам **через**: *помилитися через неухважність*, а таксама форма **Т. скл.** з прыназоўнікам **за**: *з'явитися за власним бажанням, арыштувати за підозрою*; бел.: прычынныя адносіны ў словазлучэннях могуць выражацца з дапамогай формы **Р. скл.** з прыназоўнікамі **з-за**, з **прычыны**: *адсутнічаць з-за (з прычыны) хваробы*, формы **М. скл.** з прыназоўнікам **па**: *арыштаваць па падазрэнні*, формы **Т. скл.** з прыназоўнікам у сувязі **з**: *у сувязі з хваробай*; акрамя гэтых форм беларуская мова выкарыстоўвае форму **В. скл.** з прыназоўнікам **праз**: *памыліцца праз няўважнасць*; рус.: для выражэння прычынных адносін выкарыстоўваюцца формы **Р. скл.** з прыназоўнікамі **из-за**, **по прычине**: *ошибиться из-за (по причине) невнимательности*, форма **Д. скл.** з прыназоўнікам **по**: *арестовать по подозрению, явиться по собственному желанию*, а таксама з дапамогай формы **Т. скл.** з прыназоўнікам **в связи с**: *в связи с болезнью*.

Прымыканне – такі тып падпарадкавальнай сувязі, пры якім залежнае слова з'яўляецца нескланяльным (нязменным), а галоўнае можа быць выражана як скланяльнай часцінай мовы, так і нескланяльнай. Залежнае слова вызначае сваю залежнасць ад галоўнага толькі па сэнсе і інтанацыйна, для іх сувязі не выкарыстоўваюцца ні флексіі, ні службовыя словы. Ва ўкраінскай, беларускай і рускай мовах у якасці залежнага кампанента выступаюць прыслоўі (укр. прислівники), інфінітыў, і дзеепрыслоўі (укр. дієприслівники): укр. *читати вголос, розповідав хвилюючись, дуже жаль, старанно вчиться*; бел. *чытаць уголас, распавядаў хвалюючыся, вельмі шкада, старанна вучыцца*; рус. *читать вслух, рассказывал волнуясь, очень жаль, старательно учиться*.

Пытанні для самаправеркі і самакантролю

1. Чым адрозніваюцца падыходы да вылучэння словазлучэнняў у розных усходнеславянскіх мовах?
2. Назавіце агульныя характарыстыкі (будова, тыпы і характар сувязі, сінтаксічных адносін і інш.) словазлучэнняў у рускай, беларускай і ўкраінскай мовах.
3. Якія адрозненні вылучаюцца ў будове словазлучэнняў пры розных тыпах сінтаксічнай сувязі?

6.2 Сказ

Сказ (укр. речення, рус. предложение) – гэта цэласная, граматычна і інтанацыйна аформленая моўная адзінка, якая служыць для выражэння і паведамлення думак і пачуццяў. Ва ўсходнеславянскіх мовах сказ можа складацца з аднаго слова, але

звычайна ён уключае ў свой склад групу слоў, аб'яднаных па граматычных законах пэўнай мовы: рус. *Я в стране далёкой. Весна. Здесь розы больше кулака.* (С. Ясенін); укр. *На майдани пил спадає. Замоває річ. Вечір. Ніч.* (П. Тычына); бел. *Вечар. Сонца расплавіла медныя шыбы* (М. Лужанін).

Тыпы сказаў у рускай, украінскай і беларускай мовах аднолькавыя. Абавязковай прыкметай кожнага сказа выступае катэгорыя прэдыкатыўнасці, якая выказвае суадноснасць выказвання з пазамоўнай рэчаіснасцю; яна ўяўляе непадзельнае адзінства, якое ўтвараецца катэгорыяй мадальнасці, якая выказвае адносіны выказанага у сказе зместу да яго рэальнага ажыццяўлення, і катэгорыі сінтаксічнага часу. Граматычнымі сродкамі выяўлення катэгорыі прэдыкатыўнасці двухсастаўнага сказа з'яўляюцца дзейнік і выказнік у іх сукупнасці, г. з. члены сказа, адзін з якіх называе прадмет выказвання, а другі абазначае нейкае сцвярджэнне пра яго. Дзейнік і выказнік знаходзяцца паміж сабой у прэдыкатыўнай сувязі, складаюць прэдыкатыўнае спалучэнне, яны выступаюць як структурнае ядро сказа, яго галоўныя члены. У аднасастаўным сказе катэгорыя прэдыкатыўнасці выяўляецца або толькі адным галоўным членам, або галоўным членам і мадальна-прэдыкатыўным словам, якое ўскладняе яго: рус. *Завтра утром всем собратсья здесь. Вам нужно прійти к 9 часам утра;* укр. *Завтра вранці всім зібратсья тут. Вам треба прійти до 9 годин ранку;* бел. *Заўтра ранкам сабрацца тут. Вам треба прыйсці да 9 гадзін.*

6.2.1 Просты сказ

Простыя сказы (укр. **просте речення**, рус. **простое предложение**) бываюць двухсастаўныя і аднасастаўныя, развітыя і неразвітыя, поўныя і няпоўныя; аднасастаўныя дзеляцца на пэўна-асабовыя, няпэўна-асабовыя, абагульнена-асабовыя, безасабовыя, інфінітыўных і назыўныя. Асноўным тыпам простага сказа з'яўляецца двухсастаўны сказ, структурную аснову якога складаюць два **галоўныя члены** – дзейнік і выказнік. **Дзейнікам** (рус. подлежащее, укр. підмет) называецца галоўны член сказа, які абазначае прадмет, з'яву, якому ўласціва нейкае дзеянне, стан, прыкмета: *Любов до рідной мови не заперече любові й пошани до інших мов* (Д. Павличко). Асноўныя класіфікацыйныя прыкметы дзейніка наступныя: а) абазначае носьбіта прэдыкатыўных прыкмет; б) уваходзіць у структурную схему сказа як яго галоўны член; в) абазначаецца формай назоўнага склону назоўніка ці іншай часціны мовы ў значэнні назоўніка; г) займае тыповую пазіцыю перад выказнікам; д) знаходзіцца ў двухбаковай (прэдыкатыўнай) сувязі з выказнікам; е) спалучаецца з выказнікам відам прэдыкатыўнай сувязі – каардынацыйнай. Па **будове** адрозніваюць дзейнікі простыя і складаныя. **Просты** дзейнік выражаецца назоўнікам, займеннікам або любой іншай часцінай мовы, ужытай у значэнні назоўніка, а таксама лексічным словазлучэннем: а) назоўнікам: *Відчиняє двері осені вересень* (В. Ткаченко); б) займеннікам: *Я люблю задушевні молодих матерів перемови, вболівання їх кривні, їх ледве надломлені брови* (Д. Білоус); в) субстантываваним прыметнікам: *У слові новому, минуле не в'яне* (Л. Первомайський); г) лічэбнікам: *Семеро одного не ждуть* (Н. тв.); д) інфінітывам: *Сказати слово про Юрія Збанацького - означає поділитися цілим світом, витвореним однією людиною впродовж десятиліть* (3 журн.); е) субстантываваним выклічнікам: *Гучне "Ура!" пронеслося тоді над луками і впало в трав розморених дурман* (Л. Первомайський); ж) службовымі часцінамі мовы: *Тільки "так" чи "ні", "за" чи "проти" мало сьогодні сенс* (П. Загребельний); з) семантычна непадзельнымі словазлучэннямі: *Посеред неба гнеться на південь Чумацький шлях* (М. Стельмах); і) фразеалагічнымі спалучэннямі ці выразамі: *Битися як риба об лід - жити в тяжких матеріальних умовах, переборюючи нестатки, злидні* (Із словника). **Складаны** дзейнік выражаецца сінтаксічным словазлучэннем, якое складаецца з двух знамянальных слоў,

што валодаюць семантычным адзінствам. Кампанентамі складанага дзейніка могуць быць: 1) лічэбнік (уласна колькасны, няпэўна-колькасны, зборны) і назоўнік у назоўным або родным склоне множнага ліку: *Пільно дивляться тысячи вікон* (Б. Олійник); 2) назоўнік, які мае значэнне сукупнасці (*зграя, група, статак, натоўп, табун*) і назоўнік у родным склоне: *А над усім у чорному небе кружляла зграя сполоханих птахів* (А. Головка); 3) назоўнік (займеннік) у форме назоўнага склону і назоўнік у творным склоне з прыназоўнікам “з” са значэннем сумеснасці: *Дмитрик з Гаврилком вчепились ззаду за сани і причаїлися* (М. Коцюбинський); 4) назоўнікі *палова, большасць, меншасць, частка* і назоўнік у родным склоне: *Частина повсталых загинула* (Ю. Яновський); 5) назоўнік (займеннік) у форме назоўнага склону і назоўнік (займеннік) у родным склоне: *Кожен з хлопців почував себе так, ніби до нього повернувся рідний батько* (М. Стельмах); 6) назоўнік са значэннем меры і назоўнік у родным склоне (*літр малака, метр шоўку, бутэлька малака, кілаграм пшаніцы*): *Кілограм пшениці коштує 2 гривні*; 7) інфінітыў (*быць, стаць, здавацца, заставацца*) і назоўнік у творным склоне: *Бути прикладом у роботі, в навчанні, в побуті повинно стати невід'ємною частиною батьківського авторитету* (В. Сухомлинський). Своеасаблівай формай дзейніка можа быць спалучэнне азначальнага займенніка *усё* і ўказальнага займенніка *гэта*. Спалучэнне “ўсё гэта” ўтварае семантычна непадзельную групу дзейнікаў: *Все це сприяє створенню типового образу* (З газ.).

Фармальныя асаблівасці у кожнай з усходнеславянскіх моў характэрныя дзейніку, выражанаму колькасна-іменным спалучэннем: калі ў рускай мове назоўнік у складзе такога дзейніка мае форму роднага склону адзіночнага ліку, то ва ўкраінскай і беларускай – форму назоўнага склону множнага ліку: укр. *Чотири літа пролетіло швидко*; бел. *Чатыры гады праляцелі хутка*; рус. *Четыре года пролетели быстро*. Колькасны лічэбнік у такім дзейніку ва ўсіх сучасных усходнеславянскіх мовах мае форму назоўнага склону, а ў заходнеўкраінскіх гаворках ён сустракаецца і ў форме роднага склону: укр. *Паслося трьох коней*; бел. *На крэслах сядзела трох дзяўчат*. Акрамя таго, зрэдку ў беларускай (у фальклоры) і ўкраінскай мовах дзейнік можа быць выражаны клічнай формай назоўніка: укр. *Земля липла да заступа, Михалку здирав її шкрябачкою*; бел. *Іваньку на вадзіцу пайшоў*.

Выказнікам (рус. сказуемое, укр. присудок) называецца галоўны, граматычна падпарадкаваны член сказа, які абазначае дзеянне, стан, якасць, уласцівасць прадмета, абазначанага дзейнікам. Характарызуючы выказнік, трэба ўлічваць наступныя асноўныя дыферэнцыяльныя прыкметы: а) характарызуе прадмет; б) уваходзіць у структурную схему сказа як яго галоўны член; в) выражаецца дзеяслоўнымі формамі; г) займае тыповую пазіцыю пасля дзейніка; д) знаходзіцца ў двухбаковай (прэдыкатыўнай) сувязі з дзейнікам; е) спалучаецца з дзейнікам прэдыкатыўнай сувяззю – каардынацыяй. Па **будове** выказнікі дзеляцца на простыя і састаўныя. **Простыя** выказнікі выражаюцца формамі дзеясловаў цяперашняга, прошлага і будучага часоў, абвеснага, загаднага і ўмоўнага ладоў: *Любо в гаю соловейко виспівує* (А. Кримський). Часам простыя выказнікі ўскладняюцца дваінымі дзеяслоўнымі формамі: а) паўторам дзеяслова ў адной і той жа граматычнай форме: *Річечка, гублячись у зеленій низинній гущавині, біжить та й біжить собі* (В. Козаченко); б) паўторам аднакарэнных дзеясловаў: *плакати-оплакувати, мовити-промовляти*; в) паўторам сінанімічных дзеясловаў: *дзвенить-буя, йти-сновигати, дивитись-поглядати*; г) спалучэннем дзеяслова з дзеясловамі *ведаць, узяць* у загадным ладзе: *А хтось ото візьми й пожартуй тоді...* (А. Головка). Простыя выказнікі таксама выражаюцца: а) дзеясловам *быць* (ва ўкраінскай мове – у розных формах), які ў складзе выказніка з'яўляецца знамянальнай часткай: *За селом, у степу є солдатська могила, й повз неї на захід дорога лягла* (М. Нагнибіда); б) выклічнікава-дзеяслоўнымі формамі

тыпу хап, стук, скок: *Зайчик бачить, що біда - під дубом сховався. А зима тут снігу - кидь! Там малий і зостався* (О. Олесь); в) фразеалагічними спалучэннямі: *Я печу ракі і мовчки стою на одному місці, каючись, що прыйшов сюди* (М. Стельмах). У сучаснай ўкраінскай і беларускай (часцей у дыялектах) мовах у ролі простага дзеяслоўнага выказніка можа выступаць форма **даўнопрошлага** часу, невядомая сучаснай рускай літаратурнай мове: бел. *Ён быў пайшоў далей, але спыніўся*; укр. *Кінец дня був минув у напруженій роботі*. Ва ўкраінскай мове такі выказнік можа выражацца інфінітывам з памяншальна-ласкальным суфіксам *-кі, -онькі, -очки, -унечкі, -усенькі, -уні, -унці*: *Схопила білочка горішок і ну його істоньки*. **Састаўныя** выказнікі ўяўляюць сабой спалучэнне двух або некалькіх знамянальных слоў (за выключэннем выпадкаў, калі дзеяслоўная звязка нулявая), адно з якіх семантычна няпоўнае і выконвае толькі граматычную ролю. Састаўныя выказнікі дзеляцца на два віды: *састаўныя іменныя* і *састаўныя дзеяслоўныя*. **Састаўны іменны** выказнік мае дзве часткі: звязку і іменную частку. Іменная частка выражае прадметнае значэнне выказніка, а звязка – граматычнае значэнне часу, асобы, ладу: *Великі майстри минулого были невтомними в шуканні великих задумів, глибоких філософських проблем людського буття ...* (О. Гончар). Да ўласна звязак належаць дзеясловы *быць, з'яўляцца, складаць*, якія пазбаўлены лексічнага значэння. Звязачную функцыю выконваюць і словы, якія, акрамя граматычнага значэння, выражаюць пэўныя адценні лексічнага значэння: *апынуцца/аказвацца, застацца/заставацца, застацца/заставацца, назвацца/назвацца, зрабіцца/-рабіцца, уявіцца-прадстаўляцца, лічыцца, даводзіцца*. У ролі іменнай часткі састаўнога выказніка часцей выступаюць прыметнікі, назоўнікі і дзеепрыметнікі, якія ўжываюцца ў форме назоўнага, творнага і вінавальнага склонаў без прыназоўнікаў, а таксама ў вінавальным з прыназоўнікам за: *Мені, малому, палиця ліскова служила за хорошого коня* (Д. Павличко). Ва ўкраінскай мове з дзеясловам-звязкай *быць* іменная частка састаўнога выказніка ўжываецца ў форме назоўнага або творнага склона, калі дзеяслоўная звязка ўжываецца ў цяперашнім часе і не апускаецца ў сказе: *Праця є обов'язок і справа честі кожного здатного, до праці громадянина* (Газ.). Калі ж дзеяслоў-звязка *быць* выступае ў форме прошлага ці будучага часу, у форме ўмоўнага або загаднага ладу, іменная частка састаўнога выказніка ўжываецца пераважна ў творным склоне: *Вона була у батька асистентом, сестрою, помічницею* (О. Гончар). Іменнай часткай састаўнога выказніка можа быць таксама назоўнік або іншая субстантываванае часціна мовы ў форме вінавальнага склона з прыназоўнікам або словазлучэнне з родным склонам назоўніка: *Чубенко там був за старшого* (Ю. Яновський). **Састаўны дзеяслоўны** выказнік мае дзве часткі: асноўную і дапаможную. Ён выражаецца інфінітывам (асноўная частка) у спалучэнні з асабовымі формамі дзеясловаў (дапаможная), якія паказваюць на пачатак, працяг, канец дзеяння (*пачынаць, канчаць, працягваць, брацца, пераставаць, спыняць*), неабходнасць, пажаданасць або магчымасць дзеяння (*магчы, мусіць, мець, здолець, спрабаваць*): *Школярі розпочали закладати Парк пам 'яті загіблим* (Н. Крупнікова); *Люди повинні більше дивитися на зорі, на Стожари, на Чумацький Шлях* (М. Стельмах); *Любов, як сонце, може обігріти, а може й спелити у гніві за зраду* (Я. Гоян). Дзеяслоўныя і іменныя састаўныя выказнікі могуць быць **ускладненыя** (падвоеныя). Ускладненая мадэль спалучае ў сабе структуру дзеяслоўнага складанага (дапаможныя мадальныя дзеясловы) і іменнага састаўнога (іменная частка з уласцівымі ёй дзеясловамі-звязкамі) выказніка. З пункту гледжання структуры ўскладненыя выказнікі адрозніваюцца ад складаных тым, што яны ўтрымліваюць тры і больш кампаненты: *Той не сміе называтися людиною, хто не любить рідної матері* (В. Сухомлинський).

У беларускай і рускай мовах кароткая форма прыметнікаў у асноўным выступае ў функцыі выказніка. Ва ўкраінскай літаратурнай мове, дзе фактычна няма

дыферэнцыйна поўных і кароткіх прыметнікаў і дзеепрыметнікаў, дадзеныя формы могуць выступаць і ў ролі іменнай часткі састаўнога іменнага выказніка, і ў ролі азначэння. Пры гэтым неабходна адзначыць, што на іх сінтаксічную функцыю можа ўздзейнічаць месца адносна азначаемага слова ў форме Н.скл.: у прэпазіцыі і кароткі, і поўны прыметнік (дзеепрыметнік) з'яўляецца азначэннем, а ў постпазіцыі – часткай састаўнога іменнага выказніка. У састаўным іменным выказніку ва ўкраінскай і беларускай мовах шырока выкарыстоўваецца форма творнага склону назоўнікаў і сінтаксічна непадзельныя спалучэнні *быць, стаць, застацца* і пад. (бел.), *бути, стати, застатися* (укр.) і пад. + В.скл. назоўніка з прыназоўнікам *за*: бел. *Андрэй застаўся за гаспадара*; укр. *Він був у мене за головного помічника*. Акрамя таго, у беларускай літаратурнай мове ў складзе выказніка шырока выкарыстоўваюцца дзеепрыметнікі прошлага часу ў поўнай (радзей – кароткай) форме.

Даданыя члены сказа. Двухсастаўныя сказы могуць мець у сваім складзе, акрамя галоўных членаў, таксама даданыя члены сказа. Па традыцыі сярод даданых членаў сказа вылучаюць дапаўненне (додаток, дополнение), азначэнне (означення, определение) і акалічнасць (обставини, обстоятельство). У процілегласць галоўным даданыя члены не ўдзельнічаюць у стварэнні прэдыкатыўнай асновы сказа. У аснову выдзялення даданых членаў сказа пакладзены таксама іх марфалагічнае выражэнне і пазіцыя ў сказе, што і прадвызначае формы сінтаксічнай сувязі паясняльных слоў з паясняемымі. **Дапаўненнем** (укр. додаток, рус. дополнение) называецца даданы член сказа, які абазначае прадмет, на які накіравана ці якога датычыцца дзеянне, працэс, прыкмета, стан. Асноўнай семантычнай прыкметай дапаўнення з'яўляецца яго прадметнае (аб'ектнае) значэнне, што і вызначае характар сродкаў яго выражэння. Таму дапаўненне звычайна выражаецца назоўнікамі, займеннікамі суадноснымі з назоўнікамі, субстантываванымі словамі, а таксама цэлымі словазлучэннямі: *Ты даеш мені сонце погоже, і повітря даеш, і снагу...* (В. Ткаченко). Дапаўненні дзеяцца на *прамыя і ўскосныя*. **Прамае** дапаўненне паказвае на аб'ект, непасрэдна ахоплены дзеяннем, працэсам або станам. Яно залежыць ад пераходных дзеясловаў і выражаецца вінавальным склонам без прыназоўніка: *Нашу радiсть і сум, нашу звихрену долю материнська любов, як весна, зігрiва* (В. Крищенко). У некаторых выпадках прамое дапаўненне можа выражацца і родным склонам без прыназоўніка: а) калі з пераходным дзеясловам ўжываецца адмоўная часціца *не*: *Не зрони сльози, котра не зрадить ні життя, ні гнiву...* (Н. Кацук); б) калі дзеянне распаўсюджваецца не на ўсё прадмет, а толькі на яго частку: *Оксана наливае води; Я поставив пташэнятi хлiба*. **Ускосныя** дапаўненні выражаюцца назоўнікамі або іншымі субстантываванымі словамі ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам або ў формах іншых ускосных склонаў як з прыназоўнікамі, так і без іх: *У боротьбi немає адиниць* (В. Поліщук).

Ва ўкраінскай мове сустракаецца прыдзеясловае прамое дапаўненне, выражанае неадушаўлёным назоўнікам у родным склоне. Форма назоўнага склону множнага ліку назоўніка-дапаўнення ва ўкраінскай мове ўжываецца толькі для абазначэння жывёл. Такая ж форма сустракаецца і ў беларускіх дыялектах. Меснаму склону ускоснага дапаўнення ў рускай мовах (з прыназоўнікам *аб*) можа адпавядаць вінавальны з прыназоўнікам *пра* ва ўкраінскай і беларускай мовах.

Українская мова	Беларуская мова	Руская мова
пас корів	пасвіў кароў (дьял. каровы)	пас коров
взяв олівця	узьяў аловак	взял карандаш
набувати знань	набываць веды	приобретать знания
турбоватись про когось	турбавацца пра каго-небудзь (аб кім-небудзь)	беспокоиться о ком-нибудь
чекати на товариша	чакаць сябра	ждать товарища

Азначэннем (укр. означення, рус. определение) называецца даданы член сказа, які ўказвае на прыкмету прадмета і падпарадкаваны назоўніку, што называе прадмет. Па характары сінтаксічнай сувязі з азначаемым словам азначэнні дзеляцца на *дапасаваныя і недапасаваныя*. **Дапасаванае** азначэнне звязваецца з азначаемым словам граматычнай сувяззю дапасавання: *З кожнай гілочки на каліні звисаюць важкія чырвоныя грона* (Б. Харчук). **Недапасаванае** азначэнне спалучаецца з азначаемым словам сувяззю кіравання або прымыкання: *У цих садах, в сонатах солов'їв він чує тихі кроки бракон'єра* (Л. Костенко); *Великій меті - освічувати народ, підняти його з віковичної темряви - служив і Шевченків талант художника* (3 журн.); яны выражаюцца назоўнікамі ў форме ўскосных склонаў з прыназоўнікамі і без іх (*гурт дітей, виводок каченят, хлопець без вусів, сосна на кручі*); інфінітывам (*бажання вчити, мрія побачити*); прыслоўем (*дорога направо*), дзеепрыслоўем (*читання лежачи*).

Формы як дапасаваных, так і недапасаваных азначэнняў ва ўсіх усходнеславянскіх мовах у асноўным супадаюць. Ва ўкраінскай мове дапасаваныя азначэнні, выражаныя кароткімі прыметнікамі, ужываюцца пераважна ў народнай творчасці і паэзіі. Недапасаванае азначэнне ва ўкраінскай мове можа выражацца склонавай формай, якая адрозніваецца ад формы выражэння адпаведнага значэння ў рускай і беларускай мовах. Прыналежнасць асобе, выражанай уласным імем, ва ўкраінскай і рускай мовах можа быць абазначана як дапасаваным, так і недапасаваным азначэннем, у той час як у беларускай мове ў гэтым выпадку аддаецца перавага выкарыстанню недапасаванага азначэння.

Українська мова	Беларуская мова	Руская мова
зелені садзелен сад	зялёны сад	зелёный сад
підручник з літаратуры	падручнік па літаратуры	учебник по литературе
книга (мого) брата братава книга	кніга (майго) брата братава кніга	книга (моего) брата
твори Шевченка Шевченкові твори шевченківські твори	твори Шаўчэнкі	произведения Шевченко, шевченковские произведе- ния

Акалічнасць (укр. обставина, рус. обстоятельство) мае наступныя дыферэнцыяльныя прыкметы: а) з'яўляецца даданым членам сказа; б) выражае акалічнасныя семантыка-сінтаксічныя адносіны; в) выражаецца прыслоўямі, дзеепрыслоўямі, займеннікава-іменнымі формамі і інфінітывам; г) у сказе можа займаць розную пазіцыю, часцей за ўсё постпазіцыю; д) звязваецца з галоўным словам падпарадкавальнай сувяззю прымыкання або кіравання; е) залежыць часцей за ўсё ад дзеяслова, а таксама прыметніка і прэдыкатыўных прыслоўяў (слоў катэгорыі стану).

Па значэнні акалічнасці дзеляцца на наступныя асноўныя групы: а) акалічнасць спосабу дзеяння паказвае на спосаб здзяйснення дзеяння ці праяву прыкметы: *Світае! То ранку чистого пробивсь крізь хмари листу усміх дивний і нас, стріваючи, вітае* (О. Олесь); б) акалічнасць меры і ступені характарызуе дзеянне, стан ці прыкмету па ступені або меры іх праявы: *Перед ним шелестять по пояс жита* (П. Панч); в) акалічнасць месца называе месца дзеяння, працэсу, стану, кірунак і шлях руху: *Життя кругом, як поле, розляглося, синіє дальнім маревом дібров* (В. Сосюра); г) акалічнасць часу паказвае на час дзеяння і яго працягласць: *Споконвіку тема України, отцеького первокореня нашій поезії була на чільному місці* (Б. Олійник); г) акалічнасць прычыны паказвае на прычыну дзеяння: *Вицвіли в матері очі від чекання* (О. Довженко); д) акалічнасць мэты паказвае на мэту дзеяння: *Для радості, для щастя - ось для чого приходиться людина в життя, ось для чого тільки й варто народжувати її*

на світ (О. Гончар); е) акалічнасьць умовы ўказвае на ўмову, пры якой можа адбывацца дзеянне: *Мелодія, опанувавши душою, загніздившись там, не хутко німіе* (М. Коцюбинський); е) акалічнасьць са значэннем уступкі з указвае на тое, насуперак чаму адбываецца дзеянне: *Наперекір усьому існуе ж такі спадкоємніць людзянога в людзіні* (О. Гончар).

У плане спосабаў выражэння розных відаў акалічнасцей ва ўсходнеславянскіх мовах руская і беларуская мовы выяўляюць большае падобенства, у той час як украінская мова часта выкарыстоўвае іншыя склонавыя формы для выражэння акалічных значэнняў.

Украінская мова	Беларуская мова	Руская мова
вступати до інституту	паступаць у інстытут	поступать в институт
будынок на два поверхи	дом на два паверхі	дом в два этажа
писати украінскою моваю	пісаць на беларускай мове	писать на русском языке
відбудеться о сьомій годині	адбудзецца а сёмай гадзіне	состоится в семь часов
працывати за планом	працаваць па плане	работать по плану
з'явитися з власного бажання (за власнім бажанням)	з'явіцца па асабістым жаданні	явится по собственному желанию

Аднасастаўныя сказы (укр. односкладні речення, рус. односоставные предложения) – спецыфічныя па будове і зместу сінтаксічныя адзінкі. З пункту гледжання структуры гэтая асаблівасць выражаецца ў наяўнасці толькі аднаго галоўнага члена, а з пункту гледжання семантыкі – у своеасаблівасці выказанай ім думкі. Аднасастаўныя сказы з галоўным членам, фармальна падобным да выказніка, якія абазначаюць дзеянне і дзеяча, але ў адных канструкцыях дзеяч фіксуецца як пэўны, дакладна вызначаны, у іншых – як нявызначаны ці абагульнены або зусім адсутнічае. Сказы з галоўным членам, фармальна падобным да дзейніка, канстатуюць наяўнасць пэўных прадметаў, з'яў, працэсаў у прыродзе. Аднасастаўныя сказы могуць быць развітымі і неразвітымі, поўнымі і няпоўнымі. У залежнасці ад іх структуры і семантыка-камунікатыўных асаблівасцей ва ўсіх усходнеславянскіх мовах яны дзеляцца на некалькі тыпаў: дзеяслоўныя (пэўна-асабовыя, няпэўна-асабовыя, абагульнена-асабовыя, безасабовыя, інфінітыўныя) і намінатыўныя.

Намінатыўныя (укр. номінативні речення, рус. номинативные предложения) сцвярджаюць наяўнасць існавання з'яў, падзей або прадметаў. Галоўны член такіх сказаў выражаецца назоўнікам, займеннікам, колькасна-іменным словазлучэннем, субстантываванымі словамі: укр.: *Три берізки. Вогонь. І жага.* Тут граніт пломеніе жагою (Л. Дміцерка); *Весна. Теплінь.* Жайворонкі в небі (І. Цюпа); *Зимовий вечір. Тиша. Ми.* Я вам чужий - я знаю (П. Тичина); рус.: *Вышина. Глубина. Снеговая тишь.* И ты молчишь (А. Блок); бел.: *Зіма.* Вецер салому зняў, вецер салому растрас (П. Глебка).

Пэўна-асабовыя сказы (укр. означено-особові речення, рус. определенно-личные предложения) абазначаюць дзеянне, якое выконваецца канкрэтным асобай – моўнікам або яго суразмоўцам. Галоўны член пэўна-асабовых сказаў выражаецца толькі асабовымі формамі дзеяслова – 1-й або 2-й асобы адзіночнага ліку або множнага ліку абвеснага ладу (акрамя форм прошлага часу): рус.: *Вижу нивы твои и хаты, на крыльчке старушку мать* (С. Ясенін); укр.: *Розничила навстіж двері і віконця, наскликала в хату молоді-гостей* (В. Чумак); бел.: *Люблю раскінуцца на траве* (Ф. Янкоўскі).

Няпэўна-асабовыя сказы (укр. неозначено-особові речення, рус. неопределенно-личные предложения) абазначаюць дзеянне, якое ажыццяўляецца нявызначанай асобай. У ролі галоўнага члена выступаюць дзеясловы ў 3-й асобе множнага ліку цяперашняга

ці будучага часу абвеснага ладу або дзеясловы ў форме множнага ліку прошлага часу абвеснага ладу: рус. *С той поры подруг начали уважать* (Б. Палявы); укр.: *Вас змалку, як квіток, кохали і рядили, ви звикли від життя усе без бою брать* (В. Сасюра); - *Тільки ж, Марійко! - застерегла під кінець. - Ні слова нікому. А то його вб'ють* (А. Головка); бел.: *Цяпер засяваюць поле не так, як калісь* (Я. Купала).

Абагульнена-асабовыя сказы (укр. узагальнено-особові речення, рус. обобщённо-личные предложения) абазначаюць дзеянне, што датычыцца абагульненай асобы. *Что имеем – не храним, потерявши – плачем* (Праказка); *С кем поведешься, от того и наберешься* (Прыказка); укр.: *Як дбаєш, так і маєш* (Прыказка); *Тоді маю, як у руках тримаю* (Прыказка); бел.: *Як дбаеш, так і маєш* (Прыказка); *Чалавека слухай, а сваю думку мей* (М. Лынькоў). Галоўны член абагульнена-асабовых сказаў выражаецца дзеясловамі 2-й асобы адзіночнага (радзей – множнага) ліку абвеснага і загаднага ладу: *Любиш поганяти, люби й коня годувати*; (З н. тв.); *Бувало, ранок, очерет, затока... і з братом тихо у човні сидиш* (М. Рильський). Па ступені абагульнення дзеяння гэтыя сказы дзеляцца на два тыпы. Сказы першага тыпу ўжываюцца як прыказкі і крылатыя выразы павучальнага або выкрывальнага зместу: *Удосвіта встанеш - більше діла зробиш* (Н. тв.); *Журбою біди не пособиш, плачем лиха не збудешся, і голови втрачати не треба* (М. Стельмах). Па характары выражэння галоўнага члена яны падобныя да пэўна-асабовых, аднак па значэнні выразна размяжоўваюцца: пэўна-асабовыя падкрэсліваюць дзеянне, якое прадугледжвае пэўнага выканаўцу, а абагульнена-асабовыя абазначаюць дзеянне, якое выконваецца абагульнена. Сказы другога тыпу перадаюць дзеянне або стан таго, хто кажа: *В ці дні бажася світ щасливий черпнути відрами до дна і сміло сіяти на ниви багатство ярого зерна* (М. Стельмах); яны звычайна выкарыстоўваюцца ў вуснай мове ці мастацкай літаратуры і супрацьпастаўляюцца падобным пэўна-асабовым сказам своеасаблівым значэннем. З дапамогай такіх канструкцый пісьменнікі раскрываюць стан, настрой гаворакага, абагульняючы іх, пераносячы іх на іншых людзей, якія знаходзяцца ў падобнай сітуацыі: *Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся у многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне* (М. Коцюбинський).

У рускай, украінскай і беларускай мовах аднасастаўныя сказы арганізуюцца па агульнай сінтаксічнай мадэлі; аднак у некаторых украінскіх граматыках да абагульнена-асабовых адносяць сказы адпаведнай семантыкі, у якіх галоўны член выражаецца дзеяслоўнай формай мужчынскага роду прошлага часу: *Молотив цілий день, а віяти нічого*.

Безасабовыя сказы (укр. безособові речення, рус. безличные предложения) абазначаюць дзеянне або стан, якія адбываюцца без актыўнага ўдзелу асобы, незалежна ад носбіта стану: *В номере было прибрано, светло, уютно* (А. Чэхаў); *А где-то ель скрипит, и почему-то делается грустно* (К. Ваншанкін); укр. *Тихо в полі* (А. Даўжэнка); *Вечоріло. Поменшала вже цілоденна спека* (І. Франко); *Мене обняло холодом* (М. Коцюбинскі); бел.: *Вечарэе. Дзень навесіў на сасне сваю касу зары* (М. Танк); *Цямнее ў лесе* (М. Танк).

У ролі галоўнага члена выступаюць: безасабовыя дзеясловы ці асабовыя ў безасабовым значэнні для абазначэння стану прыроды, фізічнага або псіхічнага стану чалавека, яго настрояў, памкненняў; наяўнасці або адсутнасці пэўных змен, з'яў, стану ў навакольным асяроддзі; безасабова-прэдыкатыўныя словы, прэдыкатыўныя прыслоўі, словы тыпу *нельга, трэба, варта, на жаль, ікада* ў спалучэнні з інфінітывам; кароткія пасіўныя дзеепрыметнікі; адмоўныя словы *няма, не было, не будзе*: рус. *Темнеет. У меня нет света* (В. Інбер); *Толпу колыхнуло веселым шумом* (К. Федзін); *К старому воз-врата больше нет* (С. Ясенін); *От снега в комнате светло* (А. Твардовский); *Сделано отец* (М. Горкі); укр. *Темніє. А й досі немає Григорія. Ночіє* (М. Бажан); *Відгриміло,*

грозою відблиско, розлилося в гаряче проміння (А. Малышка); Так у нас заведено (А. Карнайчук); Холодно надворі було (А. Цясленка); Буря, пільма, стежки нема (Л. Забашта); На оновленій землі врага не буде супостата (Т. Шевченко); бел. Світала. Пад ботамі скрыпеў марозны снег (Я. Брыль); Штось не пяецца сагоння (Я. Купала); Многа было сказана харошых слоў і пажаданняў (М. Лынькоў); Вакол было ціха (Я. Колас).

Безасабовыя сказы ўкраінскай мовы характарызуюцца некаторымі структурнымі асаблівасцямі, якія рэдка сустракаюцца ў беларускай і яшчэ радзей – у рускай мове, а менавіта ўжываннем у ім прэдыкатыўнага члена гэтых сказаў, выражанага неразвітым пасіўным дзеепрыметнікам на *-но*, *-ено*, *-то*, ад якога непасрэдна залежыць іменнае слова ў форме вінавальнага склону, якое выступае ў сінтаксічнай функцыі прамога дапаўнення: укр. *Наказ дано (коротко й сурово): вдарити й розбити ворогів* (В. Яллан); *Розбито навали розбійницьких орд* (О. Навіцкі); *Ниву засіяно; Ціліну освоено; Роботу закінчено; План виконано*; бел. *Не чутно, як звычайна, аукання ў лесе* (М. Лупсякоў); рус.: *Где сшито на живую нитку, там жди прореху да убытку* (Пословица). У рускай мове і звычайна ў беларускай такім безасабовым сказам адпавядаюць сказы асабовыя. Іменнае слова, якое выступае ва ўкраінскай мове ў форме вінавальнага склону і выконвае функцыю дапаўнення, у рускай і беларускай ўжываецца ў форме назоўнага склону і ў сінтаксічнай функцыі дзейніка, з якім выказнік, выражаны нячленным дзеепрыметнікам, спалучаецца ў родзе і ліку: рус. *Изменник Барабаиш убит, немцы, которые были с ним, и шляхтичи уничтожены; Разбиты полчища разбойничьих орд; Нива засеяна; Целина освоена; Работа окончена; План выполнен; Задание выполнено*; бел. *Свет нідзе мне не заказан* (Я. Колас); *О Радзіма, табою напоўнена сэрца да краю* (П. Панчанка). Асабовыя сказы з выказнікам, які выражаны дзеепрыметнікам, што злучаюцца з дзейнікам, ужываюцца, хоць і радзей, паралельна з безасабовымі і ва ўкраінскай мове: *Підлога потрушена травою, піч розмальована півнями, стіл накритий вишитою скатертиною* (А. Ганчар); *Оповідання напісанае молодим письменником; Робота виконана; Збори закриті*.

Паходжанне безасабовых канструкцый з дзеепрыметнікам на *-но*, *-ено*, *-то* ў функцыі прэдыкатыўных членаў гістарычна звязана ва ўкраінскай мове з тымі старажытнарускімі асабовымі сказамі, у якіх выказнік выражаўся нячленным пасіўным дзеепрыметнікам прошлага часу з суфіксам *-н-*, *-ен-*, *-т-*. Гэтыя дзеепрыметнікі паступова страцілі здольнасць сінтаксічнага спалучэння з назоўнікам, які выступае ў функцыі дзейніка, і ператварыліся ў нязменныя словы. Страту злучэння прэдыкатыўнага кароткага дзеепрыметніка з дзейнікам сведчыць яшчэ старажытнарускія помнікі пісьменства, напр.: *медь дано бысть* (Сб. 1076). Іменнае слова, якое да гэтага выконвала функцыю дзейніка, паступова ў такіх сказах пачынае ўспрымацца ў якасці прамога дапаўнення. Пераасэнсаванне падобных сінтаксічных канструкцый пачалося, відаць, з тых сказаў, у якіх дзейнік выражаўся назоўнікам мужчынскага і ніякага роду, так як у іх форма назоўнага і вінавальнага склону супадала. Пазней пры прэдыкатыўных членах, ролю якога выконвала нячленны дзеепрыметнік на *-но*, *-ено*, *-то*, распаўсюдзілася па аналогіі і на назоўнік жаночага роду ў форме вінавальнага склону замест ранейшага назоўнага, такім чынам, ператварыўшыся ў прамое дапаўненне: *трава скошена – траву скошено*. Безасабовыя сказы з прэдыкатыўным членам, выражаным нязменным кароткім дзеепрыметнікам *-но*, *-ено*, *-то*, помнікамі стараўкраінскай пісьменнасці засведчаны даволі часта, напр.: *Писано листо оу Луцкоу* (Грам. 1388 г.); *Медь выбрано и сосну спалено* (Володим. грод. кн. 1608 г.); *Мещань зацныхъ въ колоду посажено, а найубошыхъ въ темницу загнано. Четвертому уши и носа утятю* (Лямент, 1636 г.). Вядомыя яны і старабеларускай пісьменнасці: *Того Сурмина за то вжо скарано тогды, коли поимано* (Литовская метрика, 1494 г.); *И даль*

есми за того коня ему корову, за которую ми давано две копе грошей (Акты Мінск. гор. суда XVI в.). Аналагічныя безасабовыя сказы ўжываліся, хоць і значна радзей, і ў старарускай літаратурнай мове: *И огурцы и лимоны и сливы также бы очищено и перебрано* (Домострой, XVI в.). Але ў сінтаксісе рускай мовы яны не замацаваліся і выйшлі з ужывання. У наш час яны зрэдку сустракаюцца толькі ў некаторых гаворках: *огурцы посажено* (Волог. обл.).

Інфінітыўныя сказы (укр. інфінітивні речення, рус. инфинитивные предложения) – гэта такія аднастаўныя сказы, прэдыкатыўным цэнтрам якіх выступае незалежны інфінітыў, які абазначае дзеянне, якое стасуецца з названай ці патэнцыяльнай дзеючай асобай; яны паказваюць на магчымае або немагчымае, неабходнае або непазбежнае дзеянне: рус. *Мне бы жить и жить, сквозь годы мчась* (У. Маякоўскі); укр. *Нам тільки в праці жити би, жити й не знати проклятої війни* (М. Рыльскі); бел. *Слухаць толькі ўважна, не перабіваць* (Я. Купала). Структура інфінітыўных сказаў ва ўсіх усходнеславянскіх мовах аналагічная. Значэнне адмаўлення ў інфінітыўных сказаў, як і ў іншых сінтаксічных канструкцыях, можа выяўляцца таксама з дапамогай адмоўных займеннікаў: рус. *Ему нечего сказать; Мне некуда пойти*; укр. *Йому нічого сказаці; Мені нікуди піти; Нікому допомогти*; бел.: *Яму нечага сказаць; Мне некуды пісці; Некаму дапамагчы*. Ва ўкраінскай і беларускай мовах ім атпавядаюць паралельныя безасабовыя канструкцыі, у якіх адмоўнае значэнне выяўляецца словам *нема* (*немае*) (укр.), *няма* (бел.) *Йому нема чого сказаці; Мені нема куди піти; Нема кому допомогти* – укр.; *Яму няма чаго сказаць; Мне няма куды пайсці; Няма каму дапамагчы* – бел. У рускай літаратурнай мове са словам *нет*, якое суадносіцца з украінскім *немае* і беларускім *няма*, такія сказы не ўжываюцца.

Ускладнены сказ. Аднародныя члены сказа (укр. однорідні члени речення, рус. однородные члены предложения) – члены сказа, якія выконваюць аднолькавую сінтаксічную функцыю, адказваюць на адно і тое ж пытанне і ўступаюць у граматычныя і сэнсавыя сувязі з адным і тым жа словам. У марфалагічным выражэнні аднародных членаў сказа і ў іх сінтаксічных сувязях істотных асаблівасцей ні ў адной з усходнеславянскіх моў у параўнанні з іншымі не назіраецца. Аднародныя члены ўтвараюць, як вядома, рад слоў, аб'яднаных паміж сабой злучальнай сувяззю. У функцыі аднародных могуць выступаць любыя члены сказа: дзейнікі, выказнікі, дапаўненні, азначэнні і акалічнасці. Аднародныя дзейнікі граматычна і па сэнсу звязаны з залежным ад іх выказнікам: рус. *Леса, луга поемные, ручьи и реки русские весною хороши* (Н. Някрасаў); укр. *Перед очима пропливали ліси, поля, ріки, села з вітрянками на пагорбах* (А. Шыян); бел. *Ад светла сонца ззяе сталь і медзь* (М. Багдановіч). Аднародныя выказнікі знаходзяцца ў залежнай сувязі з адным і тым жа дзейнікам: рус. *Я сидел и глядел кругом, и слушал* (И. Тургенеў) укр. *Гаряче серце б'ється і тремтить, і відчуваєш, як зростають крила* (Л. Дзміцерка); бел. *Маша слухала, здзіўлялася і радавалася за сястру* (І. Шамякін). Ад аднаго агульнага члена залежаць таксама ўсе аднародныя дапаўненні, азначэнні і акалічнасці: рус. *Большого напряжения и великой страсти требует наука от человека* (І. Паўлаў); *У нее такое открытое, простое и милое лицо* (Б. Палявы); *Всюду жизнь и вольно, и широко, точно Волга полная, течет*; укр. *Новітній день встає над полем, над бойовищами без меж* (А. Малышка); *Мова м'яка і шовкова вільно дзвенить по Вкраїні* (Л. Забашта); *Адже це уже не дивно, що ми твердо, супротивно, владно устаєм* (П. Тычына); бел. *Вы клікалі нас, маладых арлянят, на песню, на сонца, на ішчасце* (П. Бровка); *Ехалася лёгка, хутка, як едзеца ў вольную часіну з горада* (Ф. Янкоўскі). Аднародныя члены сказа могуць утвараць *закрытыя* і *адкрытыя* рады. У **закрытым** радзе пералік аднародных членаў закончаны. Граматычна гэта выражаецца ўжываннем перад апошнім з іх злучальнага злучніка *и* (бел. *і*, укр. *і, й, та*): рус. *Были это веселые, сильные и смелые люди*

(М. Горкі); укр. *Були це веселі, сильні і сміливі люди*; бел. *Былі гэта вясёлыя, моцныя і смелья людзі*. Граматычныя адносіны паміж аднароднымі членамі сказа, якія ўтвараюць **адкрыты** рад, выражаюцца адной інтанацыяй; злучнікаў паміж імі або наогул няма, або адзін і той жа злучнік паўтараецца перад кожным з членаў сказа з мэтай узмацнення яго значэння: рус. *Все зашевелилось, проснулось, запело, зашумело, заговорило* (І. Тургенеў); *В голосе Якова была и неподдельная глубокая страсть, и молодость, и сила, и какая-то глубокая скорбь* (И. Тургенеў); укр. *Наш обов'язок – з дитинства прищеплювати любов до природи, до рослин, до тварин* (А. Вішня); *Все до купи злилося в мені: і надія, і віра, й любов* (Дніпрова. Чайка); бел. *Только і ведаў тады: зараджай, страляй, ляці ў атаку* (С. Грахоўскі); *І сцены, і дзеці, і дошка чорная, і настаўнік – усё расло і расплывалася ўшыркі, і захапляла сабой яе* (П. Галавач).

Адасобленыя члены сказа (укр. відокремлені члени речення; рус. обособленные члены предложения). У сказах адасабляюцца даданыя члены, значэнне якіх з той ці іншай мэтай неабходна вылучыць, падкрэсліць; яны характарызуюцца большай унутранай самастойнасцю ў параўнанні з іншымі даданымі членамі сказа. У вуснай мове адасабленне даданых членаў ажыццяўляецца з дапамогай спецыяльнай інтанацыі, а ў пісьмовай – з дапамогай знакаў прыпынку.

Умовы адасаблення асобных членаў сказа ва ўсіх усходнеславянскіх мовах аднолькавыя. Ва ўкраінскай мове, як і ў беларускай, абмежавана ўжыванне дзеепрыметнікаў у ролі адасобленых азначэнняў; зваротныя дзеепрыметнікі не ўжываюцца. Гэта, у першую чаргу, абумоўлена іх аманіміяй асобных іх форм з дзеепрыслоўямі. Таму ў абедзвюх мовах даволі рэдка выкарыстоўваюцца дзеепрыметнікі цяперашняга часу, таму адасобленыя азначэнні, выражаныя дзеепрыметнымі зваротамі, у названых мовах сустракаюцца радзей, чым у рускай. Для іх перадачы ў названых мовах звычайна выкарыстоўваюцца сінтаксічныя сродкі: часцей за ўсё азначальная частка складаназалежнага сказа (радзей – даданая частка іншага тыпу): рус. *Дождь, начавшийся ещё вчера, изменил наши планы* – бел. *Дождж, які пачаўся яшчэ ўчора, перамяніў нашы планы* – укр. *Дощ, що почався ще вчора, змінив наші плани*; адзін з аднародных выказнікаў: рус. *Еда, разогреваемая каждые полчаса, не успевала остыть* – бел. *Снеданне разагрэвалася кожныя паўгадзіны і не паспявала астыць* – укр. *Їжа розігрівалася ўопівгодини і не встигала охолонути*, а таксама акалічнасць, выражаная адзіночным дзеепрыслоўем ці дзеепрыслоўным зваротам: рус. *Огонь разгорался, раздуваемый неведомой силой* – бел. *Агонь разгараўся, раздзьмухваючыся невядомай сілай* – укр. *Вогонь розпалювався, роздуваючыся невідомою силою*.

Зваротак (укр. звертання; рус. обращение). У функцыі зваротка звычайна выступае назоўнік, зрэдку займеннік, субстантывіраваны прыметнік або лічэбнік. У рускай мове любое слова ў гэтай функцыі заўсёды ўжываецца ў форме назоўнага склону: *Пой, мой друг. Навейай мне снова нашу прежнюю буйную рань* (С. Ясенін); *Ты прав, мудрый!* (А. Чэхаў). Ва ўкраінскай мове назоўнік у сінтаксічнай функцыі зваротка выкарыстоўваецца пераважна ў форме клічнага склону: *Щасливий ти, друже, щасливий друже* (П. Варанько); *Що хочеш, Волго, попроси, я все тобі віддам* (А. Підсуха). Назоўны склон назоўніка ў значэнні зваротка ўжываецца значна радзей: *Руку, товариш бойовий!* (А. Карняйчук). У беларускай мове зваротак таксама можа быць выказана назоўнікам як у форме клічнага, так і ў форме назоўнага склону; апошні варыянт пераважае: *Прыдзі пад вечер ты на поле і палюбайся ім, саколе!* (Я. Колас); *Не шумі ж ты, цёмны гаю* (П. Трус); *Чаго ж мы, Ганулька, стаім? Бягай, дачушка, да Тодарыхі* (Ф. Янкоўскі); *Ой, ты, вецер неспакойны, дзьмеш ты безустанку* (Я. Колас). Такім чынам, форма клічнага склону з'яўляецца спецыялізаваным сродкам выражэння зваротка ва ўкраінскай мове і беларускай мовах.

Параўнальныя звароты (рус. сравнительныя обороты; укр. порівняльні звороти) – словы і словазлучэнні, якія шляхам параўнання раскрываюць і ўдакладняюць змест пэўнага члена сказа або ўсяго выказвання. Сродкам сувязі такіх зваротаў у сказе з'яўляюцца злучнікі *як, нібы, што быццам, бы, нібыта, як бы, як быццам, чым*; на гэтай падставе ў лінгвістыцы прынята называць параўнальныя звароты, як і параўнальныя сказы, злучнікавымі параўнаннямі: бел. *Неабсяжная раўніна, роўная, як стол, была карычневага, нават бурага колеру...* (У. Караткевіч); рус. *В блёстках инея, точно в алмазах, задремали, склонившись, берёзы.* (И. Бунин); укр. *Вздвжж полів, узбіч, стежки побудувалися, як діти з блакитними оченятами, волошки* (Я. Пархута). У сказе параўнальныя звароты могуць паясняць і ўдакладняць словы розных часцін мовы. У залежнасці ад гэтага выдзяляюцца назоўнікавыя, прыметнікавыя, займеннікавыя, дзеяслоўныя, прыслоўныя і іншыя параўнальныя звароты. Параўнальныя звароты маюць дзве сэнсавыя разнавіднасці: 1) **вобразныя** параўнальныя звароты, якія метафарычна выяўляюць прадмет праз супастаўленне пэўнай з'явы ці прадмета на аснове нейкіх агульных прымет: бел. *Аднекуль апусціўся кляновы ліст, чырвоны, як гусіная лапка* (Я. Пархута); рус. *В очах, как на небе, светло, в душе её темно, как в море* (М. Лермонтов); укр. *Попереду почулося пісня, тиха, боязка, як ласкавий подих вітру в жаркий літній день* (Я. Пархута); 2) **параўнальна-раўналежныя** звароты, якія падкрэсліваюць адпаведнасць, тоеснасць паміж прадметамі, з'явамі на аснове іх прымет або абставін, пры якіх адбываецца дзеянне; яны не маюць метафарычнасці: *Лес, як чалавек, бываў сумны і радасны, гнеўны і добры, у яго было тысяча казак і тысяча песень* (І. Навуменка); рус. *Я к ней наконец так привык, как к дочери* (М. Лермонтов); укр. *Ставала серед білого дня темно, як увечері* (Б. Олійник).

Пабочныя і ўстаўныя словы і сказы (укр. вставні слова і речення; рус. вводные і вставные слова и предложения). Пабочныя словы і сказы, выражаючы розныя адносіны таго, каму належыць гаворка, да выказвання, афармляюцца ва ўсіх усходнеславянскіх мовах у асноўным аднолькава: рус. *Ты сидишь, наверно, в школе, в светлой комнате своей* (М. Ісакоўскі); укр.: *Вершники, здавалось, зрослися з підібраними грудастими кіньми* (М. Стэльмах); бел.: *Шчасце, вядома, не раз прыходзіць нечакана* (Я. Брыль). Аднак у беларускай мове ў функцыі пабочнага слова можа выступаць дзеяслоў у форме прошлага часу ў няпэўна-асабовым значэнні: *Не, дзе бачылі, куды мне старому* (К. Крапіва), а ў рускай і ўкраінскай мовах яму адпавядае безасабовая ці пэўна-асабовая форма дзеяслова: рус. *Нет, где видано, куда мне старому или Нет, где вы видели, куда мне старому*; укр. *Ні, де видано, куди мені старому или Ні, де ви бачили, куди мені старому*.

Ва ўсіх усходнеславянскіх мовах, акрамя пабочных, ёсць устаўныя словы і сказы, якія нясуць дадатковыя звесткі, заўвагі, тлумачэнні або паведамленні да выказанага папярэдне: рус. *Мира – так звали девочку – знакомила Алексея со своим кукольным хозяйством* (В. Ажаеў); укр. *У Федора (менший брат Надії) було покликання до мистецтва* (М. Коцюбінскі); бел. *Калі Алёнка зірнула на памяты канверцік (відаць, у дарозе вандраваў нямала), то сэрца яе забілася* (Я. Колас). Ва ўжыванні і афармленні ўстаўных слоў і сказаў пэўных асаблівасцяў, характэрных не для ўсіх, а толькі для асобных усходнеславянскі моў, не назіраецца.

Пытанні для самаправеркі і самакантролю

1. Прааналізуйце азначэнне сказа і асноўныя элементы і тыпы простых няўскладненых сказаў у розных усходнеславянскіх мовах. Вылучыце агульнае і адрознае, звярнуўшы асаблівую ўвагу на тыпы і формы выражэння выказніка і тыпы аднастаўных сказаў.

2. Параўнайце спосабы ўскладнення простага сказа ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах. Акрэсліце агульныя і адрозныя рысы, звярнуўшы асаблівую ўвагу на і на сказы, ускладненыя звароткамі, а таксама пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі.

6.2.1 Складаны сказ

Складаны сказ – гэта сінтаксічная канструкцыя, якая ўтвараецца шляхам аб’яднання некалькіх (мінімум дзвюх) прэдыкатыўных частак на аснове злучальнай, падпарадкавальнай ці бяззлучнікавай сувязі, звязаных па сэнсе і граматычна. Сістэма сучасных бяззлучнікавых, складаназлучаных і складаназалежных сказаў ва ўсходнеславянскіх мовах з’яўляецца вынікам развіцця агульнаўсходнеславянскага сінтаксісу складанага сказа, дзе злучэнне пераважала над падпарадкаваннем. Кампаратывісты заўважылі, што ў рускай, украінскай і беларускай мовах выйшлі з ужывання складаныя сінтаксічныя структуры з паўторнымі пачынальна-далучальнымі злучнікамі *а* і *и*, звычайныя ў агульнаўсходнеславянскай. У працэсе гістарычнага развіцця яны трансфарміраваліся ў складаназлучаныя і, радзей, складаназалежныя сказы. Што да бяззлучнікавых сказаў, то яны, як і сама бяззлучнікавая сувязь, найбольш старажытныя; такія сказы грунтуюцца выключна на інтанацыі і сэнсавых узаемаадносінах, якія з’яўляюцца абсалютна аднолькавымі ва ўсіх трох роднасных мовах і пакуль што яшчэ не падпалі пад усебаковае тыпалагічнае даследаванне.

Складаназлучанымі (укр. складанасурядне речення, рус. – сложносочиненные предложения) сказы з дзвюх ці больш прэдыкатыўных частак, паміж якімі выражаюцца спалучальныя, супастаўляльныя, пералічальна-размеркавальныя і шматлікія разнавіднасці далучальных адносін: *бел.* *Паводлі дрэўцы дагараюць, і ціха іскрачкі ўзлятаюць...* (Я. Колас); *Навокал высокі панскі лес, а за лесам – балота...* (З. Бядуля); *Ці помніш ты сваёй зямлі прасторы, ці бачыў ты віры імклівых рэк?* (С. Грахоўскі); *Альбо дзед гаворыць, альбо баба прамовіць некалькі слоў...* (В. Талай); *Вы скромны чалавек, і гэта робіць вам чэсць* (Я. Колас); *рус.* *Гремят тарелки и приборы, да рюмок раздаётся звон...* (А. Пушкін); *Для этого нужно много времени, а его никогда не хватает* (К. Паустовский); *Иль буду я стрелой пронзённый, иль мимо пролетит она...* (А. Пушкін); *Князь уже не сердится, да и Великатов может обидеться* (А. Астрэйка); *укр.* *І шумить діброва, і синіє шлях, ідзвенить дніпрова хвиля у дротах* (В. Бичко); *Ти гукай не гукай, а літа не почують* (Б. Олійник); *То пилок, то сніги, то сльота партизанську вкривають дорогу, то ожина хапає за ногу, то колючий, зіржавілий дріт* (П. Воронько); *Люблю весну, та хто її не любить на цій чудесній, радісній землі* (В. Сосюра). Адрозненні беларускай, украінскай і рускай моў у складаназлучаных сказах зводзяцца да тых ці іншых злучнікаў як сродкаў сінтаксічнай сувязі: *але, аднак, альбо – да; а, але, та* (у значенні *але*), *проте, зате, аднак; но, аднако, иль, а* значэнні аднолькавых злучнікаў (напрыклад, *і, а, ні – ні* і інш.) залежаць абсалютна ад характару адносін (суадносін) паміж прэдыкатыўнымі часткамі (граматычнымі асновамі) саміх складаных сказаў. Злучнікі, што афармляюць злучальную сувязь, фактычна могуць выступаць і як далучальныя ў абедзвюх мовах (асабліва тыя злучнікі, што засталіся ва ўсходнеславянскіх мовах з агульнаўсходнеславянскай: *і, а, ды (да), ні – ні* і інш.). У сучасных усходнеславянскіх мовах значна павялічваецца колькасць далучальных злучнікаў з абазначэннем самых разнастайных адценняў далучальных адносін у складаназлучаных сказах: *бел.* *і то, ды і (дый) то, і таму, а таму, значыць (значыцца), гэта значыць, а іменна*; *рус.* *а такжэ, при этом, к тому же, при том же, а потому, а значит, а именно*; *укр.* *та й, та, і, а, причому, при тому та й, теж, а також, да того ж*; *бел.* *На турніку Грыша падцягваўся ўсяго два разы, ды і то яго туды падсаджвалі* (І. Навуменка); *рус.* *Минут восемь они возились на пахоте, а потом, уже окончательно измотанный, Давыдов хрипо сказал...* (М. Шолохов).

З адметных рыс ужывання сучасных злучальных злучнікаў у складаназалежных сказах ва ўсходнеславянскіх мовах можна назваць ужыванне злучніка *а* ў значэнні злучніка *і*: *Прыйдзе новы – а мудры – гісторык, а ён прыйдзе – ужо ён ідзе...* (Я. Купала), *А в кузні*

готують чересла вчораїні повстанці, а в небі зоря озуває червоні сап'янці (Леся Українка); злучніка *ані* – *ані* (з *не* – *ані* і *ні* – *ані*): *Ані канца таму пракляццю, ані яснотаў тых пачатку...* (Я.Купала), захаванне злучнікаў *аж* (*ажно*), *альбо* (з *а* *либо*, *а* *любо*), *ці* (з *чи* – *чили*) і інш. – у беларускай мове, постпазіцыя (энклітыка) у рускай мове злучніка *ли* (*ль*): *Пойду ль я, выйду ль я...* (Нар. тв.); *Осмотрелся – все ли тут?* (Твард.), злучнікі *также* (са старажытнага *также*), *но* (з *нъ*), *нежели* (з *неже*, *нежли*, *ниже-ли*), *же* (з *жь*) і інш. – у рускай мове, *а*, *не* *лише...але й*, *не* *тільки...але й*, *однак*, *зате*, *проте* – ва ўкр. мове: *Не тільки той поет, що засіває віршами папір, але й той, що має в душі радости й тривогу хліба, радости й тривогу людини* (М. Стельмах); *Дерево стояло ще голе, однак на віттях його вже починалось пташине життя* (Ю. Бездик). Такім чынам, развіццё складаназлучаных сказаў ва ўсходнеславянскіх мовах звязана з замацаваннем са старымі злучнікамі больш акрэсленага значэння і ўзнікненнем новых злучнікаў на базе існуючых слоў для найлепшай сувязі і выражэння новых паняццяў і іх адценняў у кожнай мове.

Складаназалежныя сказы (укр. складнопідрядне речення, рус. сложноподчиненные предложения), у адрозненне ад складаназлучаных, складаюцца з сінтаксічна нераўнапраўных прэдыкатыўных частак, адна з якіх падпарадкавана іншай. У даданай частцы заўсёды прысутнічае паказчык яе залежнасці – злучнік ці злучальнае слова. Галоўная частка можа мець у сваім складзе суадноснае слова, а можа і не мець яго: *Як пісень трыста тысяч твоіх зазвучалі б ураз, Украіно, захотілі б, мабуть, солов'і вивчить мову твою солов'іну* (В. Василяшко). Суадносныя словы дапамагаюць непасрэдна замацоўваць выказванне ў адно сэнсава-граматычнае цэлае: бел. *Дзе вечная пустка была там горад паўстаў і расце...* (Купала); рус. *То сердце не научится любить, которое устало ненавидеть.* (А.Пушкін). Як злучальныя словы выступаюць займеннікі *кто*, *што*, *каторы*, *які*, *чый* – *кто* *що*, *котрый*, *який*, *чий* і адназайменнікавыя прыслоўі *дзе*, *куды*, *адкуль*, *калі*, *як* – *где*, *куда*, *откуда*, *когда*, *как* – *де*, *куди*, *звідкі*, *коли*, *як*. Суадноснымі (указальнымі, карэлятамі) словамі могуць часцей за ўсё выступаць таксама займеннікі і прыслоўі (галоўным чынам указальныя): *той*, *такі*, *там*, *туды*, *адтуль*, *тады* – *тот*, *такой*, *там*, *туда*, *оттуда*, *тогда* – *той*, *такий*, *там*, *туда*, *звідті* *тоді* і інш. Ва ўсходнеславянскіх мовах ужыванне таго ці іншага злучніка або злучальнага слова тлумачыцца на сучасным этапе не столькі сінтаксічнымі нормамаі, колькі стылістычнымі. Так, злучальныя словы: бел. *які*, *каторы*, рус. *какой*, *котрый*, укр. *який*, *котрий* – выступаюць у кожнай мове як сінонімы, але толькі тэарэтычна. Практычна ж у беларускай і ўкраінскай мовах слова *які* – *який* шырокаўжывальнае, а слова *каторы* – *котрий* ужываецца як паэтызм: *Цякла тут з лесу невялічка травой заросшая крынічка, абодва берагі каторай лазняк, ракетнік абступалі...* (Колас); *Не згоден я під колодою валятись, під котору навіть не тіче вода...* (Крыж.) У рускай жа мове слова *какой* ужываецца параважна пры выражэнні атрыбутыўна-параўнальных адносін паміж даданай і галоўнай часткамаі: *Ветер вольный и лёгкий, какой бывает только в степи* (А. Фурманов). Хоць тыпалогія і структура складаназалежных сказаў ва ўсходнеславянскіх мовах аднолькавыя, сярод падпарадкавальных злучнікаў у іх значна больш разнастайных адрозненняў (пераважна лексічных і фанетычных), чым сярод злучальных і суадносных слоў.

Класіфікуюць складаназалежныя сказы, улічваючы іх **структуру** і **семантыку**. Варта адзначыць, што тыпалогія даданых прэдыкатыўных частак у сучасных усходнеславянскіх мовах не аднолькавая: ва ўсіх усходнеславянскіх мовах выдзяляюць даданыя азначальныя і акалічнасныя, але ў беларусістыцы, акрамя гэтага, выдзяляюць даданыя дзейнікавыя, выказнікавыя і дапаўняльныя, а ў русістыцы і ўкраіністыцы гэтыя тры тыпы частак аб'яднаны ў адзін – тлумачальныя (рус. *изъяснительные*, укр. *з'ясувальне*). Асобна варта спыніцца на складаназалежных сказах з даданымі

дзейнікавымі, выказнікавымі, азначальнымі і дапаўняльнымі часткамі. Такімі неабходна лічыць толькі прэдыкатыўныя даданія часткі, якія ў галоўнай паясняюць той ці іншы член сказа (дзейнік, выказнік, дапаўненне, азначэнне): *Хто сее вецер, той пажынае бурю*. – *Кто сеет ветер, тот пожинает бурю* (бел. – даданая дзейнікавая, рус. – ізъяснительная). *Ноч была такая, што хоць іголки збірай*. – *Ночь была такая, что хоть иголки собирай* (бел. – даданая выказнікавая, рус. – ізъяснительная). *Дзяўчынка малявала ўсё, што ёй толькі прыходзіла на памяць*. – *Девочка рисовала всё, что ей только приходило на ум* (бел. – даданая дапаўняльная, рус. – ізъяснительная). Параўн. укр. *Раптом виявилось, що Павка великий винахідник-конструктор* (О. Копиленко) – підрядне з'ясувальне (рус. *изъяснительная*, бел. – дзейнікавая).

Дыферэнцыяцыя складаназалежных сказаў ва ўсходнеславянскіх мовах абумоўлена: 1. Адрозненнем у злучніках і злучальных словах; 2. Разыходжаньнямі ў стылістычнай афарбоўцы як злучнікаў, так і ў цэлым канструкцый; 3. Ступенню ўжывальнасці некаторых злучнікаў і сінтаксічных канструкцый. 4. Аб'ёмам сінтаксічных сродкаў для выражэння падобных значэнняў. 5. Рознымі спосабамі выражэння аднаго і таго ж значэння: у адной мове яно можа быць выяўлена словаформай, у іншай – сказам: *І на гэтым плане выразна было адзначана, што слухавак у мурах палаца аж чатыры* (У. Караткевіч) – *И на этом плане было чётко обозначено целых четыре слуховых канала в стенах* (Пер. В. Шчадрыной).

Часткі **складаназалежных сказаў з некалькімі даданымі** (рус. *сложноподчиненные предложения с несколькими придаточными*, укр. *складнопідрядне речення з кількома підрядними*) могуць быць звязаны паслядоўнай, паралельнай (аднароднай і неаднароднай) і змешананай сувяззю (укр. *последовна: Він писав свою книжку, тому що хотів, щоб стали трохи щасливішими люди, яких він любив* (С.Скляренко); *паралельна: Може, друзі, що любили, і кохані, що пішли, знов застелять, як стелили, юних бенкетів столи*» (М. Коцюбинський); *однорідна: Розкажи, як за горою Сонечко сідає, як у Дніпра веселочка Воду позичає* (Т. Шевченко); *неоднорідна: Коли в тебе віра у працю згасає, поглянь на ту річку, що скелі зриває* (Ю. Гойда); *змішана: Я падаю в натоптані сіном санки, і ось уже кінь виносить нас у широкий засніжений світ, де у паморозі срібно туманіють верби, а річка погойдує переспілі китиці очерету* (М.Стельмах)).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы (укр. *безсполучникові складні речення*, рус. *бессоюзные сложные предложения*) – гэта такія сказы, прэдыкатыўныя часткі якіх аб'ядноўваюцца ў адно цэлае толькі інтанацыяй і суадносінамі трывальна-часавых форм выказніка, без злучнікаў і злучальных слоў: *На все wpłyває мови чистота: зір глибшае, і крацають уста, стае точнішим слух...* (Д. Павличко). Тыпалогія складаназалежных сказаў ва ўсходнеславянскіх мовах аднолькавая: вылучаюць два тыпы бяззлучнікавых складаных сказаў: 1) сказы з аднатыпнымі прэдыкатыўнымі часткамі; 2) сказы з разнатыпнымі прэдыкатыўнымі часткамі. Бяззлучнікавыя складаныя сказы з **аднатыпнымі** часткамі – гэта такія сказы, якія характарызуюцца пералічальнай інтанацыяй і суадносяцца са складаназлучанымі сказамаі. Яны дзеляцца на дзве разнавіднасці: 1) з пералічальнымі адносінамі: а) сказы, якія абазначаюць адначасовасць пералічаных з'яў: *Десь далеко, в повитих туманом плавнях, вставало сонце; тихо курились луки, переливаются искрестими барвами...* (Я. Баш); б) сказы, якія выражаюць часавую паслядоўнасць дзеянняў, з'яў: *Дві години копають, крешуть каміння, потім роблять короткий перепочинок* (В. Кучер); бяззлучнікавыя складаныя сказы з адносінамі пералічэння з'яўляюцца сказамаі **адкрытай** структуры, г.зн. колькасць прэдыкатыўных частак у іх складзе з'яўляецца неабмежаваным, 2) з супастаўляльна-проціпастаўляльнымі адносінамі: *Дерево міцне корінням – людина горінням* (Н. тв.); *Вони не згнули, вони живуть і нині* (М. Бажан); з пункту гледжання

структуры складаныя бяззлучнікавыя сказы з супастаўляльна-проціпастаўляльнымі адносінамі адносяцца да сказаў **закрытай** структуры, г.зн. складаюцца заўсёды толькі з дзвюх прэдыкатыўных частак. Бяззлучнікавыя складаныя сказы з **разна тыпнымі** часткамі – гэта такія сказы, структурна-семантычная цэласнасць якіх грунтуецца на ўзаемасувязі неаднародных, залежных прэдыкатыўных частак, якія спалучаюцца паміж сабой тлумачальнай інтанацыяй. Па семантыцы вылучаюць наступныя іх віды: тлумачальныя, часавыя, умовы, прычыны, уступкі, выніку, параўнальныя, далучальныя. Бяззлучнікавыя складаныя сказы з разна тыпнымі часткамі адносяцца да сказаў **закрытай** структуры, якія складаюцца заўсёды з дзвюх прэдыкатыўных частак і не дапускаюць уключэння іншых частак. Імі карыстаюцца ў мастацкай літаратуры, і яны характэрныя для гутарковага стылю мовы.

Сказы, якія складаюцца з трох і больш прэдыкатыўных частак, называюцца **складанымі шматкампаанентнымі (ускладненымі) сказамі** (укр. **складні речення**, рус. **сложные многокомпонентные (осложненные) предложения**). Імі могуць быць складаназлучаныя, складаназалежныя (з некалькімі даданымі), бяззлучнікавыя і камбінаваныя (з рознымі тыпамі сувязі) канструкцыі. Апошнія (сказы з рознымі тыпамі сувязі) у мовазнаўчай літаратуры яшчэ называюць **складанымі сінтаксічнымі канструкцыямі** (укр. **складні сінтаксічныя канструкцыі**, рус. **сложные синтаксические конструкции**). Прэдыкатыўныя часткі такіх сказаў, якія складаюцца з трох і больш простых, могуць быць аб'яднаныя розна тыповымі граматычнымі сувязямі: злучальныя і падпарадкавальныя, злучнікавыя і бяззлучнікавыя: бел. *Разгацістая каліна, абмыўшы свае ягады-чырвань летнімі росамі, ірдзее здалёк бурштынам, схіліўшыся пад бярозкай; сарокі – вестуны зімы – матляюць сваёй стракатасцю на ўраджайных рабінах, дзе ад ягад аж гнецца сучча* (І. Пташнікаў); рус. *Переулоч был весь в садах, и у заборов росли липы, бросавшие теперь, при луне, широкую тень, так что заборы и ворота на одной стороне совершенно утопали в потёмках* (А. Чехов); укр. *Вітрило напнулось, хвиля загомоніла, і човен помчав прудко* (І. Драч). *Спустился вечер, і одразу похолоднішало, хоч удень була нестерпна спека* (О. Гончар).

Пытанні для самаправеркі і самакантролю

1. Назавіце асноўныя тыпы складаных сказаў ва ўсходнеславянскіх мовах. Што ляжыць у аснове прынцыпаў выдзялення гэтых тыпаў у рускай, беларускай і ўкраінскай мовах?

2. Якія тыпы сінтаксічных адносін характэрныя розным тыпам складаных сказаў у рускай, беларускай і ўкраінскай мовах?

3. Класіфікацыя складаных сказаў якога тыпу не супадае ў розных усходнеславянскіх мовах? Чым выкліканы дадзеныя аднозненні?

ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

МОДУЛЬ 1

Тэма 1 УВОДЗІНЫ

Мінімальны тэарэтычны мінімум, неабходны для засваення тэмы:

1. Тыпалогія моў як асобы профіль мовазнаўства. Раздзелы тыпалогіі.
2. Агульная тыпалогія і яе задачы. Супастаўляльны (кантрастыўны) метады мовазнаўства.
3. Параўнальна-гістарычны (кампаратыўны) метады. Асноўныя дасягненні ўсходнеславянскай кампаратывістыкі.
4. Прадмет, змест і задачы параўнальнай граматыкі ўсходнеславянскіх моў.

Практычная частка:

Пытанні для абмеркавання

1. Тыпалогія і семантыка. Прыватная тыпалогія.
2. “Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў” як раздзел прыватнай тыпалогіі. Змест, аб’ём і задачы курса. Сувязь курса з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі. Тэарэтычнае і практычнае значэнне «параўнальнай граматыкі ўсходнеславянскіх моў».
3. Гістарычныя сувязі, узаемаўплыў і ўзаемаўзбагачэнне рускай, украінскай і беларускай моў.
4. Беларуская-руская двухмоўе (білінгвізм) і яго ўплыў на вусную гаворку і літаратурную мову. Паняцце інтэрферэнцыі.
5. Беларуская-руская двухмоўе: сацыялінгвістычны і культурна-гістарычны аспекты. Білінгвізм у мастацкай літаратуры.
6. Славянская група моў. Усходнеславянскія мовы. Агульная характарыстыка развіцця рускай, украінскай і беларускай моў. Гістарычная аснова ў іх параўнальным вывучэнні.

Літаратура: 5, 7, 8, 9, 16, 17, 18, 22, 25, 29, 32, 35, 78, 80, 81

Тэма 2 **ЛЕКСІКА-ФРАЗЕАЛАГІЧНАЯ СІСТЭМА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОЎ**

Мінімальны тэарэтычны мінімум, неабходны для засваення тэмы:

1. Лексіка актыўная і пасіўная, агульнаўжывальная і абмежаванага ўжытку, нейтральная і стылістычна афарбаваная.
2. Міжмоўныя амонімы, сінонімы, антонімы.
3. Пераклад фразеалагізмаў. Фразеалагічныя калькі.

Практычная частка:

Лексіка

1. Вызначыце, у якіх значэннях наступныя словы беларускай мовы з’яўляюцца міжмоўнымі амонімамі да адпаведных рускіх лексем:

<i>выдаваць – выдавать</i>	<i>склад – склад</i>
<i>загадаць – загадать</i>	<i>рог – рог</i>
<i>пялёнка – пелёнка</i>	<i>кіт – кит</i>
<i>убіраць – убирать</i>	<i>прыпякаць – припекать</i>

2. Вызначыце адрозненні ў значэнні руска-беларускіх міжмоўных амонімаў:
склеп, краска, трус, пыл, боты, уклад, люстра,склон.

3. Знайдзіце ў дадзеных сказах словы, якія з’яўляюцца аманімічнымі рускім. Складзіце сказы, у якіх раскрываецца іх значэнне ў сучаснай рускай мове:

<i>Дзверы былі зроблены з бляхі.</i>	<i>Нагадай яму пра заўтрашнюю</i>
<i>Са стога тырчалі вілкі.</i>	<i>трэніроўку.</i>
<i>Ён адчуваў жаль у адносінах да яе.</i>	<i>У накоі сабраўся пыл.</i>
<i>Ён курыў люльку.</i>	<i>Гонар даражэйшы за жыццё.</i>
<i>Ён прывык пастаянна маніць.</i>	

4. Да дадзеных слоў падбярыце адпаведныя рускія і беларускія сінонімы (у тым ліку і стылістычна афарбаваныя):

злодзей, гонар, выразна, благі – спаты, необычный, правдиво, радость.

5. Дадазеныя рускія словы перакладзіце на беларускую мову; падбярыце да іх адпаведныя антонімы з беларускай мовы: *ясный, умный, образованный, возможно, долг, напрасно, плакать, счастье, тихо.*

6. Да пададзеных ніжэй руска-ўкраінскіх пар слоў падбярыце адпаведныя ўласна беларускія лексемы:

<i>красивый – гарний</i>	<i>кольцо – кільце</i>
<i>отблеск – вилиск</i>	<i>общий – загальний</i>
<i>ветка – гілка</i>	<i>сказуемое – присудок</i>
<i>ужас – жах</i>	<i>союз – сполучник</i>
<i>напряжение – напруга</i>	

7. З наступных беларускіх выдзеліце тыя, якім у рускай мове адпавядаюць стараславянскія: *завалодаць, догляд, заварот, аднагалосна, беззваротна, варожа, балота, акрыговы, варочаца, адразу, вораг, прахалода, карагод, адраджэнне, салодкі, серада, нарада, сярод, малодшы.*

8. Вызначыце: а) якія з дадзеных слоў сучаснай беларускай літаратурнай мовы адпавядаюць устарэлым (або ўвогуле зніклым) словам у сучаснай рускай літаратурнай мове; б) якія з’яўляюцца ўстарэлымі і ў беларускай мове:

дрымота, ржа, цішком, хата, дыктар, ельнік, хлопец, грошы, зачараваць, жменя, ляпаць, матка, мара, падзея, прорва, рогат, халуна, шыбануць, свойскі.

9. Раствлумачце значэнні дадзеных слоў, карыстаючыся “Толковым словарем живого великорусского языка” (У.І. Даль):

офеня, харч, тербитъ, сизый, ненаветный.

10. Да беларускіх слоў падбярэце рускія аманімічныя пары і размяркуйце іх па групам: *гусеніца, ачкі, кроў, твар, прымус, трэска, прыклад, бараніць, карыць, маніць, араць, пытаць, устаць, прасыпацца, давесці, хвастаць, радзіца, пражыць.*

11. Да рускіх слоў падбярэце беларускія аманімічныя пары; вызначыце адрозненні ў значэннях рускіх і беларускіх слоў: *местный, беспечный, бескорыстный, ведомый, дивный, благой, зычный, полочный, штучный, буйный.*

12. Вызначыце семантыку руска-беларускіх міжмоўных паронімаў. Складзіце з імі словазлучэнні.

Рус. *шкура – бел. скура, старшина – старшыня, кувалда – кавадла, отец – айцец, рис – рыса, газ – газа, вересковый – вераснёвы, журавлиный – журавінавы, курить – курэць, журить – журыцца, жалить – жаліцца.*

13. Падбярэце рускія паралексічныя пары да беларускіх слоў. Размяркуйце паралексы па групам.

Аб’ява, багацце, барацьба, бялізна, кватэра, засланка, катар, кішка, муштра, лесвіца, мімаходзь, кідаць, яблык, віты, памоўчаць, раздорваць, наводка, камода, пачынальнік, стогн, упрысядкі, перапіс, пісьменства, дакошваць, замарожваць, ласкавы, ячны, аперацыйны, анэльскі.

14. Вызначыце адрозненні ў значэнні руска-беларускіх аманімічных пар.

Рус. і бел. *калоша, байка, уступ, брак, лук, гной;*

рус. *покой – бел. накой, пряник – пранік, прозвище – прозвішча, листопад – лістапад, гостинец – гасцінец, полночь – поўнач, полдень – поўдзень, натиск – націск.*

15. Раствлумачце значэнні дадзеных слоў, карыстаючыся слоўнікамі іншамоўных слоў:

Вернисаж, репродукция, анилаг, дилемма, абонент, дилетант, графоман, ретроград, инфантилизм.

Фразеалогія

1. Прадоўжыце сінанімічныя рады фразеалагізмаў.

Рус. *гнуть спину...* **Бел.** *душа кіпіць...* **Укр.** *шкіра та кісткі...*

2. Прывядзіце рускія і ўкраінскія эквіваленты да наступных беларускіх фразеалагізмаў:

рэдзьку рваць –

не ў каноплях вырас –

калаціць зялёны мак –

рэдзьку сеяць –

3. Прывядзіце эквіваленты да наступных украінскіх фразеалагізмаў:

дух ронити за ким –

прясти на тонку (на останню) –

щира душа –

Михайло-Незгадайло –

4. Вызначыце агульнае значэнне для дадзеных фразеалагізмаў:

дать редьчину (рус.), даць гарбуза (бел.), дати гарбуза (укр.).

5. Прадоўжыце сінанімічны рад: **Рус.:** *на широкую ногу...* **Бел.:** *куды Макар цялят не ганяў...* **Укр.:** *аж за печінки тягне...*

6. Падбяршыце фразеалагічныя адзінкі, якія складаюць сіноніма-антанімічную групу са значэннем “далёка-блізка” ў трох усходнеславянскіх мовах.

7. *Рэдзька, канопля, мак, боб* – адмоўныя сімвалы ва ўсходніх славян. Прывядзіце прыклады фразеалагізмаў з гэтымі словамі (па 3-4) з кожнай усходнеславянскай мовы.

8. Прывядзіце па 5 фразеалагізмаў з трох усходнеславянскіх моў з наступнымі значэннямі: “*быць бедным*”:...; “*многа працаваць*”:...; “*знаходзіцца вельмі блізка*”:....

9. Выпішыце з фразеалагічных слоўнікаў рускай і беларускай мовы ўстойлівыя выразыса словам *нос*. Звярніце ўвагу на семантыку і структуру гэтых фразеалагізмаў.

10. Складзіце сказы з наступнымі фразеалагічнымі адзінкамі. Вызначыце значэнне дадзеных фразеалізмаў.

Рус.: *ни аза в глаза; прописать ижицу; не миновать глаголя; стоятъ фертом; сидеть на азах.*

Бел.: *як дурань дзверы; выбраць вочы; ні ішоў ні ехаў; на капыл; і квінта мікіта.*

Укр.: *спливла полуда з очей; сотати жили; мички микати; на вербі груші, а на осиці кислиці.*

11. Прывядзіце эквіваленты да наступных рускіх фразеалагізмаў з беларускай і ўкраінскай моў. Вызначыце, ці аднолькавымі рысамі характарызуюцца жывёлы ў дадзеных мовах і культурах:

а) *подложить кому-то свинью; метать бисер перед свиньями; свинья лужу найдет; разбираться как свинья в апельсинах;*

б) *старый волк; травленный волк; дорвался волк до падали; волк в овечьей шкуре; отольются волку овечьи слезы; и волки сыты и овцы целы;*

в) *слона-то я и не приметил; делать из мухи слона; как слону дробина; слон на ухо наступил; слон и моська.*

12. Утварыце сінанімічныя рады з наступнымі фразеалагізмамі: **рус.:** *ни то ни се*, **бел.:** *плесці кашалі*.

13. Падбяршыце да наступных фразеалагічных адзінак рускія (беларускія) эквіваленты. Адзначце выпадкі іх супадзення або разыходжання (фанетычныя, граматычныя, сінтаксічныя, лексічныя).

Брать себя в руки, как ветром сдуло, клин клином вышибать, бобы разводитъ, лезть в глаза, дать стрекача, зайти в тупик, держать под каблуком, стреляный воробей, молоть языком.

Як волат да карэты, пацеха з пустога меха, прыняць пад увагу, не разлівада, у свет як у капейку, як свет светам, паміраць ад смеху, як сора сказала, козамі сена травіць, жаба на языку не спячэцца.

14. Вызначыце, какое значэнне маюць наступныя фразеалагізмы (якія існуюць ва ўсіх усходнеславянскіх мовах). З якімі міфамі яны звязаныя?

Авгиевы конюшни, ариаднина нить, ахиллесова пята, ящик Пандоры, между Сциллой и Харибдой, провалиться в тартарары, прометеев огонь, сизифов труд, золотое руно.

15. Перакладзіце на рускую мову. Выкарыстоўвайце прыёмы перадачы беларускіх фразеалагізмаў словамі, свабоднымі спалучэннямі, фраземамі. Выпішыце рускія і беларускія ўстойлівыя выразы з розным лексіка-семантычным нападзеннем.

1. *Вучні сядзелі ціха, не бегалі, не падымалі гармідару, як уласціва школьнікам.*
2. – *Пакажыце, як вам цяжка?* – *А цяпер мне зусім лёгка!* – *смяяўся Лабановіч.*
– *У вас сем пятніц на тыдні!* – *сказала Ядвіся.*
3. *Лабановіч не ўправіўся даць адказ на словы пісара, бо той раптам паставіў пытанне рубам: “А вы не з такіх?”*
4. *Так і сапраўды не шутка захварэць і да Абрама на піва ірапіць.*
5. *Наперад пайду ў Мікулічы да бацькоў, пажыву трохі, агледжуся, а там – бог бацька.*
6. *Калі яна выйшла з хаты, Антаніна Мікалаеўна, крыху памаўчаўшы, сказала: “Закружылі вы галаву маёй Лідзе...”*
7. *Спяваеш добра, ды ці тое? Вярзеш, брат, грушу на вярбе (Я. Колас).*

Літаратура: 1, 3, 5, 7, 8, 12, 13, 24, 27, 31, 49, 56, 60, 71, 72, 73, 75, 76, 84, 85

Тэма 3

ФАНЕТЫКА-АРФАЭПІЧНАЯ СІСТЭМА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОЎ

Мінімальны тэарэтычны мінімум, неабходны для засваення тэмы:

1. Спецыфічныя фанетыка-акцэнталагічныя асаблівасці беларускай мовы ў параўнанні з рускай і ўкраінскай.
2. Сучасныя арфаэпічныя нормы рускай, украінскай і беларускай моў, абумоўленыя іх фанетычнымі заканамернасцямі.

Практычная частка:

Фанетыка і арфаэпія

1. Затранскрыбіруйце прыведзеныя пары слоў і вызначце асаблівасці вымаўлення галосных [o], [a] у рускіх і беларускіх словах.

Рус. *водолаз* – бел. *вадалаз*, *город* – *горад*, *катастрофа* – *катастрофа*, *водород* – *вадарод*, *молоко* – *малако*, *молотья* – *малацьба*, *молодой* – *малады*, *дорогой* – *дарагі*, *золотой* – *залаты*, *сороконожка* – *сараканожка*, *косоворотка* – *касаваротка*, *шоколад* – *шакалад*, *одеколон* – *адеколон*, *холодильник* – *халадзільнік*, *боровик* – *баравік*, *голосование* – *галасаванне*, *ровесник* – *равеснік*, *косогор* – *касагор*.

2. Устаўце прапушчаныя літары ў беларускія словы і вызначце, які гук будзе вымаўляцца ў першым пераднаціскным складзе ў рускіх і беларускіх словах.

Рус. *ворона* – бел. *в..рона*, *металл* – *м..тал*, *генерал* – *г..н..рал*, *жонглер* – *ж..нглёр*, *мороз* – *м..роз*, *енот* – *..нот*, *семестр* – *с..местр*, *топор* – *т..пор*, *веранда* – *в..ранда*, *пенал* – *п..нал*, *зенит* – *з..ніт*, *медаль* – *м..даль*, *аппетит* – *ап..тыт*, *балерина* – *бал..рына*, *ермолка* – *..рмолка*, *сестра* – *с..стра*, *бегун* – *б..гун*, *лечебный* – *л..чэбны*, *дежурный* – *дз..журны*, *овес* – *..вёс*.

3. Вызначце, у якіх словах гукі [a], [i] з'яўляюцца прыстаўнымі галоснымі.

Ігруша, іголка, аршын, аржаны, ірваць, амиара, іршыць кажух, ірдзістая раница, над ілбом аржанішча, агурок, агарод, зроблены з істужкі, не вер гэтай ілжы, разбіць ільдзіны, ільготы, імгненне, амиэлы, імкліваць, імгненная рэакцыя, імпазантная асоба, авадні, авечая шкура.

4. Устаўце прапушчаныя літары ў беларускія словы і вызначце, які гук вымаўляецца ў гэтых пазіцыях. Перакладзіце словы на рускую мову і параўнайце суадносіны галосных гукаў у рускай і беларускай мовах у адзначаных пазіцыях.

Адажы.., тры.., Токі.., Ватэрло..,сальфеджы.., гр..міць, бр..во, ябл..к, ябл..чны, інж..нер, р..сора, Мантэвідэ.., кр..васмок, пл..вунец, др..мота, Мака.., Більба.., ц..р..моніца, Жалі.. – Кюры, Цында.., канц..лярскі, Бакачы.., скр..гатаць.

5. Устаўце прапушчаныя літары ў словах. Параўнайце вымаўленне губных гукаў [б], [п], [ф], [м] у рускіх і беларускіх словах. Падбярэце пяць пар слоў, аналагічных дадзеным.

Глубь – глыб.., семьсот – сем..сот, восемьдесят – восем..дзясят, насыпь – насып.., верфь – верф.., дробь – дроб.., пьешь – п’..еш, семья – сям’..я.

6. Выканайце наступныя заданні:

I. Укажыце, у якіх беларускіх словах гукі [в], [г], [ж] з’яўляюцца прыстаўнымі.

Вокны, восень, вол, вус, вулей, вузкі, востры, вораг, гоман, гэты, волат, галопа, гэтакі, іншы, іск, істота, воўк, гаспадар, іхні, гэі, завулак, ісцец, вопытны, вусце, ён, ехаць, біёлаг, іншы.

II. Падбярэце ўкраінскія адпаведнікі да беларускіх слоў.

Вугал, вузкі, вуліца, вуха, вобад, вобласць, вобраз, возера, вока, восень, акно, воспа, ён, яна, вольха.

Якія гукі абазначае літара *в* ва ўкраінскіх словах?

7. Выканайце наступныя заданні:

I. Перакладзіце дадзеныя словы на беларускую мову. Укажыце асаблівасці вымаўлення гука [р] у рускіх і беларускіх словах:

Рифма, рубин, рыбак, резерв, репа, ряс, редкий, лекарь, прямой, рупор, рябина, риторика, реву, рюкзак, трюмо, порядок, реферат, трясти, реакция, револьвер, регалия, рядовой.

II. Укажыце асаблівасці вымаўлення гука [р] ва ўкраінскіх словах у параўнанні з адпаведнымі рускімі і беларускімі словамі.

Гіркий, зірка, тепер, буря, прямой, лікар, вірю, сухар, янтар, ряд, різкий, рідкий.

8. Дайце параўнальную характарыстыку зычных гукаў рускай і беларускай моў: *щедрый – шчодры, цирк – цырк, рецензент – рэцэнзент, плуг – плуг, референт – рэферэнт, критэрий – крытэрыі, джунгли – джунглі, легкоплавкий – лёгкаплаўкі, впереди – уперадзе, шестидесяти – шасцідзясяці, молчать – маўчаць, урожай – ураджай, пищать – пішчаць, черный – чорны.*

9. Укажыце афрыкаты ва ўкраінскіх словах. Перакладзіце словы з украінскай мовы на рускую. Прасачыце, якія гукі адпавядаюць гэтым афрыкатам у рускай мове:

Джерело, дзеркало, джбан, джміль, дзбанок, дзвінко, кукурудза, бджола, ціна, цілий, ціль, ніч, ткач.

10. Укажыце, у якіх беларускіх словах гук [г] вымаўляецца як выбухны, а ў якіх – як фрыкатыўны.

Гарэць, гэтакі, гоман, гімн, гаворка, голас, гарантыя, галава, генерал, мазгі, гігант, грамадзянскі, гульня, гарнір, гегемон, гараж, горла, гарантыя, гаспадар, гігіена, гарыла, грамада, гісторыя, гэі, гузік, ганак, доўгі, глытаць, ногі, гітара, гарбуз, гаркота, гаржэтка, гарызонт, галантарэя, гальштук, галун.

Акцэнтацыя

1. Пастаўце націскі ў рускіх словах. Перакладзіце на беларускую мову і выканайце аналагічнае: *арест, зерно, километр, кремень, морковь, статуя, столяр, кулинария, магазин, молодежь, решето, конопля, коршун, валенок, дочка, знахарь, имя, документ, комбайнер, квартал, шофер, цыган, искра, цемент.*

2. Вызначце націск у словах з прыназоўнікамі. Укажыце на разыходжанні ў націску ў беларускіх і рускіх варыянтах.

Рус. *за год* – бел. *за год*, *на год* – *на год*, *за голову* – *за галаву*, *за зиму* – *за зіму*, *за гору* – *за гару*, *на гору* – *на гару*, *под гору* – *пад гару*, *на стену* – *сцяну*, *под руку* – *пад руку*, *за руку* – *за руку*, *за нос* – *за нос*, *за борт* – *за борт*, *по лесу* – *па лесе*, *по морю* – *па моры*, *на берег* – *на бераг*, *из лесу* – *з лесу*.

3. Утварыце дзеяслоўныя формы шляхам змянення націску ад наступных рускіх дзеясловаў: *разбудите, приходите, предложите, отпустите, поддержите, получите, пишите, месите.*

4. Абзначце націскі ў беларускіх словах, устаўляючы прапушчаныя літары *е* ці *я*. Растлумачце напісанне прапушчаных літар: *с..ляне, с..лянін, ап..кун, с..стра, кл..новы, б..роза, л..снік, з..мл..трасенне, з..мл..роб, сённ..шні, ап..рацыя, св..ткаванне, г..рманскі, ап..л..цыйны, б..тон, бран..поезд, л..мантаваць, выгл..д, ц..жжаваты, ц..гнікі, ..зыкаты, з..ніт, п..ц..рня, ц..гавітасць, ан..кдот, арл..ня, Мак..донія, ..ўропа, Вал..нцін, Васн..цоў, Б..тховен, трохм..тровы, в..ранда, св..тлаваты.*

5. Укажыце словы, у якіх назіраецца няправільная (з пункту погляду сучасных норм) пастаноўка націску. Чым гэта выклікана?

*Мать с ухватами не сладится,
Нагибается низко,
Старый кот к махотке крадется
На парное молоко.*

С. Есенин

*Знаменосец у древка
Охраняет честь полка.
С. Маршак
Хвалююцца морскія хвалі,*

*І воблакі вецер калыша, –
А мы плывём далей і далей,
А мы ляцім вышай і вышай.*

Я. Купала

*Сам не ведаю, чым мілы,
Чым вы сэрцу любы,
Выхаванцы веку, сілы,
Магутныя дубы.*

Я. Колас

6. Перакладзіце на рускую мову, вызначце націск, адзначце выпадкі несупадзення:

Акунь, абруч, чатырнаццаць, журавель, таварыскі, крапіва, далей, усканы, дошка, балаваны, сталяр, прыняў, звоніць, пісьменнасць, поцэмкі.

7. Прачытайце дадзеныя пары ўкраінскіх слоў. Пастаўце націск. Растлумачце значэнне кожнага слова. Якую функцыю выконвае націск у гэтых словах? Як такія словы называюцца ў лексіцы?

Обід – обід, батьків – батьків, настрій – настрій, виходи – виходи, гори- гори, захід – захід, сорока-сорока.

Падбярыце 5 пар рускіх слоў, у якіх бы націск выконваў такую ж функцыю.

8. Пастаўце націск у руска-ўкраінскіх адпаведніках.

Фарфор – фарфор

Высоко – високо

Дочиста – дочиста

Бородавка – бородавка

Беднота – біднота

Верба – верба

Алфавит – алфавіт

Крапива – кропива

Разведка – развідка

Ласковый – ласкавий

Усмешка – усмішка

Сердить – сердити

Висеть – висіти

Старый – старий

Скучный – скучний

Олень – олень

Яблоневый – яблуневий

Обстрел – обстріл

Столяр – столяр

Цыган – циган

Літаратура: 1, 12, 21, 24, 27, 31, 33, 36, 37, 59, 67, 72, 73, 85

Тэма 4

ГРАФІКА-АРФАГРАФІЧНАЯ СІСТЭМА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОЎ

Мінімальны тэарэтычны мінімум, неабходны для засваення тэмы:

1. Адносіны паміж графікай і арфаграфіяй у рускай, украінскай і беларускай мовах.
2. Асноўныя прынцыпы ўсходнеславянскай арфаграфіі і правілы, заснаваныя на іх.

Практычная частка:

1. Устаўце прапушчаныя літары ў беларускіх словах.

Рус. волк – бел. воўк, травка – тра..ка, забастовка- забасто..ка, желтый – жо..ты, аксиома – акс..ма, гениальный – ген..льны, авиация – ав..цыя, пионер – п..нер, материал – матэр..ял, район – ра..н, плац – пла.., щипцы – ыпцы, пищать – пі..ать, урожай – ура..ай, гляжу – гля..у, езжу – ез..у, хождение – ха..энне, присуждать – пры..су..ваць, идешь – і..еш, ведешь – вя..еш, одежда – а..ежа, гладью – гла..ю, разводье – разво..е, диаграмма – д..грама.

2. Устаўце замест кропак, дзе неабходна, апостраф і растлумачце яго ўжыванне. Перакладзіце словы на рускую мову. Укажыце, які знак ужываецца ў рускай мове замест апострафа.

3.езд, мнeгабор..e, міжстра..e, аб..ём, кусто..e, аб..езд, канап..ё, між..ярусны, пу-га..ё, кан..юктура, аб..яднанне, аб..інець, аб..ект, ад..юнкт, раз..юшаны, інтэрв..ю, са-ла..і, любо..ю, пад..язны, бур..ян, міжградко..e, саф..ян, п..яўка, бр..ер, надво..e.

3. Устаўце замест кропак, дзе неабходна, знакі ь ці ъ. Перакладзіце словы на беларускую мову.

Ал..труизм, ал..тист, д..явол, д..як, д..якон, в..юк, в..юн, в..езд, звер..e, интер..ер, кар..ер, об..являют, об..ехать, без..алкагольный, с..экономить, под..оконник, контр..удар, контр..агент, лос..он, фельд..егерь, п..едестал, п..яница, под..осиновик.

4. Устаўце ў беларускіх словах прапушчаныя у ці ў. Растлумачце іх напісанне.

А..қыён, калёкві..м, а..дыторыя, натары..с, а..л, прачыта.., па..за, ла..рэат, кансілі..м, ня..дача, востра.., фра.., пола.., аквары..м, за ..ралам, каля ..зды індывіду..м,, наста..нік, сімпозі..м, со..с, пайсці .. лес, на ..сю моц, рака ..шача, па..ночна-..сходні, хлопцы -..дальцы, шлагба..м, да ..ніверсітэта, піса.., цёплыя ..нты.

5. Вызначце суадносіны паміж гукамі і літарамі ў рускіх словах. Выпішыце спачатку словы, у якіх колькасць літар і гукаў супадае, затым словы, у якіх літар больш, чым гукаў, потым словы, у якіх гукаў больш, чым літар. Перакладзіце гэтыя словы на беларускую мову і выканайце аналагічнае.

Ель, ери, заря, зуб, тес, юг, соловьи, съем, ванна, грипп, чаща, дождь, голубь, район, миллиард, металл, молоток, степь, урожай, крылья, яблоко, счастье, объединить, рассказ, аккордеон, день, задание, карий, йод, майонез, Майя, щебет.

6. Сфармулюйце правіла ўжывання апострафа ў беларускай і ўкраінскай мовах. Перакладзіце прапанаваныя словы на рускую мову.

Бел.: *аб'езд, аб'ем, раз'юшаны, аб'інець, між'ярусны, п'еса, п'ю, інтэрв'ю, двух'ярусны, надвр'е.*

Укр.: *об'їхати, трьох'ярусний, сім'я, об'ява, в'юн, солов'їний, рум'яний.*

7. Устаўце прапушчаныя літары. Вызначце прыныцы (фанетычны ці марфалагічны) напісання ўстаўленых арфаграм.

Ціха ўсюды. Вецер не скалыхне ні аднаго лісціка, ні адной травінкі. Ласкавае неба пазірае на з..млю; нідзе не хмурынкі. Ясна і хораша, усё роўна як в..рнула ся лета, падала людзям вос..нь некалькі ясных, светлых і цёплых дзён.

8. Вызначце, якія напісанні адпавядаюць фанетычнаму прыныцы ў беларускай мове, а якія марфалагічнаму.

Палявы, раздолле, рачны, весялосць, падарожжа, кляновы, смецце, просьба, развіднець, сплаў, мароз, грыб, бездарожжа, мыешся, савецкі, адрэжце, зрух, баразна, абласны, перапісчык, абвясціць, надтачыць, абчасаць, гарадскі, рыбацкі, рускі, палескі, грамадскі, завязь, мясяц.

9. Прачытайце верш, знайдзіце ў ім традыцыйныя і дыферэнцыраваныя напісанні.

*Там край лясны і людзі там лясныя:
Сасноўскія, Каліны, Лазнявыя,
Паддубскія, Дуброўскія, Дубягі,
Альхоўскія, Альшэўскія, Карагі;
І гарады лясныя там і вёскі:
Залессі, Берастовіцы, Бярозкі,
Бярэзніцы, Дубровы, Дзераўныя,*

*Бары Святыя, Добрыя, Старыя;
І рэкі там лясныя: Дзеравянкі,
Бярозы, Лані, Бераставічанкі;
Дарогі там лясныя і азёры,
І знічкамі на лес спадаюць зоры...
А. Лойка*

10. Устаўце замест кропак, дзе неабходна, прапушчаныя літары. Перакладзіце словы на беларускую мову і растлумачце напісанне гэтых слоў у рускай і беларускай мовах:

Ак..редитив, ап..ас..ионата, ап..артаменты, ап..етит, ап..еляция, дискус..ия, гал..ерея, бал..ада, дис..онанс, мам..она, ат..аше, идил..ия, бос.., рос..омаха, им..унитет, дис..ертация, ком..ентарий, тер..аса, тон..ель, сим..етрия, ам..униция, ал..огизм, бел..етристика, кор..еспондент, интел..ект.

11. Дадзены наступныя пары слоў:

Бел.: *сказаць, спытаць, стварыць, сфабрыкаваць, звіць, зрабіць, ссадзіць, счысціць.*

Укр.: *сказати, спитати, створити, сфабрикувати, схотіти, звити, зробити, зсадити, зчистити.*

Які вывад можна зрабіць аб прынцыпах напісання прыставак *з* і *с* у беларускай і ўкраінскай мовах? Перакладзіце словы на рускую мову і сфармулюйце адпаведнае правіла арфаграфіі.

12. Дадзены наступныя пары слоў:

Рус.: *раздать* – *розданный*, *распускать* – *ропуск*, *рассыпать* – *россыпи*.

Бел.: *раздаць* – *раздадзены*, *распускаць* – *ропуск*, *рассыпаць* – *россып*.

Укр.: *роздати* – *розданий*, *розпуснути* – *ропуск*, *розсипати* – *розсипи*.

Сфармулюйце правіла напісання *раз-*(*рас-*) і *роз-*(*рос-*) ва ўсходнеславянскіх мовах.

13. Вядома, што пішацца:

Рус.: *безыдейный*, *предыстория*, *межимпериалистический*, *наисланизм*.

Бел.: *безыдэйны*, *перадгісторыя*, *міжімперыялістычны*, *панісламізм*.

Укр.: *безідейний*, *предісторія*, *міжімперіалістичний*, *паісламізм*.

Зрабіце вывад аб правілах напісання *ы*, *і* пасля прыставак ва ўсходнеславянскіх мовах. Якому прынцыпу арфаграфіі адпавядаюць гэтыя напісанні?

14. Вызначце прынцып арфаграфіі, пакладзены ў аснову напісання выдзеленых частак (літар) слоў.

Рус.: *вода*, *снег*, *широта*, *косить*, *молоко*, *сердце*, *солнце*, *собака*, *жизнь*, *ночь*, *балл* (оценка), *семнадцать*, *счастье*, *собирать*, *предыстория*.

Бел.: *вада*, *снег*, *шырата*, *касіць*, *малако*, *сэрца*, *сонца*, *сабака*, *жыццё*, *ноч*, *бал*, *сямнаццаць*, *шчасце*, *збіраць*, *перадгісторыя*.

Укр.: *вода*, *сніг*, *широта*, *косити*, *молоко*, *серце*, *сонце*, *собака*, *життя*, *ніч*, *бал* (оцінка), *збирати*, *сімнадцяттеро*, *щастя*, *предісторія*.

Размясціце словы ў алфавітным парадку.

15. Вызначце націск у беларускіх словах, устаўляючы прапушчаныя літары *о*, *а*, *ы* ці *э*. Раствлумачце напісанне прапушчаных літар. Запішыце рускія і ўкраінскія адпаведнікі.

С..рца, *в..д..лаз*, *ц..бар*, *п..спех*, *ч..рны*, *бр..зент*, *поч..рк*, *ц..гліна*, *др..васек*, *гр..міць*, *гл..таць*, *д..сант*, *ц..нзура*, *..кватар*, *ц..на*, *с..крэт*, *р..монт*, *л..т..рэя*, *кр..вавы*, *прац..джваць*, *гр..бень*, *ч..рствы*, *ш..рсцяны*, *т..лескоп*, *..кземпляр*, *д..фэкт*, *бл..ха*, *ж..рдка*, *..ш..лон*, *бухг..лтар*, *літ..ратура*, *адр..с*, *р..гулятар*.

16. Устаўце прапушчаныя літары ў беларускія словы і вызначце, які гук будзе вымаўляцца ў першым пераднаціскным складзе ў рускіх, украінскіх і беларускіх словах.

Календарь – *кал..ндар*, *дежурный* – *дз..журны*, *енот* – *..нот*, *легенда* – *л..генда*, *ефрейтор* – *..фрэйтар*, *лесной* – *л..сны*, *сезон* – *с..зон*, *метровый* – *м..тровы*, *генерал* – *г..н..рал*, *областной* – *..бласны*, *лечебный* – *л..чэбны*, *пенал* – *п..нал*, *ведро* – *в..дро*, *сестра* – *с..стра*, *березовый* – *б..розавы*, *земляной* – *з..мяны*, *зенит* – *з..ніт*, *методичка* – *метад..чка*, *тысяча* – *тыс..ча*.

Літаратура: 1, 12, 27, 31, 65, 66

МОДУЛЬ 2

Тэма 5

МАРФАЛАГІЧНАЯ СІСТЭМА ЁСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОЎ

Мінімальны тэарэтычны мінімум, неабходны для засваення тэмы:

1. Параўнальная характарыстыка словаўтварэння ў рускай, украінскай і беларускай мовах.
2. Агульнае і спецыфічнае ў марфемным складзе і словаўтваральнай структуры рускіх, украінскіх і беларускіх слоў.
3. Падабенства марфалагічных сістэм ёсходнеславянскіх моў.
4. Спосабы выражэння граматычных значэнняў у рускай, украінскай і беларускай мовах. Часціны мовы ў супастаўленых мовах і прынцыпы іх класіфікацыі.
5. Спецыфічныя рысы ў марфалогіі рускай, украінскай і беларускай моў.

Практычная частка:

Марфеміка

1. Вызначце канчатак і аснову. Супастаўце з адпаведнымі словамі (формаі) у беларускай мове. У патрэбных выпадках затранскрыбіруйце.

Шея, шеи (Р.п.), станций, филология, филологии (П.п.), ружей, морей, сессий, семья, семьи, семей, сыновья, сыновей, сыны, сынов, (сидеть) дома, домов, (возвращаться) домой, варенье, слои (И.п. мн.ч.), соцветий, сыновний, сыновий, медвежий, дочерний, ручки, чьему, чьи, твой, твои, третьи, третий, читают, читай, шей, шьют, человечьи, человечий.

2. Вызначце, якія суфіксы выдзяляюцца на месцы **-анк-, -янк-** у агульных словах у беларускай і рускай мовах: *Рус.* ушанка – *бел.* вушанка, лежанка – ляжанка, славянка – славынка, кітаянка – кітаянка, мазанка – мазанка, землянка – зямлянка, смуглянка – смуглянка, стоянка – стаянка, сеянка – сеянка, запеканка – запяканка, полонянка – паланянка, ветеранка – ветэранка, молчанка – маўчанка.

3. Зрабіце марфемны аналіз аманімічных слоў у беларускай мове. Вызначце іх значэнне, карыстаючыся тлумачальным слоўнікам. Адзначце словы-аманімы, агульныя ў рускай і беларускай мовах: *ударник - ударнік, отобрать - адабраць, выдаваться - выдавацца, бойко - бойка, докладывание - дакладванне, дача - дача, заставить - заставіць, перинка - пярынка, справа - справа, дорыть - дарыць.*

4. Зрабіце марфемны аналіз. Супастаўце супадзенні (несупадзенні) марфемнай будовы агульных слоў у беларускай і рускай мовах.

<i>рус.</i>	<i>бел.</i>
догадливый	здагадлівы
вогнуть	увагнуць
модничают	моднічаць
падчерица	адчарыца
надвое	адвое
оттаять	адтаяць, адтаць
товарищеский	таварыскі
недаром	нездарма

хвойный
собиратель
сначала
палец
неимоверный
жизнерадостность
вышеназванный
четыреста

хваёвы
збіральнік
напачатку
палец
неймаверны
жыццярадаснасць
вышэйназваны
чатырыста

5. Запішыце побач з рускімі словамі суадносныя роднасныя словы беларускай мовы. Зрабіце марфемны аналіз гэтых слоў у абедзвюх мовах.

Ружейный, житель, двухдневный, матросский, новичок, ячень, дороговизна, обессилеть, обессилят, пружинистый, перепоручать, уподобление, усвоить, увеличение, поперек, снова, бесконечный, где-то, (приехать) осенью, по-мужски, неизбежность, кошачий, зерноуборочный, позавчера.

6. Да прыведзеных рускіх слоў падбярыце аднакаранёвыя беларускія словы. Вызначце, чым яны адрозніваюцца: *колхозник, источник, ремесленник, переводчик, переплетчик, формовщик, стрелец, продавец, читатель, воспитатель, заседатель, учитель, селекционер, болтун.*

Словаўтварэнне

1. Перакладзіце рускія словы на беларускую мову; утварыце ад іх, дзе магчыма, назоўнікі бязафіксным спосабам. Укажыце, чым адрозніваюцца рускія дэрываты ад беларускіх: *взлетать, возратить, обменять, взрывать, надписать, входит, далекий, топкий, черный, нечистый.*

2. Супастаўце словаўтваральныя гнёзды слоў *добрый (добры), слава (слава), хвалить (хваліць)* ў беларускай і рускай мовах. Вызначце, чым адрозніваюцца гнёзды адзін ад аднаго.

3. Выпраўце памылкі ў наступных украінскіх словах. Запішыце іх правільна: *безслідно, розтанути, привітання, прірва, вітчайдушний, беспечний, розкіш, пречудовый, зкам'яніти, зжовкнути, счовгати, пристаркуватий, незхитний, неправда, спорожнілий.*

4. Перакладзіце дадзены тэкст на рускую мову. Абзначце прэфіксы.

Далеко, далеко занесли Василя думки серед простору польового, серед повітря свіжого, тепла привітного. І все те так здається, що ось мов він сьгодні усе те затіває, перед його очима все те коїться. Серце його стиха і радісно б'ється. Оршика прилягла на рядниці, куняє. Мотря сидить коло неї, держить на руках сина і тиха співае «Удівоньки». Тонкий і тихий її голос розходиться по ниві, зливається з щебетанням пташок. Гарно, боже, як гарно на світі. І бідному часом бувае, що він забувае свою бідноту, заколише свої болісті, уложе спати чорну нужду, і сповняється його душа тихим покоєм.

Трохи не до смерку досидів Василь на ниві, йому так на хотілося іти до хати, а ще більше не хотілось у город. Уже зорі висипали на небі і місяць почав сходити, як він рушив з дому. (П. Мирний)

5. Дадзеныя словы перакладзіце на рускую і ўкраінскую мовы. Пры дапамозе суфікса *-ск-* утварыце прыметнікі на беларускай, украінскай, рускай мовах. Супастаўце іх і знайдзіце разыходжанні ў напісанні суфіксальных прыметнікаў у трох усходнеславянскіх мовах.

Адэса, Астрахань, Баранавічы, беларус, брат, Волга, восень, Гаага, Галіч, гігант, горад, грамадскасць, Добруш, дэлегат, завод, Запарожжа, інстытут, казах, Каўказ, Кіславодск, латыш, ліпень, маладзец, Парыж, Прага, Разань, Рыга, салдат, снежань, студэнт, сусед, таварыш, таджык, ткач, турак, чэрвень, чэх, шавец.

6. Падбярыце пары слоў, якія адрозніваюцца адсутнасцю прэфікса ў лексеме слова адной з моў (рускай, украінскай ці беларускай).

7. Перакладзіце наступныя беларускія словазлучэнні на рускую мову, вызначце род назоўнікаў у абедзвюх мовах; вызначце, якія назоўнікі ўтвораны бяссуфіксным спосабам: *старажытны рукапіс, стэпавы палын, нясцерпны боль, дзесятковы дроб, чыгуначны насып, высокая таполя, маленькая кішэня, балючы мазоль.*

8. Вызначце суфіксы ў беларускіх словах. Перакладзіце словы з беларускай мовы на рускую; прасачыце, якія суфіксы адпавядаюць ім у рускай мове: *бабраня, грэчка, дамаганне, нырэц, нягоднік, вішняк, хітрун, галубачка, ракавінка, трамбавальшчык, малатарня, адсыланне, абутнік, дзеляч, сведка.*

9. З прыведзеных прыкладаў выберыце словы, утвораныя прэфіксальна-суфіксальным спосабам. Перакладзіце выпісаныя словы на рускую і беларускую мовы. Ці супадаюць спосабы ўтварэння слоў-эквівалентаў у трох мовах?

Бадзьоро, вузлуватый, об'іхати, Прикарпаття, підземелля, помор'я, прислівник, міжгір'я, травневий, нашійнік, безквитковий, щогодинний, неविгода, застільний, передвечірній, по- іхньому, разговарити.

10. Перакладзіце дадзеныя дзяславны з беларускай мовы на рускую і ўкраінскую. Вызначце: 1. У якіх выпадках ужываецца ў беларускай мове суфікс *-іва (-ыва)*, а ў якіх – *-ва*. 2. Якія суфіксы ўжываюцца ў рускай і беларускай мовах у падобных выпадках: *абкошваць, абманваць, высушваць, вытрымліваць, выцягваць, вышукваць, дагаворвацца, заварочваць, загадваць, закрэсліваць, засвойваць, нашэптваць, набліскаваць, пагрукваць, падкатваць, падмігваць, падскокваць, падточваць, падтрымліваць, паказваць, перадражніваць, прывешваць, прыладжвацца, прыцэньвацца, разглядваць, распальваць, успыхваць, усхліпваць.*

11. Перакладзіце з украінскай мовы на рускую і запішыце. Супастаўце канчаткі ў рускай і ўкраінскай мовах: *рідний край, рідна мати, рідне місто, рідні діти, молодий ліс, малода трава, молоде вино, молоді літа, дорогий подарунак, дорога хустка, дороге скло, дорогі речі.*

12. Перакладзіце дадзеныя словы з украінскай мовы на беларускую і рускую. Вызначце, якія прэфіксоіды ўжываюцца ў беларускай і рускай мовах на месцы ўкраінскіх *у(в)се-, напів-, першо-, (с)пів-*: *усезагальний, усездазволеність, напівколонія, напівфабрикат, першодрук, першооснова, першовідкривач, півфінал, піввагон, півват, співвідповідальність, співспонсор.*

13. Вызначце спосабы словаўтварэння наступных слоў з афіксам *-ся*. Супастаўце з адпаведнымі словамі ў беларускай мове: *призадуматься, венчаться, нагоститься, ка-яться, свариться, заколоситься, раскричатся, рассохнуться, покаяться, проветрится, погреться, углубляться, загоститься, куститься, заикается*.

14. Супастаўце ў неабходных выпадках дадзеныя словы з іх матывуючымі словамі (асновамі). Растлумачце, якія марфаналагічныя з’явы ўтварыліся ў структуры матываваных слоў.

<i>рус.</i>	<i>бел.</i>
горошина	гарошына
юбиляр	юбіляр
какаовый	какаавы
мужской	мужчынскі
вытянуть	выцягнуць
медик	медык
коричневатый	карычняваты
приземистый	прыземісты
рыбацкий	рыбацкі
городской	гарадскі
минский	мінскі
историк	гісторык
физик	фізік
танкист	танкіст
синтаксический	сінтаксічны
кандидатский	кандыдацкі
товарищеский	таварыскі

15. Вызначце спосабы словаўтварэння. Супастаўляючы агульныя словы рускай і беларускай моў, адзначце выпадкі супадзення структурных кампанентаў матываваных слоў.

<i>рус.</i>	<i>бел.</i>
полесье	палессе
роскошь	раскоша
матросский	матроскі
филологический	філалагічны
шестнадцатый	шаснаццаты
счастливчик	шчасліўчык
секретничать	сакрэтнічаць
трижды	тройчы
перерасход	перарасход
потепление	пацяпленне
завязь	завязь
пятидесятый	пяцідзясяты
божеский	боскі
чистосердечный	чыстасардэчны
братство	братэрства
распродажа	распрадажа
предновогодний	пераднавагодні
подзаголовок	падзагалавак
незамужняя	незамужняя

прихожая (сущ.)	прыхожая (наз.)
селедочный	селядцовы
бычий	бычыны
пояснительный	паясняльны
подпись	подпіс
подписка	падніска
просительница	прасцелька
прачка	прачка
солнышко	сонейка

16. Падбярэце 5 пар слоў, якія б адрозніваліся прэфіксам і суфіксам у рускай і беларускай мовах.

17. Вызначце спосабы словаўтварэння. Супастаўляючы агульныя словы рускай і беларускай моў, адзначце выпадкі супадзення структурных кампанентаў матываваных слоў.

здороваться	здараўкацца
по-братски	па-братняму
втроём	утрох
удвоить	падвоіць
изредка	зрэдку
приземлится	прызямліцца
повенчатся	павянчацца
тайник	патайнік
богатство	багацце
напоминание	напамін, напамінанне
перемирие	перамір'е
русоволосый	русавалосы
правдолюб	праўдалюб
двупалый	двухпальцы
равноправие	раўнапраўе
золотодобыча	золатаздабыча
вышесказанный	вышэйсказаны
подмена	падмена
пометка	паметка
помета	памета
неприветливо	непрыветліва
прислониться	прысланіцца
прислонить	прысланіць
омолодиться	амаладзіцца

Назоўнік

1. Да рускіх назоўнікаў падбярэце беларускія адпаведнікі, да беларускіх – рускія. Вызначце адметныя марфалагічныя асаблівасці атрыманых назоўнікаў у кожнай з моў. З дапамогай якіх марфалагічных сродкаў гэтыя адрозненні зафіксаваны? (Пры ўзнікненні цяжкасцей карыстайцеся руска-беларускім слоўнікам):

Рус.: Гвоздика, пион, цука, хлопоты, чернила, сумерки, муравей, двойня, грудь, дверь.

Бел.: Таполя, сабака, цень, крупы, брусніцы, чарніцы, назва, дровы, вароты.

Параўнайце гэтыя словы з наступнымі ўкраінскімі формамі: *груды, дзвері, дрова, вярота, чорніло*. У якіх выпадках украінскія граматычныя формы супадаюць з рускімі, а ў якіх – з беларускімі?

2. Назоўнікі *рукав, бераг, ряд, рог, стог, стол, волк, воз, окно, солнце, дорога* дапасуйце да лічэбніка *два*. Запішыце атрыманыя словазлучэнні на рускай і беларускай мове ў выглядзе табліцы. Вызначце і патлумачце адрозненні. Успомніце гістарычныя вытокі гэтых адрозненняў.

3. Запішыце прыведзеныя ніжэй словы на рускай і ўкраінскай мове ў форме меснага склону. Пракаменціруйце ў гістарычным плане адрозненні гэтых трох форм.

Берег, брат, дом, мороз, снег, порог, край, земля, книга.

4. Запішыце назоўнікі ў форме роднага склону множнага ліку. Параўнайце.

У рускай мове		У беларускай мове	
И.п. ед.ч.	Р.п. мн.ч.	Н.скл. адз.л.	Р.скл. мн.л.
<i>Верба</i>		<i>вярба</i>	
<i>искра</i>		<i>іскра</i>	
<i>сердце</i>		<i>сэрца</i>	
<i>поле</i>		<i>поле</i>	
<i>окно</i>		<i>акно</i>	
<i>корабль</i>		<i>карабель</i>	
<i>зверь</i>		<i>звер</i>	
<i>луг</i>		<i>луг</i>	
<i>сын</i>		<i>сын</i>	
<i>щупальце</i>		<i>шчупальца</i>	
<i>болотце</i>		<i>балотца</i>	
<i>оконце</i>		<i>акенца</i>	
<i>имя</i>		<i>імя</i>	
<i>голубь</i>		<i>голуб</i>	

5. Наступныя ўкраінскія назоўнікі запішыце ў форме давальнага склону, адзіночнага ліку. Параўнайце з адпаведнымі формамі ў рускай і беларускай мовах. Дайце гістарычнае тлумачэнне адрозненням: *брат, сніг, кінь, край, товариш, лихо, сонце*.

6. Да прыведзеных ніжэй рускіх і ўкраінскіх форм запішыце адпаведныя беларускія. Вызначце агульнае і спецыфічнае ў гэтых мовах. Якія з форм больш старажытныя?

Рус.: очами (устар.), плечами, дверью. Укр.: очима, плечима, дверима.

7. Што вы ведаеце пра асаблівасці скланення прозвішчаў на *-их, -ых, -ко, -го, -хо* (белар. *-ка, -га, -ха*), *-еня, -ич* у рускай і беларускай мовах? Дабаўце мужчынскае і жаночае імя да кожнага прыведзенага ніжэй прозвішча, запішыце атрыманыя словазлучэнні на рускай і беларускай мове. Праскланяйце. Вызначце, ці ёсць адрозненні ў скланенні адных і тых жа прозвішчаў у рускай і беларускай мовах:

Молодых, Черных, Ляшко, Трушко, Коваленко, Савченко, Коваленя, Кругленя, Коляда, Мицкевич.

8. Падбярэце да кожнага з прыведзеных ніжэй назоўнікаў прыметнікі. Словазлучэнні запішыце на рускай і беларускай мове. Параўнайце. Выкарыстоўваючы руска-ўкраінскі слоўнік, вызначце, якія з гэтых назоўнікаў ва ўкраінскай мове супадаюць у граматычным родзе з рускімі, а якія – з беларускімі.

Боль, вуаль, дробь, галоша, медаль, мозоль, насыпь, полынь, пыль, сажень, степь, тень, шаль, шинель, гусь.

9. Падбярэце да рускіх слоў беларускія эквіваленты і ўтварыце магчымыя родавыя формы: *балерина, музыкант, артист, поэт, гражданин, бригадир, волк, индюк, баран, конь.*

10. Выпішыце і параўнайце формы назоўнікаў 1-га скланення ў давальным і месным склонах адзіночнага ліку ў рускай і беларускай мовах. Гістарычна абгрунтуйце выкарыстанне рускага канчатка *-е* і беларускага канчатка *-е, -і, -э, -ы, -у*.

I. 1. *Пройдёт, быть может, год-другой, местечко получу, Параше препоручу семейство наше.* 2. *Казак на север держит путь, казак не хочет отдохнуть ни в чистом поле, ни в дубраве, ни при опасной переправе.* 3. *Зачем король не меж гостей? Зачем изменник не на плахе?* 4. *Я видел здесь – вот в этой самой келье...здесь видел я царя.* 5. *...И Евгений мой спешит, душою замирая, в надежде, страхе и тоске к едва смирившейся реке.* 6. *Стеснилась грудь его. Чело к решётке холодной прилегло.* 7. *Когда за шашиками сижусь в уголке, приедет издали в кибитке иль возке неожиданная семья...* (А. Пушкин).

II. 1. *Маляваў ён і малюнкi, ды, як сіл не траціў, не ўдалося ў няволі шчасце змаляваці.* 2. *А сны сняцца аб радзіме, аб стэпе мурожным, маляваў бы хоць крывёю, а крывёй не можна.* 3. *У сваёй хатцы і пры матцы жыў не жыў, бяда выпхнула бадзяцца, у свет набрыў.* 4. *Мядзведзь смоча лапу ў бярозе санліва.* 5. *Беларусь на куце ў хаце сваёй села – чарка мёду ў руцэ, пазірае смела.* 6. *Абняславіць, абнячэціць, бацьку плюне ў вочы.* 7. *Дый прышлося плаціць чарадзе той за гэта баляванне. . Мамачка, не пытайся лепей, я лгаць не буду, але ты сама ведаеш, не ўсю праўду можна казаць. – Роднай матцы можна! (Я. Купала).*

Прыметнік

1. Да прыведзеных ніжэй беларускіх словазлучэнняў прывядзіце рускія адпаведнікі. Выявіце і патлумачце адрозненні:

1) *Нёманаў дар, бацькава праца, сестрына хустка, братава кніга, Толева слова, Макарава хата.*

2) *Бабульчыны казкі, матчына доля, сынаў абавязак, бацькоўская хата.*

3) *Алесеў сшытак, брылёўскі стыль, купалаўскі верш, Колосаўскі тэатр, сябраў канспект, суседаў човен.*

2. Перакладзіце на беларускую мову прыведзеныя словазлучэнні і сказы, вызначце спецыфіку ўтварэння адпаведных форм у рускай і беларускай мовах:

1) *Старше меня, больше десяти, белее снега, прозрачнее стекла, выше брата, быстрее звука.*

2) 1. *Вспышка была ярче солнца.* 2. *Слово сильнее оружия.* 3. *Желание было сильнее меня.* 4. *Сегодня ветер был сильнее вчерашнего.* 5. *Книга оказалась интереснее фильма.* 6. *В доме было холоднее, чем на улице.*

3. Утварыце формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў. Вылучыце спецыфічныя формаўтваральныя суфіксы ў рускай і беларускай мовах.

Рус.: *светлый, громкий, далёкий, тихий, здоровый, старый, широкий.*

Бел.: *светлы, гучны, далёкі, ціхі, здаровы, стары, шырокі.*

4. Ад прыведзеных ніжэй якасных прыметнікаў утварыце вышэйшую і найвышэйшую формы ступеней параўнання. Прааналізуйце асаблівасці іх утварэння ў кожнай з моў.

Рус.: бедный, дорогой, добрый, весёлый, богатый, сухой, тонкий, молодой.

Бел.: бедны, дарагі, добры, вясёлы, багаты, сухі, тонкі, малады.

Укр.: бідний, високий, добрий, веселий, богатий, крутий, гіркий, молодий.

5. Перакладзіце сказы на беларускую мову, вызначце адрозненні граматычных формаў прыметнікаў.

1. Воздух чист и свеж. 2. Свет мне был не мил... 3. Широки просторы земли, далека дорога, но каждого, кто молод душой, ждёт она и манит своей таинственности. 4. Дорога ложка к обеду. 5. Весна красна наступает, красой луга заливаает. 6. Чуден и красив Днепр и в крутых берегах под Оршей, и на широком украинском просторе.

6. Выпішыце прыметнікі найвышэйшай ступені параўнання з наступных сказаў. Вызначце спосабы ўтварэння гэтых форм. Перакладзіце на беларускую мову. Параўнайце рускія і беларускія прыметнікі, назавіце адрозненні ў іх утварэнні і ўжыванні.

1. Тут показалось новое диво: облака слетели с самой высокой горы, и на вершине её показался во всей рыцарской збруе человек на коне. 2. Но покойница твоя матушка, между нами будь сказано, была пречудного нрава. 3. Будучи уверен, что это теперь никто не собьёт и не смешает, он говорил и об огурцах, и о посеве картофеля... и о том, как всё, чем далее, умнее и доходит к выдумыванию мудрейших вещей. 4. И дело всё лежало, в самом лучшем порядке, в шкафу, который сделался мраморным от чернильных пятен. 5. К наивеличайшей радости своей, увидел он головку блондинки, свесившуюся в окошко и разглядывавшую прохожих. 6. Грузен был полковник, всех выше и толще, и широкий дорогой кафтан в силу облакал его (Н. Гоголь).

7. Перакладзіце на беларускую мову, звярніце ўвагу на канчаткі прыметнікаў у месным склоне адзіночным ліку. Чым яны адрозніваюцца? Чаму?

1. Когда дед и дядя Михаил уходил в гости, бабушка устраивала чай с обильной закуской и водкой в зелёном штофе. 2. Круглое беззаботное лицо его становилось сонным; живые, неуловимые глаза угасли в масляном тумане. 3. Я снова в городе, в двухэтажном белом доме, похожем на гроб, обций для множества людей. 4. Я спал около машинного трюма на большом столе, на котором мыл посуду. 5. Она сидела в большом малиновом кресле, одетая в голубой капот с бахромою по подолу. 6. Давая мне книгу в чёрном переплёте, закройщица невнятно промычала что-то. 7. В тихом морозном воздухе бухал, не спеша колокол; город сонно припал к земле. 8. Я всё ждал, что она, заметив моё благообразие, заговорит со мной просто и дружески, без этой рыбьей улыбки на чистеньком, всегда праздничном лице. 9. От множества мягкой и красивой мебели в комнате было тесно, как в птичьем гнезде (М. Горький).

8. Ад прапананых прыметнікаў утварыце вышэйшую і найвышэйшую ступені параўнання. Перакладзіце прыметнікі на беларускую мову і таксама ўтварыце вышэйшую і найвышэйшую ступені параўнання. Ці можна ад гэтых прыметнікаў утварыць усе формы ступеней параўнання?

Сильный, розовый, тёмный, дружеский, молодой, буланы, трудолюбивый, густой, грустный, вечерний, мелкий, красный, живой, сладкий, огромный, ранний.

9. Прачытайце сказы. Знайдзіце ў іх прыметнікі ў форме ступеней параўнання. Вызначце, ад якіх слоў і якім спосабам яны ўтвораны. Перакладзіце сказы на беларускую мову. Укажыце на адрозненні пры ўтварэнні ступеней параўнання прыметнікаў у рускай і беларускай мовах. Гістарычна патлумачце гэтыя разыходжанні.

1. Я и рублюсь незавидно: от человека остаются куски мельче круп, из которых варят кашу. 2. Голубой свет становился реже, реже и совсем как будто потухнул. 3. Звуки стали сильнее и гуще, тонкий розовый свет становился ярче. 4. Замужем тётушка никогда не была и обыкновенно говорила, что жизнь девическая для неё дороже всего. 5. Мне близок конец: я знаю, меня твой муж хочет привязать к кобыльему хвосту и пустить по полю, а может, ещё и страшнейшую выберет казнь. 6. – Иван Иванович! ведь ты глуп, и больше ничего, – громко сказал Григорий Григорьевич. – Ведь Иван Фёдорович знает всё это лучше тебя и, верно, не поверит тебе. 7. Хозяйка сделалась словоохотливее и открывала сама, без просьбы, множество секретов насчёт делания пастилы и сушения груш. 8. Я полагаю даже, что курить трубку гораздо здоровее, чем нюхать табак (Н. Гоголь).

Лічэбнік

1. Дапасуйце лічэбнікі і прыметнікі з адпаведнымі назоўнікамі, запішыце іх на рускай і беларускай мовах.

(два, рыбацкі) лодкі, (два, жанскі) тень, (тры, стары) дуба, (два, лесной) дарожкі, (четыре) чалавека, (семь) суткамі, (девять) днямі.

2. Запішыце наступныя лікі словамі па-руску і па-беларуску. Па якой прычыне назіраецца асіметрычнасць паміж рускімі і беларускімі карэлятамі?

8, 11, 13, 18, 90, 200, 3/5, 1 000 000.

3. Спішыце, раскрываючы душкі і замяняючы лікі словамі. Патлумачце правяпіс лічэбнікаў. Суаднясіце гэтыя лічэбнікі з адпаведнымі рускімі і беларускімі.

I. 1. Книга издана с (83 иллюстрации). 2. Если к 489 прибавить 311, то получится ровно 800. 3. Варенье сварили из (1,5 стакана) земляники. 4. Учителя пришли на экскурсию с (240 учеников). 5. Организовали встречу с (38 ветеранов) войны и с (3 писателя), писавшими о войне.

II. 1. Дынарыі літоўскі з канца (15 стагоддз) роўны 1/10 гроша літоўскага і 1/3 гроша польскага. 2. Кожная група складалася з (17 чалавек). 3. У асабістай гаспадарцы былі (4 ягня) і (3 цяля). 4. Настаўнік дадаткова займаўся з (4 вучні). 5. З (1793 год) Слуцк уваходзіць у склад Расіі.

4. Утварыце ад наступных колькасных лічэбнікаў рускія, украінскія і беларускія формы парадкавак лічэбнікаў. Адзначце адрозненні.

1, 2, 3, 4, 6, 7, 9, 16, 50, 300, 2000.

5. Перакладзіце на рускую мову. Звярніце ўвагу на пераклад зборных лічэбнікаў. Зрабіце вывад пра тое, у якой з моў яны выкарыстоўваюцца часцей.

1. Васмёрэ з іх паўміралі малымі, а жыць засталіся два сыны. 2. Было іх пяцёра. 3. Пяцёра сутак як хлопцы ў паходзе (Я. Колас). 4. Усе чацвёра коней былі папрывязаны да загарады, ледзь змясціўшыся ў яго маленькім хлевушку. 5. Гналі пастушкі каровы на рانیцу – трое хлопцаў (К. Крапіва). 6. Муж з вайны не вярнуўся, а ў хаце чацвёра малых (І. Шамякін). 7. Яны падалі абаім табурэткаі. 8. Абедзве зарагаталі, радыя адна адною. 9. Маўчалі абодва, дымлі адно папярсамі. 10. З гэтым настроем абое моўчкі адзваліся каля парога (І. Мележ). 11. Ён не дагаварыў – раптам праваліўся абедзвюма нагамі, нягучна вылаяўся, узяў трохі ў бок (В. Быкаў).

6. Перакладзіце на беларускую мову, запісваючы лікі словамі. Звярніце асаблівую ўвагу на пераклад лічэбнікаў. Укажыце адрозненні ў іх вымаўленні, напісанні і ўтварэнні.

Плошча Незалежнасці ў Мінску (да 1991 года – плошча Леніна) размешчана ў пачатку галоўнага дыяметра і асноўнай магістралі горада – праспекта Ф. Скарыны. Гэта адміністрацыйна-грамадскі цэнтр сталіцы. Мае прамавугольную форму (450 × 150 м), плошча 7 га. Ва ўсходняй частцы – сквер партэзнага тыпу. Раён плошчы забудоўваўся з другой паловы XIX – пачатку XX стагоддзя (захаваліся Мінскі касцёл Сімяона і Алены, жылыя будынкі канца 19 – пачатку 20 стагоддзя паміж вуліцамі Берсана і Свядлова; усе ўваходзяць у ахоўную зону касцёла). У даваенныя гады забудову паўднёвага боку плошчы фарміравалі 3-павярховыя карпусы БДУ, архітэктурнае вырашэнне галоўнага фасада якога адпавядае характару архітэктурны Дома ўрада, размешчанага насупраць. Паўднёва-ўсходні бок плошчы фарміруюць будынак гарсавета народных дэпутатаў (1964, архітэктар С. Мусінскі, Г. Сысоеў), інжынерны корпус Мінскага метрапалітэна (1984, архітэктар Ю. Грыгор’еў, Дз.Кудраўцоў), вертыкальныя члянэнні якіх гармануюць з кампазіцыйным ладам Дома ўрадаў і галоўнага корпуса БДУ. З усходняга боку на плошчу выходзяць бакавыя фасады гасцініцы “Мінск” (1957, архітэктар Г. Багданаў; 1967, архітэктар Г. Сысоеў) і будынка мінскага паштамта (1953, архітэктар У. Кароль) (Энцыклапедычны даведнік “Архітэктурна Беларусі”).

7. Успомніце рускія і ўкраінскія фразеалагізмы з лічэбнікамі. Падбярыце да іх беларускія адпаведнікі. Звярніце ўвагу на стылістычную маркіраванасць гэтых фразеалагізмаў.

8. Вядома, што ў сучаснай рускай і беларускай мовах некаторыя лічэбнікі ў адных і тых жа граматычных формах адрозніваюцца. Прааналізуйце прыведзеныя ніжэй прыклады, прапануйце гістарычны каментарый да выяўленых адрозненняў. Параўнайце гэтыя формы з адпаведнымі ўкраінскімі.

Рус.

*Одни и те же
Двух досок
Четыре студента
Девяносто рублей
Двести километров*

Бел.

*Адны і тыя ж
Дзвюх дошак
Чатыры студэнты
Дзевяноста рублёў
Дзвесце кіламетраў*

Займеннік

1. Успомніце, як з пункту погляду гістарычнай граматыкі тлумачыцца прычына адрознення склонавых форм наступных займеннікаў у рускай, беларускай і ўкраінскай мовах.

Рус.

Р. п.: меня, тебя, себя;
Д. п.: мне, тебе, себе;

Бел.

мяне, цябе, сябе;
мне, табе, сабе;

Укр.

мене, тебе, себе;
мені, тобі, собі.

2. У беларускай мове ў назоўным склоне асабовы займеннік трэцяй асобы мае формы **ён, яна, яны**. Параўнайце з адпаведнымі рускімі формамі, патлумачце адрозненні.

3. Якія рускія займеннікі адпавядаюць наступным беларускім: *хто-небудзь, хтосьці, штосьці, чагосьці, чыясь, чамусьці, якісьці, няма каму, некага, нейкі, усякі?*

Прыдумайце і запішыце з кожным з гэтых займеннікаў сказы на рускай і беларускай мовах.

4. Наступныя сказы перакладзіце на беларускую мову, выдзеліце займеннікі. Параўнайце формы гэтых займеннікаў у рускай і беларускай мовах, вызначце адрозненні, паспрабуйце выявіць гістарычную прычыну гэтых адрозненняў.

В тот год долго не было снега. Он выпал только перед Новым годом. И поэтому в праздничную ночь стояла чарующая тишина, та тишина, что бывает после первого снега. Но эта тишина особенная: она звучащая, у неё особенные звуки, которые не передаваемы всеми человеческими словами. И то, что случилось это перед Новым годом, имело свои тайны.

5. Перакладзіце сказы на рускую і беларускую мовы. Выпішыце назоўнікі, прыметнікі, займеннікі, якія адрозніваюцца граматычнымі формамі ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах.

1. Так мені в очах і замігтілі білі хати. 2. Наша хата на горі стояла. 3. На столі коло мене усякі печыва стояли. 4. Вгорі чисте небо, зеленіе обабіч дороги перша ніжна травичка, дикі груші ще не випустили своїх лісточків, гілки їх чорні. 5. Степ, огорнутый голубими димками, залити сонцем. 6. Стояло сухе осінне надвечір'я. 7. Барвисті ліси на схилах не гасли під скісним промінням сонця. 8. Дивчина стоїть в кузові і сміється дорозі. 9. Дві берези біля двору поклонилися до ніг. 10. Люди про те, що є, и те, що буде, поміж собою гомоняць. 11. Каштани підносять свічі, тополі співають ввись, і шепоти таємничі по кронах дерев пронеслись. 12. У щеняти якого розуму питати?

6. Перакладзіце тэксты з рускай мовы на беларускую і з беларускай на рускую. Падкрэсліце займеннікі, адзначце іх разрад па значэнні, адрозненні ў формах. Патлумачце прычыны гэтых адрозненняў.

1. 1. Неприятно, смутно было у него на сердце, какая-то тягосная пустота оставалась там. 2. Иной даже, стоя в паре, переговаривает с другим об важном деле, а ногами в то же время, как козлёнок, вензеля направо и налево. 3. Но странен человек: его огорчало сильно нерасположение тех самых, которых он не уважал и насчёт которых отзывался редко, понося их суётность и наряды. 4. На себя, однако же, он не рассердился, и в том, конечно, был прав. Все мы имеем маленькую слабость немножко пощадить себя, а стараемся лучше приискать кого-нибудь ближнего, на ком бы выместить свою досаду... Так и Чичиков скоро нашёл ближнего, который потащил на плечах своих всё, что только могла внушить ему досада. Ближний этот был Ноздрев, и нечего сказать, он был так отделан со всех боков и сторон, как разве какой-нибудь плут староста или ямицик бывает отделанкаким-нибудь езжалым, опытным капитаном... Вся родословная Ноздрева была разобрана, и многие из членов его фамилий в восходящей линии сильно потерпели (Н. Гоголь).

II. 1. – Я мужык, – ціха сказаў ён. – Я князь, але і мужык. Магчыма мяне тым дзядзькаваннем няшчасным зрабілі. Але я таго няшчасця нікому не аддам. У ім маё ішчасце. Яно мяне відушчым зрабіла. Вярнула да майго народа. Да гнанага, да аббрэханага кожным сабакам. І я цяпер з ім, што б ні здарылася. 2. І раптам ён са здзіўленнем падумаў, што побач з нянавісцю ў ім увесь час жыло нейкае цеплае пачуццё да Алеся. 3. Ніхто не ведаў, што, вырашыўшы да канца зняважыць сябе, Міхаліна незнарок дазваляе сабе не вельмі – а лепш сказаць – зусім не высакародныя выхадкі, знаходзячы нават у гэтым нейкую помслівую асалоду. 4. Алесь жыў. Іншым здавалася,

нават спакойна. Ва ўсякім разе, замест прадчування страшнага прыйшоў спакой. 5. Калі хто-небудзь добразычліва пытаў, як з унукам, пан Даніла адказваў са звычайнай іранічнай усмешкай, ад якой некаторых аж вадун вадзіў (У. Караткевіч).

7. Вызначце разрады выдзеленых курсівам займеннікаў, іх сінтаксічную ролю ў сказах. Падбярыце да іх рускія эквіваленты. Ці супадаюць карэляты па лексіка-граматычных характарыстыках? Укажыце асаблівасці іх суаднясення.

1. *Фельчар іхны нагу...перавязаў (К. Крапіва).* 2. *Да вучняў ён адносіўся пабацькоўску строга і клапаціўся не толькі аб іхніх ведах, але і аб выхаванні...(К. Крапіва).* 3. *Толькі не дайшоў крокаў дзесяць да дрэва, чалавек убачыў яго чорны сілуэт.* 4. *...Каля яго паднялася з зямлі драгая чалавечая постаць (К. Чорны).* 5. *На вуснах ягоных была прыемная ўсмешка...* 6. *Божжа, на твары ягоным быў такі жах, які нельга перажыць і застацца жывым!* 7. *Яна расказала аб іхняй размове (У. Караткевіч).* 8. *Струны на скрыпачцы – яшчэ не ўсё, каб можна было ад ейных песень аж плакаць (В. Карамазаў).*

Дзеяслоў

1. Супастаўце суадносныя формы інфінітываў у рускай і ўкраінскай мовах. Абазначце формаўтваральныя суфіксы.

Беречь – берегти, гадать – гадати, мочить – мочити, привязывать – припинати, жить, проживать – мешкати, уважать – поважати, напасть – напасти.

2. Супастаўце асаблівасці суфіксальнага ўтварэння відавых пар у рускай, беларускай і ўкраінскай мове.

Промаслить – прамасліць – прооліті; промасливать – прамасліваць – прооліювати.

Приправить – прыправіць – присмачити; приправлять – прыпраўляць – присмачувати.

Объединить – аб'яднаць – з'яднати; объединять – аб'ядноўваць – з'яднувати.

Присмирить – уціхамірыць – присмирити; присмирять – уціхаміраць – присмиряти.

Заставить – прымусіць – принукати; заставлять – прымушаць – принункувати.

Направить – накіраваць – направили; направлять – накіроўваць – направили.

3. Перакладзіце на рускую мову выдзеленыя дзеясловы. Звярніце ўвагу на ўжыванне постфікса *-ся* ў рускай і ўкраінскай мовах.

1. *Де ти в світі **подінеишся** з малим сиротою.* 2. *Нехай собі тім люді що хотять говорятъ: вона любить, то й не чує, що **укралося** горе.* 3. **Вернулася** – і роденька, що ніхто не бачив. 4. *Полетіла Катерина і не **одяглася**.* (Т. Шевченко)

4. Устанавіце ў якой форме ўжыты наступныя дзеясловы. Прывядзіце прыклады рускіх эквівалентаў.

Трапляеце, абтрасае, гараць, б'еца, прыйдзе, будзем захапляцца, ляжыць, знойдзеца, забудзеш, прайду, растваруся, маўчыце, хістаемся, падумаеш, бачыце, падабаеца, прыгажэеце.

Перескочишь, відбувається, зустрічають, маеш, дае, здобуваються, говоритъ, дивимось, бере, розведемо, кидається, матиме, работимемо, приходитиме, характеризуюе.

5. Утварыце форму будучага часу дзеясловаў. Звярніце ўвагу на асаблівасці гэтых форм ва ўкраінскай мове.

*Сдружыцца, выдать, спрашываць, подгоняць, пняць.
Дапамагаць, будаваць, даглядзець, дамовіцца, выконваць.
Іспитуваці, заметіці, міркуваці, замисліці, терпіці.*

6. У якой форме ўжыты выдзеленыя дзеясловы? Супастаўце з суадноснымі рускімі формамі.

Сидить батько кінеть стола,
На руки *схилився*;
Не *дивиться* на світ Божий:
Тяжко *зажурился*.
Коло його стара мати
Сидить на ослоні,
За сльозами ледве-ледве
Вимовляе дони:

«*Що, весілля, доню моя?
А де ж твоя пара?
Де світилкі з дружэнькамі,
Старості, бояра?
В Московіціні, доню моя!
Іди ж іх шукаці,
Та не кажі добрим людям,
Що є в тебе мати*»

7. Прывядзіце прыклады беларускіх прыказак і прымавак, якія суадносяцца з наступнымі рускімі, і наадварот (Санько З. Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем. – Мн., 1991). Падкрэсліце дзеясловы, вызначце іх форму.

Будет и наше время. В гости со своим самоваром не ходят. Всяк сверчок знай свой шесток. Глаза видали, что покупали. Выше головы не прыгнешь.

Няхай усё дымам сядзе. Пусцілі пагалоску на ўсю вёску. Свая табака не пяршыць. А няхай ты згары. Пасаліўшы, можна есці.

8. Раствлумачце змены, якія адбыліся ў форме інфінітыва.

<i>Агульнаславянская мова</i>	<i>Сучасная руская мова</i>	<i>Сучасная беларуская мова</i>
<i>с(ять)сти</i>	<i>сесть</i>	<i>сесці</i>
<i>плести</i>	<i>плести</i>	<i>плесці</i>
<i>стеречи</i>	<i>стеречь</i>	<i>сцерагчы</i>
<i>мочи</i>	<i>мочь</i>	<i>магчы</i>
<i>сечи</i>	<i>сечь</i>	<i>секчы</i>
<i>ити</i>	<i>идти</i>	<i>ісці</i>

9. Параўнайце формы дзеясловаў загаднага ладу агульнаславянскай, рускай і беларускай моў. Чаму ў рускай і беларускай мове гэтыя формы адрозніваюцца?

<i>Агульнаславянская мова</i>	<i>Сучасная руская мова</i>	<i>Сучасная беларуская мова</i>
<i>пъци</i>	<i>пеки</i>	<i>пячы</i>
<i>берези</i>	<i>береги</i>	<i>беражы</i>
<i>лжъ</i>	<i>ешь</i>	<i>еж, еш</i>
<i>лнзи</i>	<i>ляг</i>	<i>ляж</i>
<i>будн мь</i>	<i>будем(будете)</i>	<i>будзем(будзьма)</i>
<i>въи</i>	<i>вой</i>	<i>вый</i>
<i>пъи</i>	<i>пей</i>	<i>пі</i>

10. Утварыце форму 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу ад наступных рускіх і беларускіх дзеясловаў. Чым тлумачацца разнастыпнасць утвораных форм:

Рус. Дать - бел. даць, писать – пісаць, пить – піць, ходить – хадзі, пилить – піліць, крыть – крыць, жить – жыць, водить – вадзіць, лечить – лячыць, зашивать – зашываць, красить – фарбаваць, варить – варыць, скучать – сумаваць, понимать – разумець, видеть – бачыць, любить – любіць, кахаться.

Дзеепрыметнік

1. Размяркуйце дзеепрыметнікі па групам у залежнасці ад іх граматычных значэнняў стану і часу(аформіце ў выглядзе табліцы). Выдзеліце формаўтваральныя суфіксы, супастаўце іх.

Покрывший, формируемый, вдохновенный, увядающий, увенчанный, прокисший, открытый, слышащий, любимый; залиты, запалены, аблюбованы, расквітнеўшы, пасівелы, патрывожаны, высахшы, занесены, счарсцвелы; почорнілий, керуючий, нескінченний, правлячий, вжіваний, захопленный, змоклий, досліджуваний, забитий.

2. Перакладзіце на беларускую мову. Звярніце ўвагу на спосаб перадачы дзеепрыметнікаў.

1. Люблю дымок спаленной жнивы, в степи ночующий обоз и на холме средь желтой нивы чету белеющих берез. (М. Лермонтов). 2. Здесь не увидит путешественник режущих глаза красок (И. Соколов-Микитов). 3. Кратковременно чудесное осеннее время, пролетающее над Севером, точно одетая в радугу птица (И. Соколов-Микитов). 4. Черевик заглянул в дверь и, увидя дочь свою, танцующую перед зеркалом, остановился (Н. Гоголь). 5. Всюду лучистыми алмазами зарделись крупные капли росы; мне навстречу, чистые и ясные, словно тоже обмытые утренней прохладой, принесли звуки колокола, и вдруг мимо меня, погоняемый знакомыми мальчиками, промчался отдохнувший табун (И. Тургенев). 6. А взглянешь на бледно-зеленое, усыпанное звездами небо, на котором ни облачка, ни пятна, и поймешь, почему теплый воздух недвижим, почему природа настороже и боится шевельнуться: ей жутко и жаль утратить хоть одно мгновение жизни (А. Чехов).

3. Утварыце ўсе магчымыя формы дзеепрыметнікаў от наступных рускіх і сроднасных беларускіх дзеясловаў. Чаму некаторыя формы ўтварыць немагчыма?

Передать, стоять, мыть, задуматься, решать, говорить, посадить, опустеть, брать, подходить, вести, смеяться, шить, учиться.

4. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Звярніце ўвагу на замену выдзеленых рускіх дзеепрыметнікаў.

*Но самое замечательное в доме были **поющие** двери. Как только наставало утро, пение дверей раздавалось по всему дому. Я не могу сказать, от чего они пели: перержавевшие ли петли были тому виной или сам механик, **делавший** их, скрыл в них какой-нибудь секрет, – но замечательно то, что каждая дверь имела свой особенный голос: дверь, **ведущая** в спальню, пела самым тоненьким дискантом, дверь в столовую хрипела басом; но та, которая была в сенях, издавала какой-то странный **дребезжащий** и вместе **стонущий** звук, так что, вслушиваясь в него, очень ясно наконец слышалось: “батюшки, я забну!” (Н.Гоголь).*

5. Растлумачце прычыны ўжывання ў сучаснай беларускай мове выдзеленых дзеепрыметнікаў. Перакладзіце іх на рускую мову. Ці ёсць падобныя ў рускай мове? Прыкладзіце прыклады.

*1. Ён стаяў у дзвярах, **заізелы**, з расчырванелым вясёлым тварам (І. Шамякін). 2. Я ніводнага разу не бачыў у тым краі **парослай** на полі збазыны, не бачыў прыплясканых дажджом і **пабялелых** або **пачарнелых** пракосаў ні на полі, ні на лузе (Ф. Янкоўскі). 3. Гэтыя мясціны, **былыя** ўрочышчы, забудаваныя новымі гмахамі,носяць назвы “Машакоўка”, “Дзебры”. 4. **Прыціхлыя** было пасля “Мацюшынай вайны”, сялянскія бунты зноў успыхваюць. (У. Караткевіч).*

Дзеепрыслоўе

1. Перакладзіце на рускую і беларускую мовы дзееслоўныя формы. Ахарактарызуйце іх граматычныя прыметы.

1. *Серце в'яне, співаючы, коли знае за що.* (Т. Шевченко). 2. *Помітивши, що Остап не рушиться з місця, вона вхопила його під руку і сливе поволокла за собою* (М. Коцюбинський). 3. *Судити, розуміється, про свою роботу я не буду, скажу тільки, що ніколи я так не хвилювався, працюючи в літературі, яе хвилювався я, перекладаючи твори Гоголя* (О. Вишня). 4. *Ледве окупанти встигли радянських людей, змагаючись у звірствах з німецькою солдатнею* (Я. Галан).

2. Утварыце ад наступных рускіх дзеесловаў і іх беларускіх эквівалентаў усе магчымыя формы дзеепрыслоўяў. Раствлумачце, чаму ад некаторых дзеесловаў усе формы дзеепрыслоўяў утварыць нельга.

Читаеть, купить, вернуться, искать, связать, вязать, любить, бояться, рассказать, говорить, мести, мыться, уметь.

3. Перакладзіце на беларускую мову, звяртаючы ўвагу на ўтварэнне рускіх і беларускіх дзеепрыслоўяў.

1. *Немного погодя и сам он вышел, с величайшими предосторожностями отворив дверь, пугливо озираясь по сторонам.* 2. *Не обмолвившись ни одним словом, Макар и Давыдов подошли к хате Разметнова.* 3. *Соблюдая старые обычаи, родители хотели было поломаться, но Андрей, еще раз закуриив, решительно пресек их попытки...* 4. *Давыдов долго бежал, держась за грядущку саней, пытаясь согреть ноги, потом вскочил в сани и, притаившись, задремал.* 5. *Появился он, дико озираясь, кинул шапку в ножны и, не раз споткнувшись на ровном, направился к коню* (М. Шолохов).

4. Перакладзіце на рускую мову. Ці ўсе дзеепрыслоўі захаваліся ў рускім перакладзе? Чаму?

1. *Імкнучыся хутчэй ісці, ён аступіўся і ўляцеў на шыю у самую багну.* 2. *Неяк намацаўшы рукою невялікі корчык, Казлюк ухапіўся і вылез з твані.* 3. *Вецер разгнаў густыя хмары, і серп месяца, прарываючыся паміж хмар, час ад часу нібы скакаў з яліны на сасну, з сасны на яліну.* 4. *Згарнуўшы паясок і схаваўшы яго зноў у кішэню, Анежка ўздыхнула, але, калі ўбачыла, што Алесь схаваўся за ўзгоркам, нехаця павярнула і, ледзь ступаючы, пайшла дадому.* 5. *А сягоння, надумаўшы паехаць на Васілене і спяшаючыся дадому, каб сабрацца, ён не заўважаў нічога.* 6. *Каліж мая Томас, падбежышы да яго, абхапіў за ногі, стала ніявата.* (П. Броўка).

Прыслоўе

1. Вызначце разрады прыслоўяў па значэнні.

Рус.: *верхом, осенью, мало-мальски, вплавь, смолоду, дыбом, заранее, очень, торчмя, подолгу, на радостях, дважды, вбок, поневоле, временами.*

Бел.: *хораша, досыць, злева, па-ранейшаму, дахаты, спрадвеку, вобзеллю, дзесьці, удвая, назаўтра, штолета.*

Укр.: *багато, вплав, стовпом, гуртом, тимчасом, де, глубоко, навіщо, насамперед, назавжди, жартома, нехотя, дотепер, спочатку, доценту, насилу, по-черепашому.*

2. Вызначце марфалагічныя тыпы прыслоўяў.

Рус.: *втроем, впопыхах, сначала, поодаль, по-летнему, рикошетом, навзрыд, по-лучше, ужас, с размаху, кое-куда, молча, запанибрата.*

Бел.: управа, па-нашаму, бясконца, дасюль, абы-як, двойчы, часамі, уручную, часам, патрошку.

Укр.: швидко, по-козацькому, дочиста, напоготові, згори, доценту, будь-де, втретє, па-трое, так-сяк, ранком, жартома, назавжди, босоніж.

3. Вызначце спосабы словаўтварэння прыслоўяў і разбярыце іх па саставу.

Рус.: пониже, прекрасно, кубарем, сейчас, изнутри, по-зимнему, ночью.

Бел.: злева, па-ранейшаму, патрошку, поначы, куды-небудзь, спяраша, упоперак.

Укр.: водночас, задарма, сидьма, вчотирьох, ранком, насилу, вручну, по-кошачому.

4. Ад прыведзеных прыслоўяў утварыце формы ступеней параўнання. Ці магчыма іх утварэнне ў беларускай (украінскай) мове? Варыянты запішыце, адзначце падабенствы і адрозненні. Складзіце з імі сказы і запішыце.

Угрюмо, редко, далеко, хорошо, свободно, легко, жестко, ярко, мало.

5. Знайдзіце формы ступеней параўнання якасных прыслоўяў; патлумачце адрозненні паміж рускімі і беларускімі формамі.

I. 1. *Добрее, кротче, мягче мало встречал людей (А. Герцен).* 2. *Жизнь, голубчик, коротка, и надо ее прожить получше (А. Чехов).* 3. *Он был на три года моложе меня, энергичный, но уравновешенный (М. Колесников).* 4. *Живи смелей, товарищ мой, разнообразь досуг шутливый (Е. Баратынский).*

II. 1. *Мова – душа народа, і толькі на ёй можа народ найбольш поўна выказаць сябе. Дык што лепей за цябе, мова мая, мова наша? (У. Караткевіч).* 2. *Вышэй, ярчэй узнімем молат, распалім горны гарачэй! (Я. Колас).* 3. *З набліжэннем цемнаты агні ў вокнах вясковых хат станавіліся ярчэйшыя (М. Хведаровіч).* 4. *Памаленьку, з кожным днём усё смялей і ўладарней наступала вясна (Б. Санчанка).*

6. Вызначце, якія беларускія прыслоўі адпавядаюць прыведзеным ніжэй рускім. Адзначце адрозненні.

Совсем, очень, бесспорно, нарочно, иногда, вдвоем, ночью, долой, впервые, лежа, куда, вслух, долго, натошак, настезь, воочию, сызмала, быстро, кое-как.

7. Вызначце, якія рускія прыслоўі адпавядаюць прыведзеным ніжэй беларускім. Адзначце адрозненні.

Узімку, накрысе, сёлета, вакол, уздоўж, гучна, па-руску, утраіх, штогод, хораша, прыгожа, збольшага, натхнёна, прыцемкам, хапком, цалкам, цвёрда, цвяроза, сям-там.

8. Падбярыце рускія і беларускія адпаведнікі да наступных устойлівых зваротаў, якія маюць значэнне прыслоўя. Адзначце стылістычныя адрозненні.

С глазу на глаз, с минуты на минуту, сломя голову, положила руку на сердце, на скорую руку, вверх тормашками, спусти рукава, носом к носу, один на один, час ад часу, за вочы, на свае вочы, з вуха ў вуха, богу ў вокны, да к'аліва, на ўсе ногі, чым свет, аж гай шуміць.

9. Вызначце спосаб утварэння прыслоўяў з пункту погляду сінхраніі і дыяхраніі:

Рус. на миг, по вкусу, с налету, тотчас, позавчера, поэтому, шутя –

Бел. дахаты, збоку, удвух, кудысьці, штодня, нехаця, дакладна.

Службовыя часціны мовы

1. Да наступных мадальных слоў украінскай мовы падбярыце рады суадосных сінонімаў рускай і беларускай мовы: **мабуть, нарешті, здається, безумовно**. Прыдумайце з імі сказы. Вызначце, ці могуць гэтыя словы выступаць у ролі іншай часціны мовы.

2. Перакладзіце сказы на беларускую і рускую мовы. Падкрэсліце мадальныя словы, вызначце іх спецыфіку.

1. *На жаль, не час, пане адмірале, і змоги я не маю подякувати вам. Вітер дужчає. Мабуть, на шторм.* 2. *По-моему, ти хоч і не феномен, але спритний чоловік. (О. Корнейчук).* 3. *Клементина ж на новім місці, мовби, народилася заново. (П. Загребельний).* 4. *“Весняна краса, вона, мабуть, від дитинства”, – сказав Прокопенко. (А. Довженко).* 5. *Здається, зимою віконні скла – то справжні грядки (М. Черемшина).* 6. *Ні, певне, щоб до душі душею промовляти, то треба, щоб ті душі поріднились. (Л. Українка).* 7. *Може, навіть саме з кладовища й почнуть. (А. Головка).*

3. Зробіце пераклад на рускую і беларускую мовы ўкраінскага тэксту. Выпішыце суадносныя прыназоўнікі. Вызначце іх спецыфіку ў кожнай мове.

Семениха сидить на скорчених під себе ногах і прикладає до ватри трісок і панусе, аби горшки не позбігали, бо то її праця у них вариться. Масть – то у неї найдорожча річ; аж із міста принесла, бо в селі не б'ють олію. Але коло неї пораються ще інші челядини, її кумки та приятні кривнячки. Вони сучуть із воску свічки та й розводять при тім таку займаючи бесіду, що Семениха не годна втерпіти, аби не заговорилося. Тоді забуває вона заколотити олій, і він пригорає до дна глиняної ринки та й заносить пригаром. Декотрий бадіка витягає із дзьобні люльку, витрясає з неї «мачку», пере жмакує її в устах, накладає знов у люльку і підходить до варті за вугликом. Кумки, що сучуть з клочья гноти і обліплюють їх притопленим, м'яким воском, не зволяють переходити попід гноби (М. Черемшина).

4. Супастаўце словазлучэнні з прыведзенымі словамі, ужываючы іх у якасці прыназоўніка і іншай часціны мовы: *вдоль, прежде, вокруг; уздоўж, вакол, сквозь*.

5. Вызначце, ад якіх часцін мовы ўтвораны наступныя прыназоўнікі.

Вследствие, путем, в целях, в виде, в меру, в отношении, по случаю, благодаря, включая, в зависимости от, не взирая на, одновременно с; у галіне, на чале, за выключэннем, у залежнасці ад, нягледзячы на, у сувязі з; протягом, шляхом, з приводу, внаслідок, за винятком, в справі, в галузі, напередодні, не кажучи про.

6. Перакладзіце ўкраінскія сказы на рускую і беларускую мовы. Вызначце функцыі часціц і іх паходжанне.

1. *Уже приморозки стали відможувати варті вуха і старшених вояків заганяли до мужицьких хат, – все-таки неприятель не вбігав у сі села, що над Черемошем повиростали.* 2. *Але ще й тираську оборону мало кожде село.* 3. *Правиться виправа, аж церква дрожить, – тільки моздіри не гримають.* 4. *Аби вам путь пропала, цурки безчесні! (М. Черемшина).* 5. *Тобі вже нічого втрачати на цьому світі.* 6. *Та ми вже не боїмось нічого.* 7. *Чи творив він грізну історію свого народу?* 8. *Це була вже не річка.* 9. *Ні, не годиться нам таке читати (А. Довженко).*

7. Перакладзіце сказы на рускую і беларускую мовы. Падкрэсліце выклічнікі. Вызначце, у чым складаецца іх спецыфіка ў трох усходнеславянскіх мовах.

1. Чорт з ним! Помовч, я не хочу говорити з тобою. 2. Га? Добрі діла. Га?.. Ну, поставили всмерть, ну й стою. 3. Дякуємо, рідна! Натє, куріть на здоров'я! 4. Процай, Україно! 5. Еге ж . обробили, гади! Кров, розумієш ти, цабеніла, як з кабана. 6. Ой-ой-ой! Я писав про вас, що ви перший підняли в атаку всю роту (А. Довженко). 7. Ну, – кажу, – коли вже з'їла я свої гроші, то Бог із вами! 8. –Боже помагай! – кажу, – Спасибі! А самі оглядають мене – яка й звідки. – Чи не знаєте, – кажу, – де б тут службу можна знайти? – Еге! Ми й самі ждемо, молодичко! – Коли ваша ласка, – кажу, – то й я собі коло вас стану (М. Вовчок).

8. Перекладзіце на беларускую мову. Вызначце разрад рускіх і беларускіх часціц па значэнні.

1. Пришел именно он. 2. Ты сделай так же. 3. Тоже умник нашелся! 4. Все-таки он прав. 5. Разве это необходимо? 6. Вряд ли погода измениться. 7. Он как будто согласился. 8. Раскаты грома раздавались все чаще. 9. Ах, как весело было! 10. Неужто все закончилось? 11. Чай, трудно тебе пришлось? 12. Да ведь он же ничего не знает! 13. Она даже вскрикнула. 14. Сделано почти все. 15. Ты, поди, переживаешь?

Літаратура: 1, 2, 4, 5, 7, 8, 12, 19, 20, 25, 27, 29, 31, 33, 38, 50, 52, 58

Тэма 6 **СІНТАКСІС УСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОЎ**

Мінімальны тэарэтычны мінімум, неабходны для засваення тэмы:

1. Асноўныя рысы падабенства і адрознення ў сінтаксісе рускай, украінскай і беларускай моў, іх гістарычны каментарый.

2. Спосабы выражэння сінтаксічных адносін у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Класіфікацыя, асаблівасці будовы і перакладу сінтаксічных канструкцый (словазлучэнняў, простых і складаных сказаў) ва ўсходнеславянскіх мовах.

Практычная частка:

Словазлучэнне

1. Пабудуйце словазлучэнні са значэннем прыналежнасці, выкарыстоўваючы словы, змешчаныя ў дужках. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову, патлумачце розніцу пры іх утварэнні: *Письмо (отец, мать, брат), замечание (учитель, друг, Иван), книги (он, она, они, мы), рассказы (сосед, ветеран, Пётр), гнездо (аист, грач, орёл), ответ (студент, ученик, Мария).*

2. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову.

Смеяться над собой, удивляться его поступку, издеваться над её выводами, беспокоиться о дочери, забыть обо всём, знать об этом, радоваться успеху, ехать в деревню, относиться к этой группе, хорошо относиться к другу, поблагодарить учителя, не сделал из-за тебя, в километрах двух от дома, дети лет шести, получилось по пять человек в подгруппе, обращаться за помощью, идти за хлебом, похож на отца, разойтись по домам.

3. Перакладзіце словазлучэнні на рускую мову.

Перапрашаць каго-небудзь, не звяжаць на спёку, добра ставіцца да сябра, пазбыцца былога, дакрануцца да рукі, хварэць на грып, хадзіла па соль, распальваць у печы, сустрэцца апоўдні, не спаць па начах, днямі бачылі, убачыць на свае вочы, быў за настаўніка, ведаць па газетах, ішлі па тры.

4. Складзіце пары міжмоўных эквівалентаў з наступных рускіх і беларускіх прыназоўнікаў. Пры адсутнасці дакладнага эквівалента падбярыце сінанімічны. Складзіце з імі словазлучэнні.

Благодаря, в течение, насчёт, по обеим сторонам, по случаю, по поводу, в силу, вследствие, по причине, по отношению к, рядом с, по, за, к, о, из-за.

Абапал, да, з прычыны, з нагоды, у адносінах да, дзякуючы, на працягу, наконт, з поваду, у выніку, поруч з, па, пра, з-за, за.

5. Вызначце структурныя тыпы словазлучэнняў. Перакладзіце іх на беларускую мову. Вызначце, ці змянілася пры гэтым структура словазлучэнняў.

Совершенно отбиться от рук, девушка с карими глазами, до города рукой подать, отсутствовать в течение недели, мальчик лет двенадцати, лето сорок первого года, нужно действовать сообща, свитер ручной вязки, работать не покладая рук.

6. Размяркуйце дадзеныя словазлучэнні ўкраінскай мовы на простыя і складаныя. Вызначце, у якіх выпадках і чаму шматслоўныя словазлучэнні з'яўляюцца простымі. Перакладзіце словазлучэнні на рускую мову.

Взяти участие у субботнику; вода з глыбокай криниці; пливши Чорним морем; пливши на рибальському човні; три чоловіки в свитках; хустина червоного кольору; шість осіб робітників; заклопотаний голос пани Терези.

7. У прапанаваных сказах украінскай мовы вызначце ўсе простыя словазлучэнні. Выпішыце іх па групам ў залежнасці ад таго, якой часцінай мовы выражана галоўнае слова. Перакладзіце словазлучэнні на рускую мову.

1) По садах пустинних іде гордовито осінь жовтокоса на баскім коні. 2) Хто може сонце погасить і землю выбити з орбіты? 3) З вітром шепчуть квітки, пісня дзвенить про любов, і над свічадом ріки місяць прімарний зійшов. 4) Люблю я осінні квіти, прощальну красу вечорів, і сині, оголені віти, і вітру холодного спів. 5) І так же пісня за рікою летіти буде в темноту. 6) І все плывуть кудись хвилини без вороття. (Из произведений В. Сосюры)

8. Выпішыце з дадзеных сказаў сінтаксічна несвабодныя словазлучэнні, вызначце іх тыпы па ступені злітнасці кампанентаў. Перакладзіце гэтыя словазлучэнні на рускую мову. Устанавіце, ці заўсёды існуе такая адпаведнасць.

1. Пека на перапынках падымаў уверх нагамі ўвесь клас (І. Навуменка). 2. Астан з Міронам закурвалі на паваленай сухадрэвіне, зрэдку перакідваючыся словам (М. Лынькоў). 3. Нехта ў Стражнікаве пусціў пагалоску, што на станцыі валяецца шмат солі (А. Карпюк). 4. Але ладны ўдаўся хлапчук, рос на лес гледзячы (М. Лобан). 5. Прасіць у Мікіты больш пасагу можна было хіба толькі пазычыўшы вачэй у сабакі (Я. Брыль). 6. Усю ноч на трэція суткі вялы артылерыйскі агонь не даваў звесці вачэй: не праходзіла і дзесяці хвілін пасля апошняга выбуху снарада, як зямля зноў сціналася і асоўваліся сыпкія сцены акопа (М. Лобан).

9. Складзіце словазлучэнні з дапасавальнай сувяззю, галоўнымі кампанентамі ў якіх будуць дадзеныя беларускія словы. Перакладзіце іх на рускую мову і вызначце розніцу ў катэгорыі роду: *сабака, жывапіс, цень, таполя, гусь, стэп, боль, лебедзь, насып, палын, рукапіс, фасоля.*

10. Пастаўце словы, дадзеныя ў дужках, у патрэбную форму, карыстаючыся прыназоўнікамі, які адпавядае граматычным нормам рускай мовы. Вызначце граматычнае (сінтаксічнае) значэнне словазлучэнняў. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову: *Задержаться (неисправность), приехать (откуда? Куда? Украина), плестись (усталость), работать (план), играть (двор), прибыть (откуда? Урал), не явится (болезнь), поспориться (глупость), горевать (сын).*

11. Пабудуйце ўсе магчымыя словазлучэнні са значэннем прыналежнасці, карыстаючыся словамі ў дужках. Перакладзіце іх на беларускую мову. Устанавіце, ці назіраецца розніца ў іх утварэнні: *Книга (отец, Лёшка, он), рассказ (соседка, она, Мария), перо (птица, грач), жизнь (мы, я, мать, она), нора (лиса, она), расспросы (друзья, они, школьники).*

12. Прачытайце тэкст, перакладзіце яго на рускую мову. Зрабіце поўны сінтаксічны аналіз выдзеленых словазлучэнняў. Выпішыце з тэксту ўсе астатнія словазлучэнні, вызначце ў іх віды граматычнай сувязі і характар сінтаксічных адносін.

Петро тільки ускочив у свою хату, зараз кинувся на постіль і прикрив подушкою голову. Він увесь тремтів, як у трясі, скорчувався і ховався під подушкою. Трохи переголом крадькома висунув голову з-під подушки і почав дослухатись. З сусідньої хати, з-за стіни, виразно доносився до його чийсь важкий, журливий спів. Пісня гула, як сум тяжкий; тужила, як журба пекуча, на всю тюрму... Плачем бриніла вона у вогкому хатньому повітрі. Петро зовсім розкрив голову, підвівся, сів. Мов привіт знайомого товариша, пісня звеселила його: він почав усміхатись, прояснятись. Він зразу пізнав і той голос, і ту пісню... (П. Мирный)

13. Прачытайце ўрывак з тэксту на абедзвюх мовах. Знайдзіце сінтаксічныя адрозненні беларускай мовы ад рускай і растлумачце прычыну іх узнікнення. Прааналізуйце словазлучэнні паводле наступнай схемы: а) тып словазлучэння; б) структурныя асаблівасці, улічваючы і колькасць кампанентаў; в) формаўтварэнне; г) сэнсавыя адносіны паміж кампанентамі; д) сінтаксічная сувязь паміж імі.

I. ...*За два доўгія гады так і не выбраў часу з'ездзіць у тую не надта і далёкую ад горада сельскую школу. Колькі разоў думаў аб тым, але ўсё адкладаў: зімой, пакуль мінуць маразы ці завеі, увесну – калі падсохне ды пацяплее, улетку ж, калі было і суха і цёпла, найбольшы клопат адбіраў адпачынак і ўсе звязаныя з ім турботы дзеля нейкага тлумнага месяца на цесным, гарачым, перанаселеным поўдні. А, збольшага, усё чакаў вальнейшага часу, настрою, думаў: пад'еду, калі павальнее з працай, з рознымі хатнімі клопатамі. (В. Быкаў. Абеліск)*

II. ...*За два долгих года я так и не выбрал времени съездить в ту не очень и далёкую от города сельскую школу. Сколько раз думал об этом, но всё откладывал: зимой – пока ослабнут морозы или утихнет метель, весной – пока подсохнет да потеплеет; летом же, когда было и сухо и тепло, все мысли занимал отпуск и связанные с ним хлопоты ради какого-то месяца на тесном, жарком, перенаселённом юге. Кроме того, думал: подъеду, когда станет свободней с работой, с различными домашними заботами.*

14. Вызначце тыпы словазлучэнняў па ступені злітнасці кампанентаў. Патлумачце магчымасць рознага іх тлумачэння ў залежнасці ад пэўнага кантэксту. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову. Выявіце, ці захоўваецца пры гэтым магчымасць рознага тлумачэння семантыкі дадзеных словазлучэнняў.

Играють першую скрипку, іграць словамі, іграць камедию, іграць на нервах, іграць в пряткі, подрэзаць кусты, подрэзаць корні, подрэзаць крыльця, рыць яму, рыць траншею, нацупаць почву, нацупаць выключатэль.

15. Размяркуйце словазлучэнні па групах ў залежнасці ад ступені злітнасці кампанентаў. Перакладзіце словазлучэнні з беларускай мовы на рускую.

Абмяркоўвалі чутае, абмяркоўвалі на скорую руку, абмяркоўвалі сумесна, пусціць слязу, пусціць карані, пусціць пыл у вочы, карміць смачна, карміць абяцанкамі, апранацца з густам, апранацца шпарка, цягнуць канат, цягнуць за вушы, цягнуць валынку.

Просты сказ

1. Перакладзіце на беларускую мову, улічваючы спецыфіку пабудовы суадносных беларускіх канструкцый.

1. Видно было, что он ни слова не слышал из того, что читалось. 2. Когда Менотти удалось с трудом растащить обеих женщин, Нора стремительно бросилась перед ним на колени. 3. Земля уже покрылась снегом. 4. Всё это было нагромождено как будто бы бестолку, случайно. 5. Эта любовь выражалась в том, что донской жеребчик был и вычищен лучше, и овса получал больше... 6. Его желчные остроты, когда он бывал в духе, встречались с широко раскрытыми глазами... 7. “Триста тысяч!” – ему вдруг припомнился утренний анекдот Свежевского. 8. Сердце моё переполнилось жалостью (А. Куприн).

2. Прыкладзіце рускія эквіваленты наступных беларускіх сказаў.

1. Пасля абеду нахмарыла. 2. Парыць на дождж. 3. Будзе брацца рыба. 4. Шыковічу нават ніякавата зрабілася (І. Шамякін). 5. Ужо бралася на відно, калі Андрэеў улажваўся з Надзям на днёўку (М. Лынькоў). 6. Алесь прагнуўся, калі яшчэ ледзь бралася на світанне... 7. “Куды ісці?” – пякло яго ў сярэдзіне. 8. Было вельмі прыпарна, але пацягнула ўжо і халадком з чэрнядзі, што заняла паўнеба, і выгляд хмары змяніўся (П. Броўка).

3. Перакладзіце на рускую мову. Параўнайце выдзеленыя выказнікі і іх пераклад. Укажыце, чым тлумачыцца розніца ў спосабах выражэння выказнікаў.

*1. Одно только шкада, што наша жыццё несапраўдна **малое** для таго, каб начытацца гэтай кнігай. 2. Усе яны **былі** заўзятыя **паляўнічыя**, захопліваліся адным толькі выглядам стрэльбы... 3. І наогул, Саханюк **быў чалавек практычнага складу**. 4. ... У пана падлоўчага дочки падростаюць, -- гнула матушка сваю лінію, -- і кажучы, старэйшая вельмі **прыгожая**... 5. – Дык ужо **вучыцьмеце?** – Так, стараста, трэба пачынаць. 6. Настаўнік зусім **забыўся** аб тым, што яго перш так зацікавіла. 7. Пан Турсевіч у школе **быў строгі**, -- адгукнуўся малы Чэсь з-пад кахлянае печы. 8. Лабановіч **пачуваўся** добра і вольна і ўвесь час вёў размову то з гаспадарамі, то з паненкамі. 9. Не заходзячы ў хату, яна заскочыла да Лукаша ў клуню і накрывала на яго, што ён не святкуе і яе **збіў і ўвёў у грэх**. 10. Яе нават **быў напалохаў** раз певень (Я. Колас). 11. Тарас **мусіў вылезці** са свайго ўкрыцця. 12. – **Сядайма**, таварышок, яе не дачакаешся (І. Шамякін). 13. Іонас **нудзіўся** адзін. 14. Маці **наважыла была запытацца** пра гэта ў сына, але не паспела (П. Броўка). 15. Я толькі **быў рушыў** туды, як спыніўся, уражаны (У. Караткевіч). 16. Усё ж такі без ралігіі чалавек як звер будзе, калі ён **не чуцьме** над сабою бога (К. Чорны).*

4. Перакладзіце на рускую мову. Адзначце розніцу ў выражэнні катэгорыі безасабовасці ў рускай і беларускай мовах.

Бралася на золак (Л. Дайнека). Прайшла палова чэрвеня, а пра наступленне Чырвонай Арміі нічога пэўнага не было чуцно (М. Машара). У хаце чуваць дым ад махоркі. Відаць пасля, як ён цягнеца адразу ў печ (І. Пташнікаў). Праз два маленькія акенцы дзень нясмела лез у сярэдзіну, і было відаць праз іх, як шарэла на дварэ (К. Чорны). З-за вугла нам было чуваць нейкае дзіўнае шыпенне (І. Сяркоў).

5. Вызначце тып аднастаўных сказаў, перакладзіце іх на рускую і беларускую мовы. Суаднясіце спосабы выражэння галоўнага члена ў аднастаўных сказах усходнеславянскіх моў.

В хаті холодно. Тим часом розвіднялося, світало. Листоношу було кинута на пісок... Тут мені у даль дивитися, горизонт вивчать. Немае провідки без правди. Ось місяць, зорі, солов'ї. Чесне діло роби сміло. А он розпинають вдову за подушине... Назриваю в гаю запашиного зілля, вибуяліх трав. На подвір'ї розкидано папери. Перший этап ліквідації Врангеля закінчено. З вікна Христинці не видно місяця. Але як вирвати ті спогади з пам'яті? (Из произведений О. Гончара)

6. Выпраўце дапушчаныя моўныя памылкі. Знайдзіце ў дадзеных сказах беларусізмы і ўкраінізмы.

Можно много привести неологизмов, обозначающие новые орудия, механизмы, приспособления.

К упражнению пятьсот восемьдесят девять можно расширить задание: до данных глаголов образовать не только страдательные, но и действительные причастия настоящего времени.

Киев – один из самых красивейших городов Европы.

Читая статью, перед нами открывается жизнь граждан, верящих, что им удастся выбраться из беды.

В детстве я любила читать Короленкову повесть «Дети подземелья».

Она уже создала для себя определённый образ возлюбленного, и вот сейчас, увидев Василия, её сердце застучало.

Заигравшись дети на улице, поздно пришли домой.

Не доезжая до берега, лёд провалился.

7. Перакладзіце з украінскай мовы на беларускую наступныя сказы з адасобленымі азначэннямі і акалічнасцямі. Расстаўце знакі прыпынку.

Зелений світ вмитий росами ляцав висвистував видзвонював лунко переливався розмаїтістю акордів ладів і тонів (М. Стельмах). Завжди урівноважений і терплячий капітан Чумаченко ставаў нещадным, коли виявляв, що якась рота зазнала марних втрат людьми (О. Гончар). Угорець поклав свою елегантну паличку пригладив борідку і намагаючись приховати замішання бадьоро взявся за сокиру (О. Гончар). Хаецький улещений такою похвалою глянув на свої шкарубкі, вкриті мозолями долоні (П. Мирный). Брянський і Черниш схвильовані і зворушені зскочили з сідел і вітаючись подавали ковалям руки (Б. Олейник). Ошелешений несподіваним ударом противник кинувся до апаратів, але зв'язок уже був перерізаний (Б. Олейник). В ячейках вкриті маскувальними сітками стоять міномети... (П. Мирный).

8. Выкарыстоўваючы разнастайныя сінтаксічныя канструкцыі, перакладзіце на беларускую мову сказы з адасобленымі азначэннямі, выражанымі дзеепрыметнымі зваротамі.

Задний склон высоты спускался к балке, заросшей молодым дубняком (М. Шолохов). Над вершинами дальних тополей, чуть колеблемая ветром, вся

пронизанная косыми солнечными лучами, волновалась тончайшая сиреневая дымка тумана (М. Шолохов). Воздух, ещё не ставший знойным, приятно освежает гортань и грудь. Солнце, ещё не вошедшее в силу, греет бережно и ласково... В лесу то и дело попадаются болотца, чёрные и глянцевые. Тем зеленее трава, растущая возле них (В. Солоухин). Стремительная человеческая волна, гонимая сильным напором, подхватила Андрея Ильича (А. Куприн). В углубление, образовавшееся от взрыва, устремились люди с кирками и лопатами (Н. Островский). История с сапогами всерьёз расстроила Звягинцева, окончательно утвердившегося в мысли, что до смерти ему ещё далеко (М. Шолохов). На поляне возле дикой яблони с поникшими листьями, осыпанными слезинками дождя, Лопухин и ещё один красноармеец, по фамилии Майборода, вырыли могилу (М. Шолохов).

Складаны сказ

1. Параўнайце арыгінальную канструкцыю і яе пераклад. Чым адрозніваецца іх пабудова? Перакладзіце сказы на беларускую мову па прапанаваным узоры.

1. Казалось, удерживай её сейчас кто угодно, всех бы обманула и убежала... 2. Но знай он, что та фигура, которую он принял за Настёну, действительно Настёна и была, ему, пожалуй, стало бы легче... 3. Конечно, будь она из местных... то и отношение к ней было бы другое. 4. Добро бы ей жить потом во второй, в третий раз, чтобы наверстать упущенное,-- да не жить, не наверстать. 5. А чуть помедли, погоди он, станет поздно. 6. Задержи отец свой взгляд, он бы, наверное, не выдержал и вышел. 7. Не останься он в той пещере, неизвестно, повезло бы ему или нет (В. Распутин). 8. Отправься она сейчас в Андреевское, и никого там не найдёт (В. Распутин). – Каб адправілася яна цяпер у Андрэеўскае, дык нікога там і не застала б (Пер. М. Дубенецкаго).

2. Перакладзіце складаныя сказы на беларускую мову. Ці заўсёды пры перакладзе можна захаваць схему арыгінала? Звярніце ўвагу на пераклад злучнікаў.

1. Шенье принадлежал к поколению французских поэтов, для которых синтаксис был золотой клеткой. 2. По мере того как Дант всё более и более становился не по плечу и публике следующих поколений и самим художникам, его обволакивали всё большей и большей таинственностью (О. Мондельштам). 3. Коли ты Швабрина хочешь повесить, то уж на той виселице повесь и этого молодца (А. Пушкин). 4. Извозчики с криком и бранью колотили лошадей, которые фыркали, упирались и не хотели ни за что в свете тронуться с места, несмотря на красноречие кнутов (М. Лермонтов). 5. Года три назад во время бури вывернуло с корнем высокую старую сосну, отчего и образовалась эта яма (А. Чехов). 6. Письма от Катерины Ивановны вызывали у Нasti вздох облегчения: раз мать пишет – значит, жива (К. Паустовский). 7. Он производил впечатление большого крупного человека, что вполне соответствовало понятию крупной личности (В. Каверин). 8. Тихонько, поворовски, подкралась к двери, опасаясь, что опоздала, и прислушиваясь, нет ли кого внутри. 9. На востоке, где всходит солнцу, появились белые лёгкие полосы туч, и Настёна встревожилась, не сменилась бы погода (В. Распутин). 10. Нельзя жить только сегодняшним, ибо оно чаще всего незаконченное вчерашнее (П.А. Павленко).

3. Перакладзіце з украінскай мовы на беларускую і рускую мовы з захаваннем структуры сказаў і сродкаў злучэння (злучнікаў): *Не заgrimів ні грім у хмарах, ні зловісні блискавки не розкраялі неба врочистыми спалахамі, ні бурі не повіверталі з коріннямі могутніх столітніх дубів* (А. Довженко).

4. Калі ў складаназлучаным сказе апавядаецца пра нешта нечаканае, у рускай мове ўжываецца выраз *как вдруг*. У беларускай мове такая сувязь ажыццяўляецца пры дапамозе злучнікаў *калі, аж, ажно*, ва ўкраінскай мове – *колі, аж*. Складзіце на кожнай мове па два сказы, у якіх апісвалася б змена прыродных з’яў.

5. Перакладзіце на рускую мову наступныя сказы. Вызначце, ці супадае від даданай часткі ў дадзеных мовах.

Самае лепшае, што ён ведаў і любіў у жыцці, гэта было поле, якое спелым коласам хілілася, гайдалася, накочвалася хвалямі насустрач чалавеку, быццам лаішчылася да яго, хацела, каб ён паглядзіў яго сваёй далоняй (А. Жук).

Не дзіва, што тут, каля крынічкі, кіпела жыццё, бо кожнаму хацелася стаць бліжэй да вады, каб палюбавацца на сваё ўласнае хараство, як гэта любілі рабіць прыгожыя краскі (Я. Колас).

6. Перакладзіце на рускую мову наступны складаназалежны сказ. Вызначце, які злучнік ў дадзеным сказе лепш выкарыстаць пры перакладзе злучніка **бо**: *Не кідай камень у суседа і не гань яго нідзе, бо другі сарвецца следам і ў самога пападзе (С. Грахоўскі).*

7. Расстаўце знакі прыпынку і вызначце характар адносін у наступных бяззлучнікавых складаных сказах.

1) *Там хрустит снег под валенками визг грохот санок веселится на улице деревенская молодёжь (В. Астафьев).*

2) *Мелодыя набліжалася расла гукі падымаліся ўгару і жаўранкам трапяталіся там у сонечных промнях затым прыпадалі да зямлі і разліваліся срэбным ручаём па лузе (М. Чарняўскі).*

3) *Захоче людина на голій верховині квіти зацвітуть (Пословица).*

8. Перакладзіце на беларускую і рускую мовы наступныя сказы. Вызначце, якія злучнікі лепш выкарыстоўваць пры перакладзе, ці змяняецца ў іх характар адносін.

Недавно я почув голос горлиці у чудесному лісі, де буки й тополі та ішні лiстыні дерева ніжнім сумом своїм утварювали для нього найкраще того, і зрадів йому, як голосові друга (М. Рільскій). Поки ще не пізно, нагадай мені ту найкращу пісню, що співав я в давні дні (В. Коротич).

Літаратура: 1, 5, 7, 8, 12, 27, 31, 47, 48, 51, 52, 62, 64, 74, 83, 86

РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

ТЭСТАВЫЯ ЗАДАННІ

ЛЕКСІКА. ФРАЗЕАЛОГІЯ

1. **Лексіка вывучае:**
 - 1) часціны мовы;
 - 2) гукі;
 - 3) часткі слова;
 - 4) слоўнікавы склад мовы.
2. **Міжмоўныя паранімы – гэта...**
 - 1) словы, якія супадаюць у напісанні, але не супадаюць у гучанні;
 - 2) словы, якія супадаюць у гучанні і напісанні, але розныя па значэнні;
 - 3) словы, якія супадаюць у гучанні, але адрозніваюцца у напісанні і значэнні;
 - 4) словы, якія супадаюць у значэнні, але розныя ў напісанні і гучанні.
3. **Адзначце правільныя беларуска-ўкраінскія пары слоў:**
 - 1) Прыгожы – гарний;
 - 2) Кветка – квітка;
 - 3) Дрэны – загальний;
 - 4) Каханне – любов.
4. **Адзначце міжмоўныя амонімы, якія супадаюць у гучанні і напісанні, але адрозніваюцца значэннем:**
 - 1) рус. плот – бел. плот;
 - 2) рус. краска – бел. краска;
 - 3) рус. подарожник – бел. падарожнік;
 - 4) рус. лик – бел. лік;
 - 5) рус. качка – бел. качка.
5. **Адзначце міжмоўныя амонімы, якія супадаюць у гучанні, але адрозніваюцца напісаннем:**
 - 1) рус. лик – бел. лік;
 - 2) рус. трус – бел. трус;
 - 3) рус. рация – бел. рацыя;
 - 4) рус. солнце – бел. сонца;
 - 5) рус. краска – бел. краска.
6. **Адзначце міжмоўныя амонімы, якія супадаюць у гучанні, але адрозніваюцца напісаннем:**
 - 1) бел. чатыры – укр. чотири;
 - 2) бел. зямля – укр. земля;
 - 3) бел. тысяча – укр. тысяча;
 - 4) бел. ноч – укр. ніч;
 - 5) бел. агонь – укр. вогонь.
7. **Адзначце міжмоўныя амонімы, якія супадаюць у напісанні, але адрозніваюцца націскам:**
 - 1) рус. жалоба – бел. жалоба;
 - 2) рус. музыка – бел. музыка (музыкант);
 - 3) рус. кино – бел. кіно;
 - 4) рус. краска – бел. краска;
 - 5) рус. набок – бел. набок.

8. **Адзначце міжмоўныя амонімы, якія супадаюць у напісанні, але адносяцца да розных часцін мовы:**

- 1) рус. спарва – бел. справа;
- 2) рус. музыка – бел. музыка;
- 3) рус. жалоба – бел. жалоба;
- 4) рус. рад – бел. рад;
- 5) рус. ночь – бел. ноч.

9. **Адзначце міжмоўныя паронімы:**

- 1) бел. плён – рус. плен;
- 2) бел. нядзеля – рус. неделя;
- 3) бел. адварыць – рус. отворить;
- 4) бел. рацыя – рус. рация;
- 5) бел. кухонны – рус. кухонный.

10. **Паралексы – гэта...**

1) словы, якія характарызуюцца адрозненнямі ў фанетычнай і марфалагічнай структуры, націску і т.п.;

- 2) словы, якія супадаюць у гучанні і напісанні, але розныя па значэнню;
- 3) словы, якія супадаюць у гучанні, але адрозніваюцца у напісанні і значэнні;
- 4) словы, якія супадаюць у значэнні, але розныя ў напісанні;
- 5) словы, якія супадаюць у значэнні, напісанні, гучанні.

11. **Адзначце паралексы, якія адрозніваюцца націскам:**

- 1) рус. ремень – бел. рэмень;
- 2) рус. родинка – бел. радзімка;
- 3) рус. планировать – бел. планаваць;
- 4) рус. талант – бел. талент;
- 5) рус. уехать – бел. выехаць.

12. **Адзначце паралексы, якія адрозніваюцца родам назоўнікаў:**

- 1) рус. собака – бел. сабака;
- 2) рус. гусь – бел. гусь;
- 3) рус. тень – бел. цень;
- 4) рус. цена – бел. цана;
- 5) рус. молоко – бел. малако.

13. **Адзначце запазычанні ва ўкраінскай мове з рускай:**

- 1) сіль;
- 2) лауреат;
- 3) комсомол;
- 4) протэ;
- 5) сніданок.

14. **Адзначце запазычанні ў беларускай мове з рускай:**

- 1) трус;
- 2) прагназаваць;
- 3) музыка;
- 4) анексія;
- 5) мадэляваць.

15. **Адзначце фразеалагічныя адзінкі, якія маюць эквіваленты ў іншай усходнеславянскай мове:**

- 1) залатыя рукі;
- 2) быць у контрах;
- 3) бібікі біць;
- 4) і жук, і жаба;
- 5) браць пад абстрэл.

16. **Адзначце фразеалагічныя адзінкі, якія маюць эквіваленты ў іншай усходнеславянскай мове:**
- 1) верблюжыя услуга;
 - 2) пойдзі туды, не знамо куды;
 - 3) знае лиса, чьё мяса съела;
 - 4) знаць свое месце;
 - 5) папаць пальцем в небо.
17. **Адзначце фраземы, якія адрозніваюцца лексічна:**
- 1) бить баклуши – бібікі біць;
 - 2) топтацца на адным месце – таптацца на адным месцы;
 - 3) держать обеими руками – трымацца абедзвюма рукамі;
 - 4) во веки веков – век-вяком;
 - 5) иметь зуб – мець вока.
18. **Адзначце фраземы, якія адрозніваюцца арфаграфічна:**
- 1) бить баклуши – бібікі біць;
 - 2) топтацца на адным месце – таптацца на адным месцы;
 - 3) ни свет ни заря – ні свет ні зара;
 - 4) во веки веков – век-вяком;
 - 5) иметь зуб – мець вока.
19. **Адзначце фраземы, якія адрозніваюцца марфалагічна:**
- 1) держать обеими руками – трымацца абедзвюма рукамі;
 - 2) топтацца на адным месце – таптацца на адным месцы;
 - 3) ни свет ни заря – ні свет ні зара;
 - 4) во веки веков – век-вяком;
 - 5) сесть в колошу – сесці ў галош.
20. **Адзначце фразему, якая адрозніваецца сінтаксічна:**
- 1) бить баклуши – бібікі біць;
 - 2) топтацца на адным месце – таптацца на адным месцы;
 - 3) держать обеими руками – трымацца абедзвюма рукамі;
 - 4) во веки веков – век-вяком;
 - 5) иметь зуб – мець вока.
21. **Адзначце, якая ФА адпавядае ва ўкраінскай мове значэнню беларускай бібікі біць:**
- 1) Ні за цапову душу;
 - 2) Небо прихилити;
 - 3) Давати горобцям дулі;
 - 4) Топтати ряст.
22. **Якія ФА безварыянтныя ў беларускай і ўкраінскай мовах, але маюць варыянты ў рускай:**
- 1) безвыходное положение;
 - 2) бери выше;
 - 3) лебединая поступь;
 - 4) для большей важности.
23. **Уласна рускімі ФА з’яўляюцца:**
- 1) бросать на сор;
 - 2) полоть снег;
 - 3) бить челом;
 - 4) пустить пыль в глаза;
 - 5) лебединая поступь.

24. **Уласна ўкраінскімі ФА з'яўляюцца:**
- 1) очертя голову;
 - 2) вернутися з рушниками;
 - 3) володар дум;
 - 4) пула надривати.
25. **Да рускіх безэквівалентных фразеалагічных адзінак можна аднесці:**
- 1) шемякин суд;
 - 2) на пушечный выстрел;
 - 3) столыпинский галстук;
 - 4) бить без особых трудностей;
 - 5) вашими милостями.
26. **Да ўкраінскіх безэквівалентных фразеалагічных адзінак можна аднесці:**
- 1) напустити туману;
 - 2) вставай, Максиме, бо все гине;
 - 3) на знак згоди;
 - 4) лебедина хода.
27. **Да элементаў, якія надаюць нацыянальную ўнікальнасць безэквівалентных фразеалагічных адзінак ФА, належаць:**
- 1) жарганізмы;
 - 2) архаізмы;
 - 3) дыялектызмы;
 - 4) запазычанні;
 - 5) усе адзначаныя адзінкі.
28. **Да фразеалагічных неалагізмаў тэрміналагічнага паходжання можна аднесці:**
- 1) вышэйшы пілатаж – вышэй пілатаж – вышэй пілатаж;
 - 2) золотыя рукі – залатыя рукі – золотыя рукі;
 - 3) бути в контрах – быць у контрах – быць в контрах;
 - 4) адкрытым тэкстам – відкрытым тэкстам – адкрытым тэкстам;
 - 5) сваё месца – ведаць сваё месца – знаць сваё месца.

ГРАФІКА

1. Графіка – гэта ...

- а) наука, якая даследуе і апісвае спавідношеня між буквамі і фонемамі;
- б) раздзел мовазнаўства, які вывучае слоўнікавы склад мовы;
- в) навука, якая даследвае і апісвае суадносіны паміж літарамі і фонемамі;
- г) раздзел мовазнаўства, у якім вывучаецца гукавая сістэма маўлення.

2. Колькі літар ва ўкраінскім алфавіце?

- а) 32;
- б) 34;
- в) 31;
- г) 33.

3. Якой літары няма ў беларускім алфавіце ў параўнанні з украінскім?

- а) ь;
- б) є;
- в) ъ;
- г) ы.

- 4. Сярод дадзеных радкоў знайдзіце тыя, што напісаны на ўкраінскай мове.**
- а) ёсць людзі на свеце;
 - б) есть люде на світі;
 - в) есть люди на свете;
 - г) а долі не знають.
- 5. Знайдзіце словы з літарамі, якія абазначаюць 2 гукі ва ўкраінскай мове.**
- а) веселий;
 - б) сльози;
 - в) синє;
 - г) здається.
- 6. Дзе слова з ўкраінскай мовы запісана правільна?**
- а) дробними;
 - б) дрібнімы;
 - в) дрибніми;
 - г) дрібними.
- 7. На якіх мовах запісаны словы: *серце, безыдэйны, балл* (па парадку)?**
- а) беларускай, рускай, украінскай;
 - б) беларускай, украінскай, рускай;
 - в) рускай, беларускай, украінскай;
 - г) украінскай, беларускай, рускай.
- 8. Назавіце асаблівасці ўкраінскай мовы: *На адній з тихих вулиць старовинної і завжды юної Вінниці в районі Замостя потонає у квітах і зелені невеличкий будинок.***
- а) выкарыстанне дзесяцірычнага “і” замест “ы”;
 - б) передача цекання на пісьме;
 - в) выкарыстанне восьмеричнога “і” замест “ы”;
 - г) коренное “і” на месце бывшего ъ.
- 9. Назавіце асаблівасці беларускай мовы: *І не выпадкова штогод – з ранняй вясны да позняй восені – у сядзібе Кацюбінскага цвіце мора кветак – півонаў, вяргіняў, гваздзікаў, ружаў.***
- а) отражение теканья в письменной речи;
 - б) відсутність аканья в пісьмовому мовленні;
 - в) перадача якання на пісьме;
 - г) адсутнасць дзекання на пісьме.
- 10. Назавіце асаблівасці рускай мовы: *Около восточной стены возвышаются две огромные кучерявые липы, посаженные примерно двести лет тому назад. На дивном Подолье будущий писатель впервые услышал и полюбил родное слово и песню, здесь начало формироваться его гуманистическое мировоззрение.***
- а) выкарыстанне восьмеричнога “і” замест “ы”;
 - б) передача цекання на пісьме;
 - в) отражение теканья в письменной речи;
 - г) выкарыстанне восьмеричнога “і” для відображэння звуку [і].
- 11. Вызначце правільнае сцвярджэнне:**
- а) у беларускай мове назва кожнай літары (акрамя й, ў, ь і неётаваных галосных) – гэта склад з зычнага гукі, абазначанага літарай, і галоснага э або а;
 - б) в російському алфавіті присутні букви: і, ў, г ;
 - в) сучасны беларускі алфавіт складаецца з 32 літар;
 - г) в українському алфавіті присутні букви: і, ў, г .

12. Асаблівасці якой мовы пералічаны: наяўнасць літары “щ”, адсутнасць літары “ъ”, у алфавіце налічваецца 33 літары, наяўнасць літары “г ” для абазначэння заднеязычнага фарынгальнага зычнага?

- а) русскага языка;
- б) беларускай мовы;
- в) украінскай мовы;
- г) расійскай мовы.

13. Назавіце мову, пра якую ідзе гаворка: алфавіт складаецца з 33 літар, адсутнасць літар і, ў, є, выкарыстанне ё з’яўляецца факультатыўным, у якасці раздзяляльных знакаў выступаюць ь і ь, але няма апострафа.

- а) украінская мова;
- б) рускі язык;
- в) білоруськая мова;
- г) расійская мова.

14. Прачытайце і вызначце асаблівасці беларускай мовы: *Праз дзеючае слова, дыялогі, дасціпныя пытанні, вясёлыя, лукавыя адказы, рух і жэст удзельнікі ігр імкнуліся перадаць змену пачуццяў і настрояў.*

- а) відсутнасць буквы “ў”;
- б) складаныя гукі [дж], [дз’] перадаюцца спалучэннямі дзвюх літар (дыграфамі) – адпаведна д і ж, д і з;
- в) іспользование ё яўляецца факультатыўным;
- г) надрыядковы знак є толькі ў буквах: ё, і, й, ў.

15. Знайдзіце памылковае напісанне слоў:

- а) есьць, вясёлы, кажэцца;
- б) на свіці, скарбы, сердцэ;
- в) эсьць, вэсёлы, кажэцца;
- г) на свіці, скарбы, серце.

АРФАГРАФІЯ

1. Сукупнасць правілаў, якімі рэгулюецца перадача вуснай мовы на пісьме.

- а) фанетыка;
- б) морфалогія;
- в) орфографія;
- г) граматыка.

2. На якіх аднолькавых прынцыпах грунтуецца арфаграфія ўсходнеславянскіх моў?

- а) на фанетычным;
- б) на фонетычным і традыцыйным;
- в) на морфалогічным і фонетычным;
- г) на марфалагічным і дыферэнцыйным.

3. У рускай мове:

- а) суфікс -ост(ь) захоўвае ў напісанні літару т незалежна ад вымаўлення;
- б) прыставка “под-” пишэцца не аднакова ў усіх словах, до складу якіх вона вхадзіць;
- в) напісанне прыставак воз- (вз-)/вос- (вс-), без-/бес- заснавана на марфалагічным прынцыпе;
- г) напісанне прыставак воз- (вз-)/вос- (вс-), без-/бес- заснавана на фанетычным прынцыпе.

- 4. На марфалагічным прынцыпе заснавана напісанне:**
- а) сіняя – сіняе;
 - б) арол – арол;
 - в) просьба, молюцьба;
 - г) літо, прізвище.
- 5. На фанетычным прынцыпе грунтуюцца напісанні:**
- а) избирать, испытать;
 - б) настезь, сплошь;
 - в) сказати, спитати;
 - г) добрая – добрае.
- 6. Знайдзіце дыферэнцыруючыя напісанні.**
- а) радасны і радасць;
 - б) залессе і залессе;
 - в) серце і сонце;
 - г) савецкі і студэнцкі.
- 7. Які вывад можна зрабіць пра прынцыпы напісання прыставак з- і с- у беларускай і ўкраінскай мовах (сказаць, стварыць, звити, зробіти, спитати)?**
- а) фанетычны прынцып;
 - б) традыцыйнае напісання;
 - в) фонетычны принцип;
 - г) морфалагічны принцип.
- 8. Знайдзіце радкі, дзе ўсе словы напісаны правільна.**
- а) безыдейный, прэідэсторія;
 - б) безідэйны, безідейный;
 - в) безыдэйны, прэідэсторія;
 - г) межымпэрыялістычны, розіграта.
- 9. Знайдзіце радкі, дзе ў словах дапушчаны памылкі.**
- а) косіць, сніг, сонце (рус.)
 - б) счастье, жытця, сямнаццаць.
 - в) косіти, сбіраць, балл;
 - г) ніч, шіроta, шчасце.
- 10. Вызначце прынцып арфаграфіі, які пакладзены ў аснову напісання выдзеленых у словах літар: вада, сонца, сніг, шіроta.**
- а) традыцыйнае напісанне;
 - б) морфалагічны принцип;
 - в) фонетычны принцип;
 - г) дыферэнцыраванае напісанне.
- 11. Знайдзіце радок, дзе прынцыпы запісаны ў правільным парадку, які адпавядае прыкладу: роспись, спявае, піч, По.**
- а) морфалагічны, фонетычны, дыферэнцыраванае напісанне, морфалагічны;
 - б) фанетычны, марфалагічны, фанетычны, дыферэнцыраванае напісанне;
 - в) фонетычны, фонетычны, морфалагічны, морфалагічны;
 - г) фонетычны, морфалагічны, фонетычны, дыферэнцыраванае напісанне.
- 12. Колькі слоў з дадзеных адпавядаюць фанетычнаму прынцыпу: взбираться, бессильный, перевал, Арол, пізній, чытае, пісць, птаство?**
- а) 3;
 - б) 5;
 - в) 6;
 - г) 4.

13. Слова пад якімі лічбамі адносяцца да марфалагічнага прынцыпу:
1) надтесати; 2) літо; 3) Залессе; 4) тэлевізар; 5) рыбка; 6) везёшь; 7) перакладчык?

- а) 1, 2, 4, 6;
- б) 3, 5, 7;
- в) 1, 4, 5, 7;
- г) 4, 5, 7.

14. Якія памылкі дапушчаны ў словах: расдаць, семнаццаць, вада (укр.)

- а) не патрэбны мяккі знак, не трэба падаўжэння, няма акання;
- б) няправільная прыстаўка, няма якання, няма окання;
- в) няма аканья, в корені мае бути і, нямае оканья;
- г) должна быть приставка раз-, в корне должно быть я, в корне должно быть о.

15. Знайдзіце радкі, у якіх ёсць хаця бы адно правільна напісанае слова.

- а) абъезд, надвор'е, абынецъ ;
- б) роданий, життё, молако;
- в) сіграць, овёс, безцінний;
- г) розводдзе, руський, сладосный.

ФАНЕТЫКА, АРФАЭПІЯ, АКЦЭНТУАЦЫЯ

1. Адзначце правільную колькасць галосных гукаў ва ўсходнеславянскіх мовах:

- а) 6 гукаў у рускай, 5 у беларускай, 7 ва ўкраінскай
- б) 5 гукаў у рускай, 6 у беларускай, 6 ва ўкраінскай
- в) па 6 гукаў у рускай, беларускай і ва ўкраінскай
- г) 7 гукаў у рускай, 6 у беларускай, 5 ва ўкраінскай

2. Адзначце, у якіх мовах адсутнічае яканне:

- а) у рускай і ўкраінскай
- б) у рускай і беларускай
- в) толькі ва ўкраінскай
- г) толькі ў рускай

3. У якіх мовах гук [ы] не выкарыстоўваецца ў пачатку слова і пасля мяккіх зычных:

- а) у рускай і беларускай мовах
- б) ва ўсіх трох мовах: рускай, беларускай, украінскай
- в) ва ўкраінскай мове
- г) у рускай і ўкраінскай

4. Для якіх моў характэрны прыстаўны гук [і]:

- а) для рускай і ўкраінскай
- б) для беларускай і ўкраінскай
- в) для рускай
- г) для беларускай.

5. Чаргаванне ў спалучэннях ро, ло галосных [о], [э] з [ы] перад націскнымі складамі характэрна для:

- а) рускай
- б) беларускай
- в) беларускай і ўкраінскай
- г) рускай і украінскай моў.

6. Выберыце мовы, для якіх не характэрны з'явы дзекання і цекання:

- а) руская
- б) украінская
- в) беларуская
- г) украінская і руская

- 7. Для якіх моў не характэрна аглушэнне звонкіх зычных на канцы слова:**
- для рускай
 - для беларускай і ўкраінскай
 - для ўкраінскай
 - для рускай і беларускай.
- 8. Выберыце, у якой мове адсутнічае асіміляцыя па глухасці:**
- у рускай
 - у беларускай
 - ва ўкраінскай
 - адсутнічае ва ўсіх 3-х мовах.
- 9. Для якіх моў характэрна асіміляцыя зычных па мяккасці:**
- для рускай і ўкраінскай
 - для ўсіх 3-х моў
 - для украінскай
 - для беларускай.
- 10. Адзначце, для якіх моў характэрна поўная асіміляцыя:**
- для рускай і ўкраінскай
 - для рускай і беларускай
 - для беларускай і ўкраінскай
 - для рускай, беларускай і ўкраінскай.
- 11. Выберыце радок з правільнымі варыянтамі націску:**
- рус. пód гору, бел. за руку́, укр. під рúку.
 - рус. под гóру, бел. за́ руку, укр. під рукú
 - рус. пód гору, бел. за́ руку, укр. під рúку
 - рус. пód гору, бел. за рукú, укр. під рукú.
- 12. Выберыце радок з правільнымі варыянтамі націску:**
- рус. прiня́л , бел. абня́ў, укр. бу́ла
 - рус. прiня́л , бел. абня́ў, укр. кiдати
 - рус. прiня́л , бел. абня́ў, укр. бу́ла
 - рус. прiня́л , бел. абня́ў, укр. кидати
- 13. Выберыце радок з правільнымі варыянтамі націску:**
- рус. вестí , бел. нeсцí, укр. полeжати
 - рус. вестí , бел. нeсцí, укр. полeжати
 - рус. вeсти́ , бел. нeсцí, укр. полeжати
 - рус. вестí , бел. нeсцí, укр. полeжати́
- 14. Выберыце радок з правільнымі варыянтамі націску:**
- рус. сушeный, бел. прынесeны, укр. найнятий
 - рус. сушeный, бел. прынесeны, укр. найнятий
 - рус. сушeный, бел. прынесeны, укр. найнятий
 - рус. сушeный, бел. прынесeны, укр. найнятий
- 15. Выберыце радок з правільнымі варыянтамі націску:**
- рус. за́ город, бел. на дзeнь, укр. без вiстi
 - рус. за́ город, бел. на́ дзeнь, укр. без вiстi
 - рус. за гóрод, бел. на дзeнь, укр. без вiстi
 - рус. за́ город, бел. на дзeнь, укр. бeз вiстi.
- 16. Выберыце радок з правільнымі варыянтамі націску:**
- рус. нанятый, бел. засланы, укр. сушeний
 - рус. нанятый, бел. засланы, укр. сушeний
 - рус. нанятый, бел. за́сланы, укр. сушeний
 - рус. нанятый, бел. засланы, укр. сушeний

17. Выберыце радок з правільнымі варыянтамі націску:

- а) рус. го́лову, бел. вадú, укр. рúку
- б) рус. головú, бел. вадú, укр. рúку
- в) рус. го́лову, бел. ва́ду, укр. рúку
- г) рус. го́лову, бел. вадú, укр. рукú

18. Выберыце радок з правільнымі варыянтамі націску:

- а) рус. рукава́, бел. рукавы, укр. рукава (мн.л.)
- б) рус. рукава́, бел. рукавы́, укр. рúкава (мн.л.)
- в) рус. рукава́, бел. рукавы́, укр. рукава (мн.л.)
- г) рус. рукава́, бел. рукавы́, укр. рукава́ (мн.л.)

19. Выберыце радок з правільнымі варыянтамі націску:

- а) рус. ногú, бел. сцяну́, укр. во́ду
- б) рус. но́гу, бел. сцяну́, укр. водú
- в) рус. ногú, бел. сцяну́, укр. водú
- г) рус. но́гу, бел. сцяну́, укр. во́ду

20. Выберыце радок з правільнымі варыянтамі націску:

- а) рус. зама́зка, бел. зама́зка, укр. за́мазка
- б) рус. за́мазка, бел. зама́зка, укр. за́мазка
- в) рус. зама́зка, бел. за́мазка, укр. за́мазка
- г) рус. зама́зка, бел. зама́зка, укр. зама́зка

21. Выберыце радок з правільнымі варыянтамі націску:

- а) рус. му́скулистый, бел. му́скулісты, укр. муску́листий
- б) рус. мускулі́стый, бел. му́скулісты, укр. муску́листий
- в) рус. му́скулистый, бел. мускулі́сты, укр. муску́листий
- г) рус. му́скулистый, бел. му́скулісты, укр. мускулі́стый

22. Выберыце радок з правільнымі варыянтамі націска:

- а) рус. коромы́сло, бел. каро́мысел, укр. коро́мисло
- б) рус. коромы́сло, бел. каро́мысел, укр. коромы́сло
- в) рус. коромы́сло, бел. каро́мысел, укр. коро́мисло
- г) рус. коро́мысло, бел. каро́мысел, укр. коро́мисло

23. Выберыце радок з правільнымі варыянтамі націску:

- а) рус. на́житой, бел. на́жыты, укр. на́житий
- б) рус. нажито́й, бел. на́жыты, укр. на́житий
- в) рус. нажито́й, бел. на́жыты, укр. на́житий
- г) рус. нажито́й, бел. на́жыты, укр. на́житий

24. Выберыце радок з правільнымі варыянтамі націску:

- а) рус. ко́лея, бел. каляі́на, укр. ко́лія
- б) рус. колея́, бел. каляі́на, укр. ко́лія
- в) рус. колея́, бел. каляі́на, укр. ко́лія
- г) рус. колея́, бел. каляі́на, укр. ко́лія

25. Выберыце радок з правільнымі варыянтамі націску:

- а) рус. мозо́листый, бел. мазо́лісты, укр. мозо́листий
- б) рус. мозо́листый, бел. мазо́лісты, укр. мозо́листий
- в) рус. мозо́листый, бел. мазо́лісты, укр. мозо́листий
- г) рус. мозо́листый, бел. мазо́лісты, укр. мозо́листий

26. Выберыце радок з правільнымі варыянтамі націску:

- а) рус. у́дить, бел. вúдзіць, укр. вúдити
- б) рус. удіть, бел. вудзіць, укр. вúдити
- в) рус. удіть, бел. вúдзіць, укр. вудіти
- г) рус. удіть, бел. вúдзіць, укр. вúдити

27. Выберыце радок з правільнымі варыянтамі націску:

- а) рус. куря́тина, бел. кура́ціна, укр. ку́рятина
- б) рус. куры́тина, бел. кура́ціна, укр. куры́тина
- в) рус. куры́тина, бел. кура́ціна, укр. ку́рятина
- г) рус. курыта́ина, бел. кураці́на, укр. ку́рятина

28. Выберыце радок з правільнымі варыянтамі націску:

- а) рус. ле́топись, бел. лета́піс, укр. лето́піс
- б) рус. ле́топись, бел. лета́піс, укр. лето́піс
- в) рус. лето́пись, бел. лета́піс, укр. лето́піс
- г) рус. ле́топись, бел. лета́піс, укр. лето́піс

29. Выберыце радок з правільнымі варыянтамі націску:

- а) рус. горо́шина, бел. гарошы́на, укр. гороші́на
- б) рус. горо́шина, бел. гарошы́на, укр. горо́шина
- в) рус. горо́шина, бел. гарошы́на, укр. гороші́на
- г) рус. горошина́, бел. гарошы́на, укр. гороші́на

30. Выберыце радок з правільнымі варыянтамі націску:

- а) рус. я́сенева́ый, бел. ясяне́вы, укр. ясено́вий
- б) рус. ясе́невый, бел. ясяне́вы, укр. ясено́вий
- в) рус. я́сенева́ый, бел. ясяне́вы, укр. ясено́вий
- г) рус. я́сенева́ый, бел. ясяне́вы, укр. я́сенова́ый

МАРФЕМІКА

1. Адзначце словы, якія адпавядаюць схеме: прыстаўка, корань, суфікс, канчатак (можа быць нулявы):

- 1) бел. бясшумны
- 2) бел. адзенне
- 3) бел. расфарбаваны
- 4) бел. маланка

2. Слова, якія адпавядаюць схеме: корань, суфікс:

- 1) рус. тропинки
- 2) рус. японец
- 3) рус. дисбаланс
- 4) рус. премилый

3. Адзначце словы, якія адпавядаюць схеме: прыстаўка, корань, суфікс, канчатак:

- 1) укр. помаранчевий
- 2) укр. привабливий
- 3) укр. гарний
- 4) укр. вільний

4. У якім шэрагу ўсе словы роднасныя?

- 1) рус. пригорок, горестный, взгорье;
- 2) рус. годный, годовой, наводнение;
- 3) рус. водный, заводит, наводнение;
- 4) рус. гордость, горделивый, загордиться.

5. У якім шэрагу ўсе словы роднасныя?

- 1) бел. родныя, суродзічы, род;
- 2) бел. дражніць, дрыжкі, задрыжаў;
- 3) бел. ціха, зацішша, суцешыцца;
- 4) бел. летні, палёт, лётчык.

6. У якім шэрагу ўсе словы роднасныя?

- 1) укр. надумала, надарити, надписати;
- 2) укр. надводне, надгризти, надземний;
- 3) укр. надійний, надламувати, надкусати;
- 4) укр. насунути, напис, поглумитися.

7. Адзначце словы, якія адпавядаюць схеме: корань, нулявы канчатак:

- 1) бел. памідор
- 2) бел. цукерка
- 3) бел. дрэва
- 4) бел. прыгарад

8. Адзначце словы, якія адпавядаюць схеме: прыстаўка, прыстаўка, корань, канчатак:

- 1) рус. малознакомый
- 2) рус. бесподобный
- 3) рус. пренеприятный
- 4) рус. высокопочтенный

9. Адзначце словы, якія адпавядаюць схеме: корань, суфікс, суфікс, канчатак, постфікс:

- 1) бел. прыглядзецца
- 2) бел. паламаўся
- 3) бел. датычылася
- 4) бел. задумаўся

10. Адзначце словы, якія адпавядаюць схеме: прыстаўка, корань, суфікс, суфікс:

- 1) рус. назначить
- 2) рус. выглядеть
- 3) рус. перезимовать
- 4) рус. лезть

11. Адзначце словы, якія адпавядаюць схеме: корань, суфікс, канчатак:

- 1) бел. заколка
- 2) бел. браціку
- 3) бел. прыласкаўшыы
- 4) бел. недахоп

12. Адзначце словы, якія адпавядаюць схеме: корань, суфікс, канчатак:

- 1) укр. недоробити
- 2) укр. літо
- 3) укр. поганий
- 4) укр. лісоруб

13. У якім слове няправільна выдзелены корань?

- 1) рус. по-золоч-енный
- 2) рус. за-дрож-али
- 3) рус. за-жгл-ась
- 4) рус. син-еет

14. Якое слова няправільна разбіта на марфемы?

- 1) бел. па-чак-а-ў
- 2) бел. ня-ём-к-а
- 3) бел. дал-ей
- 4) бел. пе-ра-лят-а-л-і

15. У якім слове няправільна выдзелены суфікс?

- 1) укр. сіль-ськ-ий
- 2) бел. парашут-ыст-к-а
- 3) рус. лепет-ал-и
- 4) укр. захмар-н-ий

СЛОВАЎТВАРЭННЕ

1. Якое слова ўтворана прыставачна-суфіксальным спосабам?
 - 1) бел. прыехаць
 - 2) бел. чытач
 - 3) бел. непазбежны
 - 4) бел. гульня
2. Якое слова ўтворана прыставачна-суфіксальным спосабам?
 - 1) рус. восход
 - 2) рус. заповедник
 - 3) рус. выполнение
 - 4) рус. насухо
3. Якое слова ўтворана прыставачна-суфіксальным спосабам?
 - 1) укр. по-хорошому
 - 2) укр. новизна
 - 3) укр. мисливець
 - 4) укр. віднести
4. Якое слова ўтворана спосабам словаскладання?
 - 1) рус. международный
 - 2) рус. обороноспособный
 - 3) рус. перекрёсток
 - 4) рус. сверхъестественный
5. Якое слова ўтворана спосабам словаскладання?
 - 1) укр. пішохід
 - 2) укр. купівля
 - 3) укр. роздум
 - 4) укр. поверхня
6. Якое слова ўтворана суфіксальным спосабам?
 - 1) бел. прачытаць
 - 2) бел. перамога
 - 3) бел. паходка
 - 4) бел. разбурэнне
7. Якое слова ўтворана суфіксальным спосабам?
 - 1) рус. сторожка
 - 2) рус. нерешительный
 - 3) рус. по-зимнему
 - 4) рус. полив
8. Якое слова ўтворана прыставачным спосабам?
 - 1) укр. куплений
 - 2) укр. де-небудь
 - 3) укр. доверху
 - 4) укр. розмішати
9. Якое слова ўтворана прыставачным спосабам?
 - 1) бел. кіраваны
 - 2) бел. распланаваць
 - 3) бел. сямігодка
 - 4) бел. абутак
10. У якім слове дапушчана памылка ў вызначэнні спосабу ўтварэння слова?
 - 1) укр. перерахувати – прыставачны
 - 2) укр. розбіг – нульсуфіксальны

- 3) укр. лісоруб – нульсуфіксальны
 4) укр. вихід – нульсуфіксальны
- 11. У якім слове дапушчана памылка ва ўстанаўленні спосабу ўтварэння слова?**
- 1) рус. зевота – нульсуфіксальны
 2) рус. пробежать – прыставачны
 3) рус. усиленно - прыставачны
 4) рус. горение – суфіксальны
- 12. Укажыце спосаб утварэння слова бел. прызыў:**
- 1) прыставачны
 2) суфіксальны
 3) нульсуфіксальны
 4) пераход
- 13. Укажыце спосаб утварэння слова рус. *восход*:**
- 1) прыставачны
 2) нульсуфіксальны
 3) суфіксальны
 4) прыставачна-суфіксальны
- 14. Якое слова ўтворана прыставачна-суфіксальным спосабам?**
- 1) укр. білокрийий
 2) укр. підсніжник
 3) укр. помічник
 4) укр. захисник
- 15. Якое слова ўтворана прыставачна-суфіксальным спосабам?**
- 1) рус. напарник
 2) рус. матрос
 3) рус. скворечник
 4) рус. сковорода

НАЗОЎНІК. ПРЫМЕТНІК

- 1. Ва ўкраінскай мове ў Т. скл. назоўнікі *воевода, колега, староста* маюць канчаткі:**
- а) -ой; воеводой, колегой, старостой;
 б) -ам; воеводам, колегам, старостам;
 в) -ою; воеводою, колегою, старостою.
- 2. Вызначце пару(ы) прыметнікаў, у якіх правільна ўтворана простая форма вышэйшай формы параўнання:**
- а) бел. добры (кавалак сала) – дабрэе;
 б) рус. чистый – чище;
 в) укр. молодий – молодший.
- 3. Лік назоўнікаў *дзверы, грудзі* супадае ... :**
- а) у рускай і беларускай мове;
 б) у беларускай і ўкраінскай мове;
 в) у рускай і ўкраінскай мове.
- 4. Вызначце пару(ы) прыметнікаў, у якіх пры ўтварэнні вышэйшай ступені параўнання назіраецца суплетывізм асноў:**
- а) укр. гарний – крацый;
 б) укр. теплый – теплійший;
 в) укр. вузький – вужчий.

5. Лік назоўнікаў бяліла, чарніла супадае ... :
- у рускай і беларускай мове;
 - у рускай і ўкраінскай мове.
 - у беларускай і ўкраінскай мове;
6. З прыведзеных ніжэй назоўнікаў М. скл. адз. ліку знайдзіце тыя, што адрозніваюцца ад беларускіх адпаведнікаў канчаткамі:
- в музее;
 - на озері;
 - в воде.
7. У якой усходнеславянскай мове кароткія прыметнікі маюць канчаткі поўных прыметнікаў?
- у беларускай мове;
 - у беларускай і ўкраінскай мове;
 - ва ўсіх мовах.
8. З прыведзеных ніжэй украінскіх назоўнікаў знайдзіце тыя, што запазычаны з палітычнай лексікі рускай мовы:
- більшовік, комсомол, народавец;
 - законопроект, указ;
 - сарафан, самовар, гармоніст.
9. Якой з усходнеславянскіх моў характэрны кароткія якасныя прыметнікі?
- толькі рускай мове;
 - рускай і ўкраінскай мове;
 - усім мовам, але з рознай частотнасцю ўжывання.
10. З прыведзеных ніжэй украінскіх назоўнікаў знайдзіце тыя, што ўтварыліся шляхам калькавання з рускай мовы:
- кібернетика, рудник, электропоезд;
 - соцзмагання, законодавство, суднобудівник;
 - завод, голос, викладач.
11. Сярод прыведзеных ніжэй назоўнікавых пар знайдзіце міжмоўныя амонімы:
- бел. склон – рус. склон;
 - бел. баразна – рус. борозда;
 - бел. нядзеля – рус. неделя.
12. Знайдзіце пару(ы), у якой назоўнікі будуць мець падвойны род:
- бел. нос – насішча;
 - бел. дом – дамішча;
 - укр. свекруха – свекрушище.
13. У якой мове ўжываецца своеасаблівая ўскладненая форма складанай (аналітычнай) формы ступені параўнання прыметніка, якая ўтвараецца далучэннем да простага формы вышэйшай ступені афіксаў *як-, -шо?*
- у беларускай мове;
 - ва ўкраінскай мове;
 - у рускай мове.
14. Знайдзіце пару(ы), у якой назоўнікі будуць мець падвойны род:
- укр. баба – бабище;
 - укр. лоб – лобище;
 - бел. таракан – тараканішча.
15. З шэрагу назоўнікаў украінскай мовы знайдзіце той, які запазычаны з беларускай мовы:
- брова;
 - дъоготь;
 - видра.

16. У якой з усходнеславянскіх моў прыметнікі ў Т.-М. скл. адз.ліку, м.-н. роду маюць аднолькавыя канчаткі?

- а) ва ўкраінскай мове;
- б) у беларускай мове;
- в) у рускай і беларускай мове.

17. Род назоўнікаў *боль, медаль* супадае ... :

- а) у рускай і беларускай мове;
- б) у беларускай і ўкраінскай мове;
- в) у рускай і ўкраінскай мове.

18. Вызначце пару(ы) прыметнікаў, у якіх правільна ўтворана простая форма вышэйшай формы параўнання:

- а) бел. дарагі – даражэйшы;
- б) рус. кислый – кислейший;
- в) укр. дорогой – дорожчий.

19. Вызначце сказ, у якім простая вышэйшая форма ступені параўнання прыметніка ўжыта правільна:

- а) укр.: Маруся старша брата;
- б) укр.: Маруся старша, чым брат;
- в) укр.: Маруся старша від (за) брата.

20. Сярод прыведзеных ніжэй назоўнікавых пар знайдзіце міжмоўныя амонімы:

- а) бел.камяні – рус.камни;
- б) бел. час – рус. час;
- в) бел. плот – рус. плот.

21. Вызначце сказ, у якім простая вышэйшая форма ступені параўнання прыметніка ўжыта правільна:

- а) бел.: Лета цяплей вясны;
- б) бел.: Лета цяплейшае за вясну;
- в) бел.: Лета больш цяплей, чым вясна.

22. З прыведзеных ніжэй рус. назоўнікаў М. скл. адз. ліку знайдзіце тыя, што адрозніваюцца ад беларускіх адпаведнікаў канчаткамі:

- а) в книге;
- б) в лодке;
- в) в море.

23. Вызначце пару(ы) прыметнікаў, у якіх пры ўтварэнні вышэйшай ступені параўнання назіраецца суплетывізм асноў:

- а) бел. вялікі – большы;
- б) укр. поганий – гірший;
- в) укр. високий – вищий.

24. З шэрагу назоўнікаў украінскай мовы знайдзіце той, які запазычаны з беларускай мовы:

- а) жлукто;
- б) синтез;
- в) річище.

25. Вызначце словазлучэнне(і) з правільна ўтвораным прыналежным прыметнікам:

- а) бел.: Антонаў сшытак;
- б) бел.: Валеў ранец;
- в) бел.: Максміна ручка.

26. У якой з усходнеславянскіх моў прыметнікі ў Т./М. скл., адз.ліку, м./с. р. маюць розныя канчаткі? (н-пр. рус. молодой)

- а) у рускай мове;
- б) ва ўсіх мовах;
- в) у рускай і ўкраінскай мове.

27. У якой мове з дапамогай суф. -ее(-ей),-е ўтвараецца простая форма вышэйшай ступені параўнання прыметніка?

- а) у беларускай мове;
- б) у рускай мове;
- в) ва ўкраінскай мове.

28. Знайдзіце складаную форму вышэйшай ступені параўнання прыметніка:

- а) укр. глібшый;
- б) укр. найвищий;
- в) укр. більш докладный.

29. Сярод прыведзеных ніжэй назоўнікавых пар знайдзіце міжмоўныя амонімы:

- а) бел. калідор – рус. коридор;
- б) бел. блага – рус. благо;
- в) бел. язмін – рус. жасмин;

30. Вызначце сказ, у якім вышэйшая форма ступені параўнання прыметніка ўжыта правільна:

- а) бел.: Золата даражэй медзі;
- б) рус.: Золото дороже, чем медь;
- в) укр.: Золото дорожче міді.

31. Формы тыпу менш зручнійшый, більш солодшый з'яўляюцца ненарматыўнымі для:

- а) украінскай мовы;
- б) усіх трох моў;
- в) з'яўляюцца нарматыўнымі для ўкраінскай мовы.

ЛІЧЭБНІК. ЗАЙМЕННІК

1. Націск лічэбніка восьмы супадае ...

- а) у рускай і ўкраінскай мовах;
- б) у рускай і беларускай мовах;
- в) у беларускай і ўкраінскай мовах.

2. У лексіцы якой мовы шмат запазычаных лічэбнікаў з рускай і польскай моў?

- а) у рускай мове;
- б) у беларускай мове;
- в) ва ўкраінскай мове.

3. У якой мове лічэбнік дзевяноста мае дзве формы?

- а) у рускай;
- б) у беларускай;
- в) ва ўкраінскай.

4. У якой мове родавыя адметнасці назіраюцца не толькі ў Н. скл, але і ва ўсіх ускосных склонах?

- а) ва ўкраінскай;
- б) у рускай;
- в) у беларускай;

5. З прыведзеных ніжэй радкоў, вызначце тыя лічэбнікі, якія датычацца ўкраінскай мовы:

- а) тысяча, восьмий;
- б) сто, восем;
- в) мільйон, шостий.

6. Знайдзіце правільны варыянт колькаснага лічэбніка ў Д. скл. ва ўкраінскай мове:

- а) двом;
- б) трём;
- в) одному.

7. З ніжэй прыведзеных лічэбнікаў знайдзіце тыя, якія не скланяюцца ва ўкраінскай мове:

- а) три, четыре;
- б) мало, немало, чимало;
- в) пів, півтора.

8. У якой мове колькаснае значэнне можа выражацца і іншымі часцінамі мовы, напрыклад, назоўнікамі і дзеясловамі?

- а) у рускай;
- б) у беларускай;
- в) ва ўкраінскай.

9. Адзначце правільнае сцверджанне:

- а) з ліч. два, обидва, три, чотири ў бел. і ўкр. мовах назоўнікі ўжываюцца ў форме вінавальнага склону множнага ліку;
- б) з ліч. два, обидва, три, чотири ў бел. і ўкр. мовах назоўнікі ўжываюцца ў форме назоўнага склону множнага ліку;
- в) з ліч. два, обидва, три, чотири ў рус. і ўкр. мовах назоўнікі ўжываюцца ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку.

10. Вызначце з ніжэй прыведзеных лічэбнікаў, якія кіруюць назоўнікамі ў форме Р.скл. мн.л. у беларускай мове:

- а) одна шоста, одна друга, одна десята;
- б) півтора, сім, півторі;
- в) тысяча, мільён, мільярд, нуль.

11. Якая старажытнаруская форма м.р. замацавалася ў рускай мове?

- а) чотири;
- б) четыре;
- в) четыре.

12. Вызначце які будуць мець канчатак назоўнікі ў спалучэннях з лічэбнікам два ў рускай мове:

- а) -ы;
- б) -а;
- в) -и.

13. Адзначце правільныя сцверджанні:

- а) лічэбнік рус. полтора, полторы ва ўскосных склонах мае канчатак -а;
- б) лічэбнік рус. полтора, полторы ва ўскосных склонах мае канчатак -ы;
- в) лічэбнік бел. паўтара, паўтары ва ўскосных склонах мае канчатак -а.

14. Сярод прапанаваных лічэбнікаў знайдзіце колькасныя:

- а) рус. двумя, пятьюдесятью;
- б) укр. п'ятого, сто;
- в) бел. чатыры, ста трынаццаццю тысячамі.

15. Знайдзіце правільны варыянт лічэбнікаў ва ўкраінскай мове:

- а) двести;
- б) двісті;
- в) дзвесце.

16. У якой мове гістарычна захаваліся краткія формы ўказальных займеннікаў та, то?

- а) ва ўкраінскай;
- б) у беларускай;
- в) у рускай.

- 17. Сярод прапанаваных словазлучэнняў знайдзіце правільнае(ыя):**
- бел. дзякаваць яго;
 - укр. дякувати йому;
 - бел. дзякаваць ёй.
- 18. Адзначце правільны варыянт займеннікаў ва ўкраінскай мове:**
- та, то, те;
 - та, те, ті;
 - тое, тая, тыя.
- 19. Якія асабовыя займеннікі маюць суплетыўныя формы ва ўскосных склонах?**
- рус. себя, тебя;
 - бел. я, ты;
 - укр. хто, цябе;
 - бел. хто, што.
- 20. Адзначце пытальна-адносныя займеннікі:**
- бел. ніхто, нішто, нічый;
 - рус. кто, что, сколько;
 - укр. цей, той, такий.
- 21. Якія канчаткі маюць прыналежныя займеннікі ў Н. скл. мн. л. у беларускай мове?**
- у;
 - і;
 - е.
- 22. Адзначце правільнае сцверджанне:**
- у Р. скл і Т. скл. адзл рускія формы меня, тебя ўтварыліся пад уплывам энклітычных форм В. скл мя, те, ся;
 - у Р. скл і В. скл. адзл рускія формы меня, тебя ўтварыліся пад уплывам энклітычных форм В. скл мя, ты, ся;
 - у Д. скл і В. скл. мн.л рускія формы меня, тебя ўтварыліся пад уплывам энклітычных форм В. скл мі, те, ся.
- 23. У якой мове ў Н. скл. асабовы займеннік 3 ас. мае формы яны, яна?**
- у рускай мове;
 - у беларускай мове;
 - ва ўкраінскай мове.
- 24. Адзначце абагульнена-прадметныя займеннікі:**
- бел. я, ты;
 - укр. ти, ми;
 - рус. мне, тебе.
- 25. У якіх мовах займеннік сабе не мае формы Н. скл.?**
- ва ўкраінскай;
 - ва ўсіх;
 - у беларускай і рускай.
- 26. Адзначце адмоўныя займеннікі ва ўкраінскай мове:**
- хтось, щось, абищо;
 - мій, твій, свій;
 - ніхто, ніщо, жодный.
- 27. Адзначце правільнае сцверджанне:**
- паводле лексіка-граматычных асаблівасцей займеннікі дзеляцца на тры групы: абагульнена-прадметныя, абагульнена-якасныя, абагульнена-колькасныя;
 - паводле лексіка-граматычных асаблівасцей займеннікі дзеляцца на тры групы: параўнальна-прыпадабняльныя, акалічнасныя, азначальныя;
 - паводле лексіка-граматычных асаблівасцей займеннікі дзеляцца на тры групы: уласна-колькасныя, колькасна-дробавыя, няпэўна-колькасныя.

28. Якія канчаткі характэрны прыналежным займеннікам у Р. скл., м.р. у беларускай мове?

- а) -го, -му;
- б) -а, -я;
- в) -его, -ему.

29. Адзначце прыналежныя займеннікі 1 ас. ва ўкраінскай мове:

- а) твій, свій;
- б) мій, наш;
- в) яны, ніхто.

30. Сярод прапанаваных словазлучэнняў адзначце тыя, куды ўваходзяць займеннікі:

- а) бел. ён патэлефанаваў;
- б) укр. зелена трава;
- в) рус. каждый студент.

ДЗЕЯСЛОЎ, ДЗЕЕПРЫМЕТНІК, ДЗЕЕПРЫСЛОЎЕ

1. Знайдзіце рады, дзе ўсе дзеясловы на ўкраінскай мове напісаны без памылак:

- а) атестувати, гарантувати, експортувати, електризувати,
- б) електризувати, модернізувати, кодифікувати, атестувати,
- в) митися, одягачися, зустрічація, веселитися,
- г) одягатися, митися, зустрічатися, веселитися,
- д) налити, насыпати, адсыпати, мыти.

2. У беларускай мове да незалежнага стану адносяць пераходныя незваротныя дзеясловы. Выберыце правільныя адказы, дзе ўсе дзеясловы пераходныя незваротныя:

- а) хадзіць, сядзець, світае, вечарэе,
- б) жыць, гаварыць, сядзець, хадзіць,
- в) мыцца, апранацца, дыміцца, сядзець,
- г) ляцець, глядзець, журыць, мыць,
- д) ганарыцца, глядзець, звінець, сачыць, баяцца.

3. Ва ўкраінскай мове дзеяслоў быць утварае адзіную для ўсіх асоб форму:

- а) мае,
- б) есть,
- в) ёсць,
- г) е.

4. Адзначце дзеясловы на ўкраінскай мове, якія напісаны правільна:

- а) ніс, тоўк, біг, віз,
- б) бігло, читала, товк, віз,
- в) забув, буду писати, писатиму, писатимуть,
- г) щастить, таланить, вязе, бігло, розповідае.

5. Знайдзіце рады, дзе ўсе дзеепрыметнікі незалежнага стану:

- а) пазелянеўшы, счарсцвелы, пасталелы, утравеўшыя,
- б) задуманы, надуты, счарсцвелы, завялы,
- в) адцягнуты, завялы, пазелянелы, утравелы,
- г) пасталелы, утравелы, пашыты, адцягнуты,
- д) завяўшыя, пазелянеўшыя, пасталеўшыя, утравелыя.

6. Знайдзіце рады, дзе ўсе дзеепрыметнікі залежнага стану:

- а) зроблены, утравелы, завялы, згорнуты,
- б) пашыты, зроблены, выкананы, задуманы,
- в) колаты, молаты, разпароты, надуты,

- г) высунуты, пазелянелы, адцягнуты, пабіты,
д) пашыты, пасталелы, молаты, прывезены.
- 7. Знайдзіце дзеепрыметнікі, якія правільна запісаны па-ўкраінску:**
- а) змарнілій, забутой, напісаній,
б) змарнелій, забутой, напісаний,
в) змарнілий, забутий, написаний,
г) змарнилий, забутий, написаны.
- 8. У дзеясловаў прошлага часу і ўмоўнага ладу значэнне асобы вызначаецца:**
- а) семантычна,
б) сінтаксічна,
в) марфалагічна,
д) лексічна.
- 9. Адзначце прыклады, у якіх дзеепрыметнікі страчваюць уласцівыя ім дзеяслоўныя прыкметы і пераходзяць у разрад прыметнікаў:**
- а) квашена капуста, парене молоко,
б) капуста квашена у діжці, молоко, парене в печіті,
в) квашаная ў дзяжы капуста, паренае в печіті молоко.
- 10. Дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўзнікаюць ад асновы:**
- а) прошлага,
б) будучага,
в) цяперашняга,
г) інфінітыва.
- 11. Адзначце рады, дзе ўсе дзеясловы правільна запісаны па-ўкраінску:**
- а) забыв, было, былі, була,
б) забув, був, забула, була,
в) забив, бив, забыла, была,
г) були, забули, забуло, був,
д) били, забыли, забыла, бив.
- 12. Знайдзіце рады інфінітываў, правільна запісаных па-ўкраінску:**
- а) жыти, пыти, стялити, лятати,
б) жити, лягти, покласти, побудувати,
в) жыци, сцялици, лятаці, варыти,
г) жыці, варыць, лежати, гаварыти,
д) побудувати, любити, варыти, мобілізавати.
- 13. Адзначце інфінітыўныя формы ўкраінскай мовы з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі:**
- а) істки, істочки, спатоньки,
б) спатки, лезачки, верачки,
в) спаточки, ідучки питочки,
г) пливе, видочки, верачки.
- 14. Знайдзіце двухтывальныя дзеясловы:**
- а) атестувати, гарантувати, экспортувати, электрызувати,
б) навчати, вучыти, любити, вагати,
в) гарантаваць, вучыць, плесці, сесці,
г) короновати, вылятати, садати, электрызавати.
- 15. У формах даўномінулага часу дзеяслоў-звязка быць у рускай мове ўжываецца ў застылай форме:**
- а) быць,
б) быў,
в) было,
г) была.

16. Адзначце прыклады, якія адлюстроўваюць складаную форму будучага часу ва ўкраінскай мове:

- а) пісатиму, буду пісати, прыбжимо, буду вазити,
- б) пісатиму, пісатимеш, пісатиме, пісатимемо,
- в) прыбратиму, прыбратимеш, прыбратимемо, пісатимуть,
- г) буду пісати, буду прыбратити, буду вить, буду стялити,
- д) прыбжу, прыбжиш, прыбжимо, буду пісати.

17. Адзначце беларускія формы нетэматычнага спражэння дзеясловаў:

- а) папахадзіў, дасце, сабраліся,
- б) ясі, дасі, дасце, дамо,
- в) хацеці, ляцеці, бачыці, вучыці,
- г) ясце, дасце, чысціце.

18. Знайдзіце рады дзеясловаў са значэннем шматразовага дзеяння:

- а) папахадзіў, перапытаў, папераехаў, перазваніў,
- б) папахадзіў, папасядзеў, папабываў, папаеў,
- в) перарабіў, паперажываў, перасяліў, перакусіў,
- г) перабягаў, пераязджаў, перапытваў, перабольшваў,
- д) папаедзіў, папалётаў, папабегаў, папазбіраў.

19. Адзначце формы прошлага часу, утвораныя ад былога плюсквамперфекта:

- а) была спала, былі спалі, быў еў, былі пабеглі,
- б) брала была, спалі былі, еў, насіла,
- в) пайшоў быў, рабіў, спаў, мацаваў,
- г) схіліў, залячыў, забраў, быў памёр,
- д) меў, занатаваў, забыў, запамінаў.

20. Адзначце рад дзеясловаў нулявога стану:

- а) летіти, живе, лістоватися, бегчи,
- б) пливти, стояти, плакати, бігти,
- в) налівалися, співали, вкопати, навчати,
- г) спаткі, спаточки, питки, читати.

21. Адзначце рады дзеясловаў загаднага ладу:

- а) дістань, кинь, стань, ляг,
- б) заспяваюць, забігаюць, замятуць, зрабцяць,
- в) няхай забягуць, няхай заспяваюць, хай замятуць, хай вынімуць,
- г) забяруць, завярнуць, замятуць, вынімуць,
- д) грае, адпачывае, заінее, зазвіне.

22. Адзначце рад дзеясловаў з усечанай формай:

- а) размовля, вмира, спява, выніма
- б) люблять, топлять, стояли, жыли,
- в) еси, стоімо, несемо, веземо,
- г) посив, читав, білів, звенів.

23. Знайдзіце рад дзееспрыметнікаў, правільна запісаных па-ўкраінску:

- а) змарнілій, забутий, напісаний, зачерствилий,
- б) змарнілий, забутий, напісаний, зачерствілий,
- в) плутаній, рубаній, разпіляний, спеченій,
- г) принесеній, попередженій, повідомлений, напоеній.

24. Адзначце спецыфічныя для ўкраінскай мовы безасабовыя формы дзееспрыметнікаў:

- а) квашена, парене, ведучий, змарнилий,
- б) напісано, вкопано, вкрито, полито,
- в) дутий, грітий, битий, дертий,
- г) збитий, засвоений, напоеній, розпиляний.

25. Знайдіть рад дзеепрыслоўяў, правільна запісаных па-ўкраінску:

- а) слухаючі, пидстрибаючи, стоячі, читаючи,
- б) виконавши, побачивши, привізіши, піднявши,
- в) вікопавши, побачівши, привізіші, піднявші,
- г) заламуючі, зачитаючи, заінеючи, завезучі.

ПРЫСЛОЎЕ. СЛУЖБОВЫЯ СЛОВЫ

1. Адзначце правільныя сцвярджэнні:

- 1) прыслоўе – самастойная часціна мовы;
- 2) прыслоўе – службовая часціна мовы;
- 3) прыслоўе абазначае прымету дзеяння;
- 4) прыслоўе абазначае дадатковае дзеянне;
- 5) прыслоўі не скланяюцца і не спрагаюцца.

2. Адзначце словазлучэнні, у якіх падкрэсленыя словы з'яўляюцца прыслоўямі:

- 1) у адказ на пісьмо;
- 2) кінучца ўрассыпную;
- 3) спадзявацца на памяць;
- 4) сказаць уголас;
- 5) вярнуцца летам.

3. Адзначце правільныя беларуска-украінскія пары слоў:

- 1) насустрач – назустріч;
- 2) пасля – посол;
- 3) вакол – навкруги;
- 4) дрэны – загальний.

4. Адзначце акалічнасныя прыслоўі:

- 1) рус. чуть-чуть;
- 2) бел. узімку;
- 3) укр. бігом;
- 4) укр. сумно;
- 5) бел. вакол.

5. Вызначце сказы, у якіх ёсць прэдыкатыўныя прыслоўі:

- 1) бел. на душы лёгка і добра;
- 2) рус. завтра будет прохладно;
- 3) укр. після перших дощів потепліло;
- 4) рус. в комнате было душно;
- 5) укр. ластівки літали низько над водою.

6. Адзначце азначальныя прыслоўі:

- 1) бел. холадна;
- 2) рус. надо;
- 3) укр. добрий;
- 4) укр. щодня;
- 5) бел. звонка.

7. Прыслоўі, што заканчваюцца суфіксам -а, утвораны ад ... прыметнікаў, маюць формы ступеней параўнання: вышэйшую і найвышэйшую:

- 1) рус. притяжательных;
- 2) укр. відносний;
- 3) бел. якасных.

8. Адзначце прыслоўі, ад якіх можна ўтварыць формы ступеней параўнання:

- 1) бел. горача;
- 2) рус. изредка;
- 3) бел. рана;
- 4) укр. угорі;
- 5) бел. коратка.

9. Вызначце правільна ўтвораныя формы вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў:

- 1) укр. глибокий;
- 2) бел. радзей;
- 3) бел. дакладней;
- 4) укр. добре;
- 5) бел. смачней.

10. Знайдзіце і адзначце прыслоўі ў форме найвышэйшай ступені параўнання:

- 1) бел. найцікавей;
- 2) рус. высоко;
- 3) укр. менше яскраво;
- 4) бел. найлепш;
- 5) укр. низько.

11. Адзначце прыслоўі, утвораныя ад назоўнікаў:

- 1) укр. восени;
- 2) укр. ліворуч;
- 3) бел. вярхом;
- 4) рус. вприсядку;
- 5) укр. відразу.

12. Адзначце прыслоўі, утвораныя ад дзеясловаў:

- 1) рус. доверху;
- 2) бел. наперагонкі;
- 3) бел. упрыкуску;
- 4) укр. упереміш;
- 5) укр. праворуч.

13. Адзначце прыслоўі, утвораныя ад якасных прыметнікаў:

- 1) бел. ветліва;
- 2) укр. по-весняному;
- 3) бел. цесна;
- 4) рус. густо;
- 5) укр. по-братськи.

14. Адзначце прыслоўі, утвораныя постфіксальным спосабам:

- 1) укр. будь-куди;
- 2) бел. дзесьці;
- 3) рус. по-весеннему;
- 4) бел. як-небудзь;
- 5) укр. повільно.

15. Устаўце прапушчанае слова. Прыслоўі *начыстую, у адкрытыю, урасыпную* напісаны:

- 1) правільна;
- 2) няправільна.

16. Адзначце прыклады, у якіх выдзеленыя словы трэба пісаць праз дэфіс:

- 1) гаварыць (па)камандзірску;
- 2) сустракацца (што)лета;

- 3) (па)малу прывыкаць;
 - 4) (як)ніяк справіцца;
 - 5) (абы)дзе не пасее.
17. Прыслоўі *патрое, падвое, удвум, у трыя* напісаны:
- 1) правільна;
 - 2) няправільна.
18. Адзначце прыклады, у якіх *не* з прыслоўямі пішацца разам:
- 1) бел. гаварыць (не)ўпапад;
 - 2) рус. (не)далеко, а блізка;
 - 3) бел. зрабіць (не)свядома;
 - 4) укр. незавтра, а післязавтра;
 - 5) укр. неможливо.
19. Адзначце прыслоўі, у якіх на месцы пропуску трэба пісаць літару я:
- 1) бел. н..важна;
 - 2) укр. н..дарма;
 - 3) укр. небезпечно;
 - 4) бел. н..ўтульна;
 - 5) рус. н..вкусно.
20. Адзначце прыклады, у якіх выдзеленыя словы трэба пісаць праз дэфіс:
- 1) (як)небудзь паспець;
 - 2) разумець (па)латыні;
 - 3) звярнуцца (міма)ходам;
 - 4) (шыварат)навыварат апрануць;
 - 5) Знаходзіцца дзе(сьці).
21. Адзначце правільныя характарыстыкі службовых часцін мовы:
- 1) укр. змінні частини мови;
 - 2) бел. не змяняюцца і не з'яўляюцца асобна членамі сказа;
 - 3) рус. употребляются в предложении только с самостоятельными частями речи;
 - 4) рус. имеют лексическое значение;
 - 5) укр. не маюць лексичного значення.
22. Прыназоўнік, злучнік, часціца - ... часціны мовы:
- 1) рус. самостоятельные;
 - 2) бел. службовыя.
23. Укажыце складаныя прыназоўнікі:
- 1) укр. протягом дня;
 - 2) бел. з-пад страхі;
 - 3) бел. побач дарогі;
 - 4) рус. из-за болезни;
 - 5) укр. на стежці.
24. Адзначце сказы, у якіх выдзеленае слова – прыназоўнік:
- 1) укр. дорога крізь висаджена дрэвамі;
 - 2) бел. скрозь шыбы падалі сонечныя промні;
 - 3) рус. о своих новостях я расскажу тебе после;
 - 4) укр. навколо квітника невисока огорожа;
 - 5) бел. нягледзячы на дождж, атрад не спыніўся.
25. Адзначце састаўныя злучнікі:
- 1) укр. і – і;
 - 2) бел. для таго каб;
 - 3) бел. перад тым як;
 - 4) рус. потому что;
 - 5) укр. нібито.

26. Колькі косак трэба паставіць у наступным сказе: *Чуваць ці то птушыны шчэбет-перасвіст ці то веснавое бульканне (Я. Брыль)?*

- 1) 2;
- 2) 1;
- 3) 3;
- 4) 4.

27. Адзначце словы, якія з'яўляюцца выклічнікамі:

- 1) рус. это;
- 2) укр. ось;
- 3) бел. ура;
- 4) бел. дзякуй;
- 5) укр. ку-ку.

28. Якую сінтаксічную ролю выконвае выклічнік у наступным сказе: *Строгае “цыц” вярнула сяброў да заданняў кантрольнай работы?*

- 1) укр. присудок;
- 2) рус. обстоятельство;
- 3) бел. дзейнік;
- 4) бел. азначэнне;
- 5) укр. не є членом пропозиції.

29. Якое пачуццё перадае выклічнік ого ў наступным сказе: *“Ого, цяжар!” – закратаў Мішка, здымаючы кавун з вагаў?*

- 1) бел. здзіўленне;
- 2) рус. приглашение;
- 3) укр. боязнь;
- 4) бел. шкадаванне;
- 5) укр. наказ.

30. Адзначце формаўтваральныя часціцы:

- 1) рус. давай;
- 2) бел. няўжо;
- 3) укр. аж;
- 4) бел. хай;
- 5) укр. би.

СІНТАКСІС. СЛОВАЗЛУЧЭННЕ. ПРОСТЫ І СКЛАДАНЫ СКАЗ

1. Сінтаксіс вывучае:

- а) слоўнікавы склад мовы;
- б) часціны мовы;
- в) словазлучэнне і сказ;
- г) часткі слова.

2. Хто з мовазнаўцаў трактаваў так: “Словазлучэнне – гэта любое двухчленнае спалучэнне лексем, у тым ліку і службовых слоў са знамяняльнымі ці між сабою”

- а) Р.Н. Ключаў;
- б) Я.К. Радзевіч-Вільніцкі;
- в) Л.І. Бурак;
- г) Р.П. Паўтарак;
- д) А.Ф. Жураўлёў.

3. Хто з айчынных сінтаксістаў разглядае словазлучэнне вузка, як “свабоднае сэнсавае і фармальнае аб’яднанне двух (або болей) паўназначных слоў, звязаных падпарадкавальнымі адносінамі”:

- а) А.І. Наркевіч;
- б) І.А. Фарыён;
- а) Л.П. Падгайскі;
- г) М.С. Яўневіч;
- д) М.М. Дурнаво.

4. Знайдзіце адпаведнік слова “словазлучэнне” ва ўкраінскай мове:

- а) словосочетание;
- б) словосполучення;
- в) словосполучение;
- г) словаспалучение.

5. Якія спалучэнні слоў не адносяцца да словазлучэнняў:

- а) дзень і ноч – день і ніч – день и ночь;
- б) не маці, а бацька – не мати, а батько – не мать, а отец;
- в) рана або позна – рано або пізно – рано или поздно;
- г) жыць дзеля дзяцей – жить заради дітей – жить ради детей;
- д) дякаваць таварыша – дякувати товариша – благодарить товарища.

6. У якой мове словазлучэнні падзяляюцца на падпарадкавальныя і злучальныя па тыпе сінтаксічнай сувязі:

- а) у беларускай мове;
- б) у рускай мове;
- в) ва ўкраінскай мове.

7. Адзначце падпарадкавальныя (підрядні) словазлучэнні:

- а) весняний день – вясенні дзень – весенний день;
- б) батько і син – бацька і сын – отец и сын;
- в) вищий від брата – вышэйшы за брата – выше брата ;
- г) шануюць учителя – шануюць настаўніка – уважают учителя .

8. Адзначце злучальныя (сурядні) словазлучэнні:

- а) високо в горах – високо в горах – висока ў гарах ;
- б) чи доля, чи не доля – или судьба, или не судьба – ці доля, ці нядоля;
- в) або ветер, або дощ – или ветер или дождь – або вецер, або дождж;
- г) перша книга – первая книга – першая кніга.

9. Адзначце сінтаксічна свабодныя (укр. сінтаксічна вільні) словазлучэнні:

- а) пісаць акуратна – писати акуратно – писать аккуратно;
- б) шмат дзяцей – багато дітей – много детей;
- в) адзін з вучняў – один з учнів – один из учеников;
- г) пісаць неразборліва – писати нерозбірливо – писать неразборчиво.

10. Адзначце сінтаксічна непадзельныя (укр. сінтаксічна нечленованы) словазлучэнні:

- а) уважлівы вучань – уважний учень – внимательный ученик;
- б) ісці ў школу – іти до школы – идти в школу;
- в) кілаграм цукру – кілограм цукру – килограмм сахара;
- г) пятнаццаць дзён – пятнадцять років – пятнадцать лет.

11. З чаго складаюцца сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні:

- а) з лічэбніка і залежнай ад яго формы назоўніка;
- б) з няпэўна-колькаснага лічэбніка або прыслоўя з колькасным значэннем і залежнай ад іх формай назоўніка;
- в) з лічэбніка ў назоўным склоне, які набывае значэнне меры з залежным ад назоўніка ў давальным склоне.

- 12. Адзначце фразеалагічныя адзінкі:**
- а) зямлі пад нагамі не чуваць – землі пад ногамі не чути – земли под ногами не чувствовать;
 - б) выкінуць з галавы – выкінуць з головы – выкинуть из головы;
 - в) ніхто з вас – ніхто з вас – никто из вас;
 - г) адзін з вучняў – один з учнів – один из учеников.
- 13. Адзначце правільнае напісанне пары слоў :**
- а) подготовка до гри – падрыхтоўка да гульні;
 - б) зімовы розвагі – зімовыя забавы;
 - в) осінній день – восеньскі дзень;
 - г) новчанне дзіцей – навучанне дзяцей.
- 14. Граматычнымі сродкамі выражэння сінтаксічных адносін у словазлучэннях выступаюць :**
- а) парадак слоў;
 - б) формы слоў;
 - в) самастойныя часціны мовы;
 - г) службовыя словы.
- 15. Тыпы словазлучэнняў паводле семантыка-сінтаксічных адносін паміж галоўным і залежным словамі:**
- а) азначальныя словазлучэнні;
 - б) аб’ектныя словазлучэнні (укр. аб’ектні);
 - в) атрыбутыўныя словазлучэнні (укр. атрибутивні);
 - г) дапаўняльныя словазлучэнні;
 - д) акалічнасныя словазлучэнні (укр. обставинні словосполучення).
- 16. Від падпарадкавальнай сувязі, пры якім залежнае слова прыпадабняецца сваімі граматычнымі формамі да галоўнага слова:**
- а) кіраванне (укр. керуванне);
 - б) дапасаванне (укр. узгодження);
 - в) прымыканне (укр. прилягання).
- 17. Від падпарадкавальнай сувязі, пры якім галоўнае слова патрабуе ад залежнага пэўнай склонавай формы:**
- а) кіраванне (укр. керуванне);
 - б) дапасаванне (укр. узгодження);
 - в) прымыканне (укр. прилягання).
- 18. Від падпарадкавальнай сувязі, пры якім залежнае слова з’яўляецца нескланяльным:**
- а) прымыканне (укр. прилягання);
 - б) кіраванне (укр. керуванне);
 - в) дапасаванне (укр. узгодження).
- 19. Адзначце словазлучэнні, у якіх тып падпарадкавальнай сувязі з’яўляецца дапасаванне:**
- а) пераадоленне стомленасці – переборення втоми – преодаление усталости;
 - б) пяты дзень – п’яты дзень – пятый день;
 - в) наш дом – наш дім – наш дом;
 - г) пераадольваць стомленасць – переборювати втому – преодалевать усталость;
 - д) напісаны ліст – написаний лист – написанное письмо.
- 20. Адзначце словазлучэнні, у якіх тып падпарадкавальнай сувязі з’яўляецца кіраванне:**
- а) дваццаты дзень – двадцятый день – двадцатый день;
 - б) прыходзіць да родных – приходит до рідних – приходит к родным;

в) размаўляць з выхавальнікам – размовляти з вихователем – разговаривать с воспитателем;

г) купляць кветкі – купувати квіти – покупать цветы;

д) падмарожаныя ягады – заморожені ягоди – замороженные ягоды.

21. Адзначце словазлучэнні, у якіх тып падпарадкавальнай сувязі з'яўляецца прымыканне:

а) чытаць уголос – читати вголос – читать вслух;

б) вельмі шкада – дуже жаль – очень жаль;

в) старанна вучыцца – старанно вчитися – старательно учиться;

г) пісаць лісты ручкай – пісати листи ручкою – писать письма ручкой;

д) капаў калодзеж – копати колодязь – копал колодец.

22. Адзначце рад (рады) словазлучэнняў з правільным напісаннем:

а) хворий на грип – больно́й гриппом – хворы грипам;

б) скучати за матір'ю – скучать по матери – сумаваць па маці;

в) дякувати вам – благодарить вас – дзякаваць вам;

г) чути про нього – слышать о нём – чуць аб ім;

д) читати вечорами – читать вечерами – чытаць вечарамі.

23. Цэласная, граматычна і інтанацыйна аформленая адзінка, якая служыць для выражэння і паведамлення думак і пачуццяў:

а) словазлучэнне (словосполучення);

б) сказ (речення);

в) гук (звук);

г) слова(слово).

24. Галоўны член сказа, які абазначае прадмет, з'яву, якому ўласціва нейкае дзеянне, стан, прыкмета:

а) дзейнік;

б) выказнік;

в) дапаўненне;

г) азначэнне;

д) акалічнасць.

25. Галоўны, граматычна падпарадкавальны член сказа, які абазначае дзеянне, стан, якасць, уласціваць прадмета:

а) дзейнік;

б) выказнік;

в) дапаўненне;

г) азначэнне;

д) акалічнасць.

26. Якія з варыянтаў адказу з'яўляюцца даданымі членамі сказа:

а) дзейнік;

б) выказнік;

в) дапаўненне;

г) азначэнне;

д) акалічнасць.

27. Якія аднастаўныя сказы абазначаюць дзеянне, якое выконваецца канкрэтнай асобай:

а) намінацыйныя сказы (укр. номінативні речення);

б) пэўна-асабовыя сказы (укр. означено-особові речення);

в) няпэўна-асабовыя сказы (укр. неозначено-особові речення);

г) абагульнена-асабовыя сказы (укр. узагальнено-особові речення).

28. Сказы, які абазначаюць дзеянне або стан, якія адбываюцца без актыўнага ўдзелу асобы, незалежна ад носьбіта стану:

- а) намінатыўныя сказы (укр. номінативні речення);
- б) пэўна-асабовыя сказы (укр. означено-особові речення);
- в) няпэўна-асабовыя сказы (укр. неазначено-особові речення);
- г) безасабовыя сказы (укр. безособові речення).

29. Адзначце пэўна-асабовыя сказы (укр. означено-особові):

- а) Люблю раскінуцца на зямлі;
- б) Зіма;
- в) Іду да хаты хутка;
- г) Як дбаеш, так і маеш.

30. Адзначце намінатыўныя сказы (укр. номінативні речення):

- а) Прыйшлі, нягледзячы на снег;
- б) Прыйшлі нечакана да мяне;
- в) Мароз;
- г) Таня!

31. Адзначце няпэўна-асабовыя сказы (укр. неазначено-особові речення):

- а) З гэтага часу сяброў пачалі паважаць;
- б) Цяпер засяваюць поле не так, як калісь;
- в) Бачу папараць-кветку;
- г) Чалавека слухай, а сваю думку май.

32. Адзначце абагульнена-асабовыя сказы(укр. узагальнено-особові речення):

- а) За вокнамі халадзе;
- б) Век жыві, век вучыся;
- в) Рэшатам вады не наносіш;
- г) Люблю свой край, старонку гэту!

33. Адзначце безасабовыя сказы (укр. безособові речення):

- а) Вечарэ;
- б) Сказанага слова да губы не вернеш;
- в) Не кідай хлеба, каб ён цябе не кінуў;
- г) Цямнее ў лесе.

34. Чым можа быць ускладнены сказ:

- а) зваротак (укр. звертання);
- б) параўнальныя звароты (укр. парівняльні звороти);
- в) пабочныя і ўстаўныя словы і сказы (укр. вставні слова і речення);
- г) галоўныя члены сказа (укр. голівні члены речення).

35. Якія з варыянтаў адказу адносяцца да складанага сказу:

- а) складаназлучаны сказ (укр.складносураднe речення);
- б) пэўна-асабовы сказ (укр. узагальнено-особові речення);
- а) абагульнена-асабовы сказ (укр. узагальнено-особові речення) ;
- г) складаназалежны сказ (укр. складнопідряднe речення);
- д) бяззлучнікавы сказ (укр. безсполучнікові речення).

36. Якія з прыведзеных сказаў з'яўляюцца складанымі:

- а) Дзяўчынка малявала ўсё, што ёй толькі прыходзіла на памяць;
- б) Ноч была такая, што хоць іголка збірай;
- в) Аб адсутных не гавораць кепска;
- г) Пахавалі Бандароўну ў вянку ды ў белі.

ПРОСТЫ НЯЎСКЛАДНЕННЫ СКАЗ. ПРОСТЫ ЎСКЛАДНЕННЫ СКАЗ

1. Адзначце сказы з састаўным іменным выказнікам:

- 1) (бел.) Мы асцерагаемся навальніцы.
- 2) (укр.) Вона була у батька асистентом, сестрою, помічницею.
- 3) (рус.) Всё это было нагромождено как будто бы бестолку, случайно.
- 4) (бел.) Шыковічу нават ніякавата зрабілася.
- 5) (укр.) Великі майстри минулого були невтомними в шуканні великих задумів.

2. Адзначце сказы з ускосным дапаўненнем:

- 1) (бел.) З гэтага ўсё пачалося.
- 2) (укр.) Оксана наливае води.
- 3) (укр.) Нашу радiсть і сум, нашу звихрену долю материнська любов, як весна, зігрiва.
- 4) (укр.) У боротьбі немає одиниць.
- 5) (укр.) Я поставив пташеняті хліба.

3. Адзначце сказы з прамым дапаўненнем:

- 1) (укр.) Нашу радiсть і сум, нашу звихрену долю материнська любов, як весна, зігрiва.
- 2) (бел.) Маё дзяцінства адкрыла для сябе і назаўсёды запомніла сваю вёску.
- 3) (укр.) Я поставив пташеняті хліба.
- 4) (укр.) У боротьбі немає одиниць.
- 5) (укр.) Оксана наливае води.

4. Выберыце правільнае азначэнне сказу:

- 1) Сказ – гэта гэта цэласная, інтанацыйна аформленая моўная адзінка, якая служыць для паведамлення думак.
- 2) Сказ – гэта цэласная, граматычна і інтанацыйна аформленая моўная адзінка.
- 3) Сказ – гэта цэласная, граматычна і інтанацыйна аформленая моўная адзінка, якая служыць для выражэння і паведамлення думак і пачуццяў.
- 4) Сказ – гэта цэласная, граматычна аформленая моўная адзінка, якая служыць для выражэння і паведамлення думак і пачуццяў.
- 5) Сказ – гэта цэласная, інтанацыйна аформленая моўная адзінка, якая служыць для выражэння і паведамлення думак і пачуццяў.

5. Структурную аснову простага двухсастаўнага, няўскладненага сказа складаюць:

- 1) дапаўненне
- 2) выказнік
- 3) азначэнне
- 4) акалічнасць
- 5) дзейнік

6. Адзначце асноўныя класіфікацыйныя пракметы дзейніка:

- 1) уваходзіць у структурную схему сказа як яго галоўны член.
- 2) характарызуе прадмет.
- 3) абазначаецца формай назоўнага склону назоўніка ці іншай часцінай мовы ў значэнні назоўніка.
- 4) спалучаецца з дзейнікам прэдыкатыўнай сувязю – каардынацыйнай.
- 5) знаходзіцца ў двухбаковай (прэдыкатыўнай) сувязі з выказнікам.

7. Адзначце асноўныя дыферэнцыяльныя пракметы выказніка:

- 1) абазначае носбіта прэдыкатыўных прыкмет.
- 2) выражаецца дзеяслоўнымі формамі.

- 3) знаходзіцца ў двухбаковай (прэдыкатыўнай) сувязі з дзейнікам.
- 4) займае тыповую пазіцыю перад выказнікам.
- 5) уваходзіць ў структурную схему сказа як галоўны член.

8. Які від выказніка прадстаўлены ў наступным сказе: *Любо в гаю соловейко віспівує:*

- 1) ускладнены дзеяслоўны выказнік.
- 2) састаўны іменны выказнік.
- 3) састаўны дзеяслоўны выказнік.
- 4) прасты дзеяслоўны выказнік.
- 5) складаны выказнік.

9. Які від выказніка прадстаўлены ў наступным сказе: *Той не сміє называцца людинаю, хто не любіць рідной матери:*

- 1) ускладнены дзеяслоўны выказнік.
- 2) састаўны іменны выказнік.
- 3) састаўны дзеяслоўны выказнік.
- 4) прасты дзеяслоўны выказнік.
- 5) складаны выказнік.

10. Выберыце кампаненты складанага дзейніка:

- 1) лічэбнік (уласна-колькасны, няпэўна-колькасны, зборны) і назоўнік ў творным склоне адзіночнага ліку.
- 2) назоўнік, які мае значэнне сукупнасці і назоўнік ў родным склоне.
- 3) назоўнік (займеннік) у форме роднага склону і назоўнік у творным склоне з прыназоўнікам “па” са значэннем сумеснасці.
- 4) назоўнік палова, большасць, меншасць, частка і назоўнік у родным склоне.
- 5) назоўнік са значэннем меры і назоўнік у родным склоне.

11. Назавіце кампанент складанага дзейніка ў наступным сказе: *А над усім у чорному небе кружляла зграя сполаханых птахів.*

- 1) лічэбнік (уласна-колькасны, няпэўна-колькасны, зборны) і назоўнік ў назоўным склоне адзіночнага ліку.
- 2) назоўнік, які мае значэнне сукупнасці і назоўнік ў родным склоне.
- 3) назоўнік (займеннік) у форме роднага склону і назоўнік у творным склоне з прыназоўнікам “з” са значэннем сумеснасці.
- 4) назоўнік палова, большасць, меншасць, частка і назоўнік у родным склоне.
- 5) назоўнік са значэннем меры і назоўнік у родным склоне.

12. Назавіце кампанент складанага дзейніка ў наступным сказе: *Дмитрик з Гаврилком вчепились заду за сани і причайлися/*

- 1) лічэбнік (уласна-колькасны, няпэўна-колькасны, зборны) і назоўнік ў назоўным склоне адзіночнага ліку.
- 2) назоўнік, які мае значэнне сукупнасці і назоўнік ў родным склоне.
- 3) назоўнік (займеннік) у форме роднага склону і назоўнік у творным склоне з прыназоўнікам “з” са значэннем сумеснасці.
- 4) назоўнік палова, большасць, меншасць, частка і назоўнік у родным склоне.
- 5) назоўнік са значэннем меры і назоўнік у родным склоне.

13. Назавіце кампанент складанага дзейніка ў наступным сказе: *Кілограм пшениці коштуе 2 гривні.*

- 1) лічэбнік (уласна-колькасны, няпэўна-колькасны, зборны) і назоўнік ў назоўным склоне адзіночнага ліку.
- 2) назоўнік, які мае значэнне сукупнасці і назоўнік ў родным склоне.
- 3) назоўнік (займеннік) у форме роднага склону і назоўнік у творным склоне з прыназоўнікам “з” са значэннем сумеснасці.
- 4) назоўнік палова, большасць, меншасць, частка і назоўнік у родным склоне.
- 5) назоўнік са значэннем меры і назоўнік у родным склоне.

14. Назавіце кампанент складанага дзейніка ў наступным сказе: *Пільно дивляцца тысячы вікон.*

- 1) лічэбнік (уласна-колькасны, няпэўна-колькасны, зборны) і назоўнік ў назоўным склоне адзіночнага ліку.
- 2) назоўнік, які мае значэнне сукупнасці і назоўнік ў родным склоне.
- 3) назоўнік (займеннік) у форме роднага склону і назоўнік у творным склоне з прыназоўнікам “з” са значэннем сумеснасці.
- 4) назоўнік палова, большасць, меншасць, частка і назоўнік у родным склоне.
- 5) назоўнік са значэннем меры і назоўнік у родным склоне.

15. Назавіце кампанент складанага дзейніка ў наступным сказе: *Частина повсталых загінула.*

- 1) лічэбнік (уласна-колькасны, няпэўна-колькасны, зборны) і назоўнік ў назоўным склоне адзіночнага ліку.
- 2) назоўнік, які мае значэнне сукупнасці і назоўнік ў родным склоне.
- 3) назоўнік (займеннік) у форме роднага склону і назоўнік у творным склоне з прыназоўнікам “з” са значэннем сумеснасці.
- 4) назоўнік палова, большасць, меншасць, частка і назоўнік у родным склоне.
- 5) назоўнік са значэннем меры і назоўнік у родным склоне.

16. Назавіце кампанент складанага дзейніка ў наступным сказе: *Бути прикладом у роботі, в навчанні, в побутовініннo стати ведід ‘смною частиною батьківського авторитету.*

- 1) лічэбнік (уласна-колькасны, няпэўна-колькасны, зборны) і назоўнік ў назоўным склоне адзіночнага ліку.
- 2) інфінітыў (быць, стаць, здавацца, заставацца) і назоўнік у творным склоне.
- 3) назоўнік (займеннік) у форме роднага склону і назоўнік у творным склоне з прыназоўнікам “з” са значэннем сумеснасці.
- 4) назоўнік палова, большасць, меншасць, частка і назоўнік у родным склоне.
- 5) назоўнік са значэннем меры і назоўнік у родным склоне.

17. Якому тэрміну адпавядае наступнае азначэнне: члены сказа, якія выконваюць аднолькавую сінтаксічную функцыю, адказваюць на адно і тое ж пытанне і ўступаюць у граматычныя і сэнсавыя сувязі з адным і тым жа словам:

- 1) параўнальныя звароты;
- 2) пабочныя і ўстаўныя канструкцыі;
- 3) аднародныя члены сказа;
- 4) звароткі;
- 5) адасобленыя члены сказа.

18. Якому тэрміну адпавядае наступнае азначэнне: словы і словазлучэнні, якія шляхам параўнання раскрываюць і ўдакладняюць змест пэўнага члена сказа, або ўсяго выказвання:

- 1) параўнальныя звароты;
- 2) пабочныя і ўстаўныя канструкцыі;
- 3) аднародныя члены сказа;
- 4) звароткі;
- 5) адасобленыя члены сказа.

19. Выберыце сказы, у якіх ёсць адкрыты рад аднародных членаў:

- 1) (рус.) Всё зашевелилось, проснулось, зашумело, запело, заговорило.
- 2) (бел.) Только і ведаў тады: зараджай, страляй, ляці ў атаку.
- 3) (бел.) Маша слухала, здзіўлялася і радавалася за сястру.
- 4) (укр.) Наш обов'язок – з дзятинства прыщепловати любов до природи, до рослин, до творин.
- 5) (рус.) Были это весёлые, сильные и смелые люди.

20. Выберыце сказы, у якіх ёсць адкрыты рад аднародных членаў:

- 1) (рус.) В голосе Якова была и неподдельная глубокая страсть, и молодость, и сила, и какая-то глубокая скорбь.
- 2) (бел.) Ад светла сонца ззяе сталь і медзь.
- 3) (бел.) І сцены, і дзеці, і дошка чорная, і настаўнік – усё расло і расплывалася ў шыркi, і захапляла сабой яе.
- 4) (укр.) Все до пупи злилося в мені: і надія, і віра, й любов.
- 5) (бел.) Маша слухала, здзіўлялася і радавалася за сястру.

21. Выберыце сказы, у якіх ёсць закрыты рад аднародных членаў:

- 1) (укр.) Все до пупи злилося в мені: і надія, і віра, й любов.
- 2) (бел.) Ад светла сонца ззяе сталь і медзь.
- 3) (бел.) Маша слухала, здзіўлялася і радавалася за сястру.
- 4) (рус.) Всё зашевелилось, проснулось, зашумело, запело, заговорило.
- 5) (рус.) Были это весёлые, сильные и смелые люди.

22. Што можа выступаць у якасці зваротка:

- 1) назоўнік;
- 2) дзеяслоў;
- 3) лічэбнік;
- 4) прыслоўе;
- 5) субстантывіраваны прыметнік.

23. Адзначце сказы са звароткам (улічвайце, што знакі прыпынку ў сказах не пастаўлены):

- 1) (бел.) Шчасце вядома не раз прыходзіць нечакана
- 2) (укр.) Щасливий ты друже счастливий дуже.
- 3) (бел.) Лес як чалавек бываў сумны і радасны гнеўны і добры ў яго было тысяча казак і тысяча песень.
- 4) (рус.) Ой ты вечер неспокойны дзьмеш ты безустанку.
- 5) (укр.) Ставало серед білого дня темно як увечері.

24. Адзначце сказы са звароткам (улічвайце, што знакі прыпынку ў сказах не пастаўлены):

- 1) (бел.) Шчасце вядома не раз прыходзіць нечакана.
- 2) (бел.) Прыдзі пад вечер ты на полі і палюбуйся ім саколе.
- 3) (укр.) Що хочеш Волго попроси я все тобі віддам.
- 4) (укр.) Ставало серед білого дня темно як увечері.
- 5) (рус.) Ты прав мудрый.

25. Адзначце сказы з параўнальнымі зваротамі (улічвайце, што знакі прыпынку ў сказах не пастаўлены):

- 1) (рус.) Я к ней наконец так привык как к дочери.
- 2) (бел.) Аднекуль апусціўся кляновы ліст чырвоны як гусіная лапка.
- 3) (бел.) Шчасце вядома не раз прыходзіць нечакана.
- 4) (укр.) Ставало серед білого дня темно як увечері.
- 5) (укр.) Що хочеш Волго попроси я все тобі віддам.

26. Адзначце сказы з параўнальнымі зваротамі (улічвайце, што знакі прыпынку ў сказах не пастаўлены):

- 1) (рус.) В очах как на небе светло в душе её темно как в море.
- 2) (укр.) Бути прикладом у роботі, в навчанні, в побутіповинно стати ведід'ємною частиною батьківського авторитету.
- 3) (рус.) Всё зашевелилось, проснулось, зашумело, запело, заговорило.
- 4) (укр.) Попереду почулося пісня тиха боязка як ласкавий подих вітру в жаркий літній день.
- 5) (укр.) Дмитрик з Гаврилком вчепились ззаду за сани і причаїлися.

27. Адзначце сказы з пабочнымі канструкцыямі (улічвайце, што знакі прыпынку ў сказах не пастаўлены):

- 1) (рус.) Мира так звали девочку знакомила знакомила Алексея со своим кукольным хозяйством.
- 2) (бел.) Алёнка зірнула на памяты канверцік відаць у дарозе вандраваў нямала.
- 3) (рус.) Ты сідішь на верно в школе в светлой комнате своей.
- 4) (укр.) Що хочеш Волго попроси я все тобі віддам.
- 5) (укр.) Вершники здавалось зрослися з підібраними грудастими кіньми.

28. Адзначце сказы з пабочнымі канструкцыямі (улічвайце, што знакі прыпынку ў сказах не пастаўлены):

- 1) (бел.) Аднекуль апусціўся кляновы ліст чырвоны як гусіная лапка
- 2) (укр.) Ставало серед білого дня темно як увечері.
- 3) (рус.) Ой ты вечер неспокойны дзьмеш ты безустанку.
- 4) (бел.) Шчасце вядома не раз прыходзіць нечакана.
- 5) (бел.) Не дзе бачылі куды мне старому.

29. Адзначце сказы з устаўнымі канструкцыямі (улічвайце, што знакі прыпынку ў сказах не пастаўлены):

- 1) (укр.) У Федора (менший брат Надії) було покликання до мистецтва.
- 2) (укр.) Бути прикладом у роботі в навчанні в побутіповинно стати ведід ‘ємною частиною батьківського авторитету.
- 3) (укр.) Частина повсталих загинула.
- 4) (рус.) Мира так звали девочку знакомила знакомила Алексея со своим кукольным хозяйством.
- 5) (рус.) Всё зашевелилось проснулось зашумело запело заговорило.

30. Адзначце сказы з устаўнымі канструкцыямі (улічвайце, што знакі прыпынку ў сказах не пастаўлены):

- 1) (рус.) В очах как на небе светло в душе её темно как в море.
- 2) (укр.) У Федора (менший брат Надії) було покликання до мистецтва.
- 3) (бел.) Алёнка зірнула на памяты канверцік відаць у дарозе вандраваў нямала.
- 4) (укр.) Що хочеш Волго попроси я все тобі віддам.
- 5) (укр.) Кілограм пшениці коштує 2 гривні.

31. У якіх славянскіх мовах абмежавана ўжыванне дзеепрыметнікаў у ролі адасобленых азначэнняў:

- 1) У рускай;
- 2) У беларускай;
- 3) Ва ўкраінскай;
- 4) У рускай і беларускай;
- 5) У беларускай і ва ўкраінскай.

32. Адзначце сказы з аднароднымі дзейнікамі:

- 1) (рус.) Я сидел и глядел вокруг и слушал.
- 2) (рус.) Леса, луга поемные, ручьи и реки русские весною хороши.
- 3) (укр.) Пильно дивляться тысячі вікон.
- 4) (укр.) Наш обов'язок – з дзятинства прищепловати любов до природи, до рослин, до творин.
- 5) (рус.) Вы клікалі нас, маладых арланят, па песню, па сонца, па шчасце.

33. Адзначце сказы з аднароднымі дзейнікамі:

- 1) (бел.) Маша слухала, здзіўлялася і радавалася за сястру.
- 2) (рус.) Всё зашевелилось, проснулось, зашумело, запело, заговорило.
- 3) (укр.) Частина повсталих загинула.
- 4) (укр.) Гаряче серце б'ється і тремтіль.
- 5) (бел.) Ад светла сонца ззяе сталь і медзь.

АБАГУЛЬНЯЛЬНЫ ТЭСТ (для самаправеркі)

1. Адзначце нумар правільнага адказу:

Інтэрферэнцыя – гэта:

1) валоданне і папераменнае карыстанне адной і той жа асобай дзвюма рознымі мовамі.

2) узаемапранікненне моўных элементаў у выніку кантактавання моў.

3) ужыванне моўнікам дзвюх разнавіднасцей адной мовы.

4) адметнасць канкрэтнай мовы ў параўнанні з іншымі.

5) універсальныя асаблівасці і заканамернасці мовы.

2. Адзначце нумары няправільных адказаў:

1) усім усходнеславянскім мовам характэрна з’ява *аканне* і *яканне*.

2) ва ўсіх усходнеславянскіх мовах у пераднаціскным складзе у спалучэннях *ро, ло, рэ* галосныя [о] і [э] вымаўляюцца як [ы] (за выключэннем запазычанняў).

3) ва ўкраінскай мове галосны гук [э] (літара *е*) не памякчае папярэдні зычны, а ў ненаціскным становішчы набліжаецца да галоснага гука [э¹].

4) у беларускай і рускай мовах галосныя [ы] і [і] пасля губных зычных служаць для сэнсавых адрозненняў паміж словамі (тыпу мыс – міс), а ва ўкраінскай мове ў такой пазіцыі назіраюцца галосныя [и] і [і].

5) ва ўсіх заходнеславянскіх мовах праяўляюцца *прыстаўныя* галосныя гукі [і], [а] (ва ўкраінскай мове замест [а] – [о]).

3. Адзначце нумары правільных адказаў:

1) у беларускай і ўкраінскай мовах губныя зычныя [б], [п], [м], [в], [ф] перад [j] ў канцы слова могуць вымаўляцца як цвёрда, так і мякка.

2) фанетычная з’ява *дзеканне* і *цеканне* характэрна толькі беларускай мове.

3) толькі ў рускай мове не праяўляюцца *прыстаўныя* зычныя гукі [ов], [j], [г].

4) для ўкраінскай мовы характэрны *фарынгальныя* зычныя гукі [h], [h’], а для беларускай і рускай – *фрыкатыўныя* [γ], [γ’].

5) на месцы былых спалучэнняў “зычны + [j]” у беларускай і ўкраінскай мовах праяўляюцца *падоўжаныя* зычныя.

4. Адзначце нумары няправільных адказаў:

1) толькі ў рускай мове *націск* можа прыпадаць на невытворныя прыназоўнікі, злучнікі, часціцы.

2) у беларускай і рускай мовах на канцы слова і перад глухімі *звонкія* зычныя аглушаюцца, а ва ўкраінскай мове такі працэс не адбываецца.

3) *асіміляцыя* зычных *па мяккасці* назіраецца ў рускай мове часцей, чым у беларускай і ўкраінскай.

4) глухія зычныя азванчаюцца ў пазіцыі перад звонкімі толькі ў рускай і ўкраінскай мовах.

5) для ўсіх усходнеславянскіх моў характэрна поўная асіміляцыя.

5. Адзначце правільныя сцвярджэнні:

1) ва ўсіх ўсходнеславянскіх мовах назіраецца гістарычнае падаўжэнне зычных

2) толькі ва ўкраінскай мове *звонкія* зычныя ў канцы слова і перад глухімі у сярэдзіне слова вымаўляюцца *звонка*

3) у спалучэннях *чк, чн* ва ўсіх усходнеславянскіх мовах вымаўляецца мяккі гук [ч’]

4) ўкраінскай мове і беларускай мовам характэрна *дзеканне* і *цеканне*

5) у рускай мове ёсць зацвярдзелыя зычныя

6. У якой усходнеславянскай мове *націск* можа пераходзіць на невытворныя прыназоўнікі, часціцы, злучнікі?

1) беларуская

2) украінская

3) руская

4) ні ў якой

5) ва ўсіх усходнеславянскіх мовах

7. Колькі літар ва ўкраінскім алфавіце?

1) 35

2) 32

3) 33

4) 34

5) 30

8. Адзначце нумары прыкладаў, дзе трэба выбраць напісанне разам і ў беларускай, і ў рускай мовах:

- 1) пайсці (на) перарэз
- 2) (выстаўка) продаж
- 3) (контр) адмірал
- 4) (на) памяць
- 5) (паў) гадзіны

9. У якіх словах пры перакладзе іх на беларускую мову спалучэнне *ио* перадаецца прар *іо*?

- 1) ион
- 2) трио
- 3) сколиоз
- 4) триллион
- 5) Токио

10. У якіх парах слоў на месцы пропуску трэба ўставіць літару?

- 1) бел. каш...мір – рус. каш...мир
- 2) бел. у...шчамляцца – рус. у...щемляются
- 3) бел. рас...ада – рус. рас...ада
- 4) бел. балас...ны – рус. баллас...ный
- 5) бел. капус...ная – рус. капус...ная

11. Адзначце словы, у напісанні якіх трэба выбраць вялікую літару ва ўсіх усходнеславянскіх мовах:

- 1) краіны (З,з)ахаду
- 2) (Н,н)ародны мастак
- 3) (А,а)хілесавы пяты
- 4) (М,м)алая (М,м)ядзведзіца
- 5) (М,м)інскія вуліцы

12. Адзначце радкі, у якіх словы адносяцца да ўласна (беларускай, рускай, украінскай) лексікі:

- 1) бел. асака; рус. осока; укр. осока
- 2) бел. выказнік; рус. сказуемое; укр. присудок
- 3) бел. гнеў; рус. гнев; укр. гнів
- 4) бел. прыгожы; рус. красивый; укр. гарний
- 5) бел. агульны; рус. общий; укр. загальний

13. Якія пары слоў з'яўляюцца беларуска-рускімі міжмоўнымі амонімамі?

- 1) бел. гасцінец – рус. гостинец
- 2) бел. айцец – рус. отец
- 3) бел. склон – рус. склон
- 4) бел. камода – рус. комод
- 5) бел. курэць – рус. курить

14. Адзначыць радкі, у якіх устойлівыя выразы маюць уласнафразеалагічны адрозненні?

- 1) бел. біць бібікі – рус. бить баклуши
- 2) бел. як Піліп з канпель – рус. как черт из табакерки
- 3) бел. сам сабе галава – рус. сам себе голова
- 4) бел. пусці павалюся – рус. спустя рукава
- 5) бел. на шапачны разбор – рус. к шапочному разбору

15. Адзначце нумары слоў, утвораных суфіксальным спосабам (у тым ліку і нулясуфіксальным).

- 1) бел. збіральнік; рус. собиратель; укр. збирач
- 2) бел. прадзед; рус. прадед; укр. прадід
- 3) бел. пяшчотнасць; рус. нежность; укр. ніжнісць
- 4) бел. уклад; рус. вклад; укр. вклад
- 5) бел. зарэчча; рус. заречье; укр. заріччя

16. Адзначце радкі, у якіх назоўнікі ў беларускай мове мужчынскага роду, а ў рускай і ўкраінскай жаночага роду.

- 1) бел. боль; рус. боль; укр. біль
- 2) бел. цень; рус. тень; укр. тінь
- 3) бел. стэп; рус. степь; укр. степ
- 4) бел. палын; рус. полынь; укр. полин
- 5) бел. пыл; рус. пыль; укр. пил

17. Адзначце радок, у якім назоўнік у беларускай мове множналікавы, а ў рускай і ўкраінскай мовах мае формы адзіночнага і множнага ліку.

- 1) бел. дзверы; рус. дверь; укр. двери
- 2) бел. грудзі; рус. грудь; укр. груди
- 3) бел. крупы; рус. крупа; укр. крупа
- 4) бел. бяліа; рус. белила; укр. біліло
- 5) бел. чарніла; рус. чернила; укр. чорніло

18. Адзначце радкі, у якіх назоўнікі маюць аднолькавыя канчаткі ў пэўных склонавых формах у беларускай і ўкраінскай мовах, але адрозныя ў рускай мове.

- 1) Р. скл. бел. пяск(у; а); рус. песк(у; а); укр. піск(у; а)
- 2) М. скл. бел. у сад(з) (е; у); рус. в сад(е; у); укр. у сад(і; у)

- 3) Р. скл. бел. аўс(а; у); рус. овс(а; у); укр. віс(а; у)
 4) М. скл. бел. на пол(і; е); рус. на пол(и; е); укр. на пол(і; е)
 5) Р. скл. бел. пал(ей; ёў); рус. пол(ей;ев); укр. пол.(ей;ів)

19. Адзначце пары слоў, у якіх правільна ўтвораны адпаведныя ступені параўнання прыметнікаў у беларускай і рускай мовах.

- 1) бел. даражэйшы – рус. дороже
- 2) бел. наймацнейшы – рус. сільнейший
- 3) бел. вышэй – рус. выше
- 4) бел. горшы – рус. хуже
- 5) бел. больш вузейшы – рус. более узкий

20. Адзначце радкі, у якіх супадаюць выдзеленыя скланавыя канчаткі лічэбнікаў і назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

- 1) бел. д(з)в(у; ю)м дошкам – рус. дв(у; ю)м доскам
- 2) бел. пяць дзесят(ыя; ых) – рус. пять десят(ые; ых)
- 3) бел. два стал(а; ы) – рус. два стол(а; ы)
- 4) бел. да дзевяност(о; а) працэнтаў – рус. на девяност(о; а) процентов
- 5) бел. тры сём(ыя; ых) – рус. три сьдм(ые; ых)

21. Адзначце радкі, у якіх прапанаваныя займеннікі ў форме М. склону ў беларускай і рускай мовах маюць аднолькавыя канчаткі:

- 1) бел. мой – рус. мой
- 2) бел. сябе – рус. себя
- 3) бел. гэты – рус. этот
- 4) бел. самы – рус. самый
- 5) бел. ты – рус. ты

22. Адзначце дзеясловы, якія ўжываюцца з аднолькавымі канчаткамі ў форме 2-й асобы множнага ліку абвеснага ладу ў беларускай і рускай мовах:

- 1) бел. несці – рус. нести
- 2) бел. гнацца – рус. гнаться
- 3) бел. браць – рус. брать
- 4) бел. есці – рус. есть
- 5) бел. выбеліць – рус. выбелить

23. Адзначце радкі, у якіх правільна ўтвораны дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі ў беларускай і рускай мовах:

- 1) бел. завялы – рус. завявший
- 2) бел. прынесены – рус. принесенный
- 3) бел. чытаючыся – рус. читающиеся
- 4) бел. крычучы – рус. крича
- 5) бел. усміхаючысь – рус. улыбаясь

24. Адзначце радкі з поўнай адпаведнасцю функцыянавання службовых часцін мовы ва ўсходнеславянскіх мовах:

- 1) бел. гаварыць аб жыцці; рус. говорит о жизни; укр. говорити про життя
- 2) бел. ледзь; рус. ледь; укр. ледь
- 3) бел. толькі; рус. лишь; укр. лише
- 4) бел. у выніку таго што; рус. в результате того что; укр. у результаті того що
- 5) бел. знайшоў лі; рус. нашел ли; укр. чи знайшов

25. Адзначце радкі, у якіх словазлучэнні пабудаваны правільна ва ўсіх усходнеславянскіх мовах.

- 1) бел. упарты да навукі; рус. упорный в науке; укр. завзятий до науки
- 2) бел. дзякаваць вам; рус. благодарить вам; укр. дякувати вам
- 3) бел. даражэй жыцця; рус. дороже жизни; укр. дорожчий за життя
- 4) бел. збегаць па хлеб; рус. сбегать за хлебом; укр. збігати по хліб
- 5) бел. смяцца над жартам; рус. смеяться над шуткой; укр. сміятися над жартом

26. Адзначце радкі з поўнай адпаведнасцю тэрмінаў ва ўсходнеславянскіх мовах.

- 1) бел. зваротак – рус. обращение – укр. звертання
- 2) бел. двукоссе – рус. двукосье – укр. лапки
- 3) бел. акалічнасць – рус. определение – укр. означення
- 4) бел. выказнік – рус. сказуемое – укр. присудок
- 5) бел. азначэнне – рус. обстоятельство – укр. обставини

ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ

1. Параўнальна-гістарычны (кампаратыўны) метада. Асноўныя дасягненні ўсходнеславянскай кампаратывістыкі. Прадмет, змест і задачы параўнальнай граматыкі ўсходнеславянскіх моў.
2. Асаблівасці націску ва ўсходнеславянскіх мовах.
3. Фанетычныя прыкметы запазычанняў у рускай, украінскай і беларускай мовах (стараславянізмы, паланізмы).
4. Адрозненні фанетычнай сістэмы беларускай мовы ад рускай і ўкраінскай сістэм.
5. Агульныя фанетычныя працэсы беларускай і ўкраінскай моў.
6. Рускія фанетычныя асаблівасці.
7. Украінскія фанетычныя асаблівасці.
8. Адрозненні ў складзе і прадуктыўнасці словаўтваральных афіксаў рускай, беларускай і ўкраінскай моў.
9. Агульнаўсходнеславянская лексіка і фразеалогія. Міжмоўныя амонімы.
10. Катэгорыя роду назоўнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах. Крытэрыі вызначэння роду назоўнікаў.
11. Адрозненні ў родавай прыналежнасці асобных груп назоўнікаў у рускай, беларускай і ўкраінскай мовах: словы з асновай на зацвярдзелыя зычныя, запазычанні, назвы маладых істот і інш
12. Страта парнага ліку. Архаічныя формы парнага ліку ў сучасных усходнеславянскіх мовах.
13. Спрашчэнне старажытнарускай сістэмы скланення ў сучасных усходнеславянскіх мовах.
14. Страта клічнага склону ў рускай і беларускай мовах.
15. Тэндэнцыя да ўніфікацыі асноў у сучасных усходнеславянскіх мовах: адлюстраванне вынікаў другой палаталізацыі, змена месца націску назоўнікаў на *-а* ў вінавальным склоне.
16. Тэндэнцыя да ўніфікацыі тыпаў скланення ў сучасных усходнеславянскіх мовах: зліццё мяккай і цвёрдай разнавіднасцяў скланення, формы множнага ліку і інш.
17. Асаблівасці скланення назоўнікаў на *-а* ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах (формы адзіночнага ліку): давальны і месны склоны, варыянтныя канчаткі ў творным склоне, асаблівыя формы назоўнікаў мужчынскага роду ў беларускай мове.
18. Варыянтныя канчаткі роднага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду ва ўсходнеславянскіх мовах.
19. Варыянтныя канчаткі меснага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду ва ўсходнеславянскіх мовах.
20. Канчаткі назоўнага склону множнага ліку назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду ва ўсходнеславянскіх мовах.
21. Канчаткі роднага склону множнага ліку назоўнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.
22. Сістэма асабовых займеннікаў ва ўсходнеславянскіх мовах. Чаргаванне *е/о* ў асновах займеннікаў *ты* і *сябе*.
23. Асаблівасці асабова-ўказальнага займенніка ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах.
24. Адрозненні ў складзе ўказальных, пыталых і адносных займеннікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.
25. Спосабы ўтварэння адмоўных і няпэўных займеннікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.
26. Асаблівасці скланення колькасных лічэбнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.
27. Зборныя лічэбнікі ва ўсходнеславянскіх мовах.
28. Асаблівасці скланення якасных і адносных прыметнікаў у рускай, беларускай і ўкраінскай мовах.
29. Утварэнне формаў вышэйшай і найвышэйшай ступені якасных прыметнікаў ва ўсходнеславянскіх мовах.

30. Утварэнне і ўжыванне прыналежных прыметнікаў у розных усходнеславянскіх мовах. Асаблівасці скланення прыналежных прыметнікаў.

31. Пераўтварэнне старажытнарускай сістэмы прошлых часоў у сучасных усходнеславянскіх мовах.

32. Змена граматычных катэгорый дзеяслова: страта супіна і пашырэнне функцый інфінітыва, узнікненне катэгорый трывання і зваротнасці, развіццё катэгорыі стану.

33. Змяненне асабовых канчаткаў дзеяслова ва ўсходнеславянскіх мовах: зацвярдзенне канчатковай зычнай у рускай мове, страта зычных ва ўкраінскай і беларускай мовах, адлюстраванне трэцяў лабіялізацыі ў дзеяслоўных канчатках.

34. Узнікненне і ўжыванне дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў як асобых формаў дзеяслова.

35. Утварэнне формаў ступеней параўнання якасных прыслоўяў.

36. Асаблівасці словазлучэнняў з колькаснымі лічэбнікамі два, тры, чатыры ў розных усходнеславянскіх мовах.

37. Асаблівасці дзеяслоўнага кіравання ва ўсходнеславянскіх мовах.

38. Асаблівасці каардынацыі і дапасавання ў сказах, дзе назоўнікам мужчынскага роду называецца асоба жаночага полу (інжынер, доктар і інш.).

ПЫТАННІ ДЛЯ ВЫНІКОВАГА КАНТРОЛЮ

1. Паняцце інавацый: сутнасць, змест, класіфікацыя. Інавацыі і традыцыі.
2. Працэсы ўкаранення інавацый. Інавацыі ў гуманітарнай сферы.
3. Інавацыі ў лінгвістыцы і лінгвістычнай адукацыі.
4. Паняцце інавацыйнага працэсу, інавацыйнай дзейнасці, інавацыйнай тэхналогіі.
5. Камп'ютарызацыя мовазнаўчых даследаванняў і лінгвадыдактыкі. Сучаснае мовазнаўства як сінтэз традыцыйнага і новага.
6. Паняцце метамовы і метамоўнай рэфлексіі.
7. Мова-аб'ект і метамова. Метамоўная функцыя мовы: мова пра мову, маўленчы каментарый маўлення.
8. Метамоўная свядомасць і яе віды.
9. Разнавіднасці метамоўных сродкаў. Метамоўная фразеалогія і парэміялогія.
10. Ключавыя лексемы метамоўных парэмій. Маўленчая камунікацыя ў люстэрку “народнай лінгвістыкі”.
11. Маўленчыя паводзіны і маўленчы партрэт чалавека. Адлюстраванне ментальнасці беларусаў у метамоўных парэміях і афарызмах.
12. Метамоўныя выказванні як элемент прагматыкі мастацкага тэксту. Семантыка і функцыі метамоўных выказванняў у мастацкім тэксце. Сінтаксічная структура метамоўных рэфлексіваў. Значэнне металінгвістыкі для фарміравання нацыянальнай тэрміналогіі.
13. Паняцце кадыфікаванай літаратурнай мовы і гутарковага штодзённага маўлення.
14. Вуснае камунікаванне носьбітаў беларускай літаратурнай мовы як спецыфічная з'ява беларускамоўнай камунікатыўнай прасторы.
15. Гутарковы узус у межах літаратурнага стандарту. Месца гутарковага маўлення ў руска-беларускім гарадскім моўным кантынууме.
16. Гутарковы стандарт у моўнай сітуацыі незбалансаванага білінгвізму. Арыентацыя беларускамоўных асоб на літаратурную мову.
17. Спецыфічныя рысы гутарковага маўлення на розных моўных узроўнях. Фанетычныя заканамернасці гутарковага маўлення ў сістэме вакалізму і кансанантызму. Адзінкі “некананічнай фанетыкі”.

18. Лексіка-граматычная спецыфіка гутарковага маўлення. Адметныя адзінкі і канструкцыі гутарковага сінтаксісу.
19. Гутарковае маўленне і беларускія дыялекты. Стратыфікацыя вуснага гарадскога маўлення.
20. Стылізацыя гутарковага маўлення ў мастацкіх тэкстах. Нацыялект, прастамоўе, “трасянка” і гутарковае маўленне.
21. Значэнне лінгвістычнай калаквіялістыкі для аўтаматычнага распазнавання (сінтэзу) маўлення, лексікаграфіі, выкладання беларускай мовы як замежнай.
22. Паняцце пра гендар. Гендарныя стэрэатыпы як аб’ект даследавання.
23. Фемінісцкая лінгвістыка і гендарная асіметрыя мовы. Пытанне пра статус “жаночай” і “мужчынскай” мовы.
24. Гендарная маркіраванасць моўных адзінак (лексем, фразеалагізмаў, парэмій). Гендарная маркіраванасць мастацкага маўлення.
25. Адлюстраванне жаночых асаблівасцей маўлення ў мастацкім тэксце на фанетычным, словаўтваральным, лексічным узроўнях.
26. Агульная характарыстыка жаночых маўленчых паводзін. Двухсэнсоўнасць, шматслоўе, эмацыянальнасць, эўфемізмы як прыметы фемініннага маўлення.
27. Фанетычная, словаўтваральная і лексічная спецыфіка мужчынскага маўлення ў мастацкім тэксце.
28. Агульная характарыстыка мужчынскіх маўленчых паводзін. Лаканічнасць, экспрэсіўнасць, імператыўнасць, вульгарызмы і лаянкавая лексіка як прыметы маскуліннага маўлення.
29. Гендарная маркіраванасць невербальных зносін у мастацкім тэксце (візуальны аспект камунікацыі). Гендарна маркіраваныя канцэпты і іх вербалізацыя ў тэкстах.
30. Прадмет і задачы палітычнай лінгвістыкі. Узаемадзеянне мовы і палітыкі: мінулае і сучаснасць.
31. Мова і ідэалогія, мова і палітыка. Мова як сродак палітычнага кантролю.
32. Палітычны дыкурс як лінгвістычнае паняцце. Асаблівасці мовы палітычнага дыскурсу: ацэначнасць і агрэсіўнасць, фантомнасць і фідэістычнасць, эзатэрычнасць і тэатральнасць.
33. Дэмакратычны і таталітарны палітычны дыкурс. Інтэртэкстуальнасць палітычнага дыскурсу.
34. Лінгвістычнае забеспячэнне палітычных PR-тэхналогій у сферы выбараў, рэкламы і інш. Мова і ўлада. Моўная маніпуляцыя.
35. Сродкі масавай інфармацыі ў аспекце рэалізацыі лінгвапалітычных тэхналогій.
36. Моўныя метады ўздзеяння на аўдыторыю. Роля метафары і алюзіі.
37. Граматычныя і стылістычныя сродкі арганізацыі палітычнага тэксту. Іронія і гумар.
38. Канструяванне міфалагем. Фарміраванне маўленчага іміджу палітыка.
39. Сінтэтычны характар лінгвакраіназнаўства, яго прадмет і задачы, сувязі з этналінгвістыкай і лінгвакультуралогіяй.
40. Паняцце фактычнай і моўнай рэаліі. Разнавіднасці рэалій, характэрных для пэўнай краіны: гістарычныя, этнаграфічныя, палітычныя, культурныя.
41. Моўнае адлюстраванне рэалій у выглядзе спецыфічных слоў, ідыём, этыкетных формул. Анамастычная лексіка з краіназнаўчым патэнцыялам. Лінгвадыдактычная значнасць краіназнаўчых адзінак.
42. Беларускае лінгвакраіназнаўства і яго актуальныя праблемы. Слоўнікавая фіксацыя краіназнаўчай лексікі.
43. Нацыянальна-культурны фон моўнай адзінкі і яго адлюстраванне ў слоўніках і энцыклапедыях.
44. Этнічны менталітэт і нацыянальная канцэпталогія.

45. Два аспекты моўнай экалогіі: унутраны (інтралінгвістычны) і знешні (экстралінгвістычны).
46. Культура маўлення, рыторыка і стылістыка як рэалізацыя інтралінгвістычнага аспекту моўнай экалогіі. Моўны густ і моўная мода, іх роля ў маўленчых паводзінах людзей.
47. Эстэтыка маўлення. Лексікон і граматыкон сучаснай моўнай асобы як паказчыкі маўленчага партрэта чалавека. Спецыфіка інтэрнэт-камунікацыі.
48. Моўны ландшафт планеты як аб'ект моўнай экалогіі. Камунікатыўныя праблемы ў сучасным свеце.
49. Шматмоўе як лінгвістычны феномен: станоўчае і адмоўнае. Сацыяльная тыпалогія моў свету і месца ў ёй беларускай мовы.
50. Мовы, якія знаходзяцца пад пагрозай знікнення. Шляхі захавання мінарытарных моў і лінгвістычнай разнастайнасці. Абарона моў і яе ўздзеянне на моўную эвалюцыю.
51. Мова як спосаб існавання культуры. Перспектывы моўнага развіцця чалавецтва.
52. Сутнасць асобасна-арыентаваных тэхналогій. Пазіцыя настаўніка ў асобасна-арыентаваным навучанні.
53. Спецыяльнае канструяванне навучальных тэкстаў, дыдактычных матэрыялаў і метадычных рэкамендацый.
54. Тэхналогія «Развіццё крытычнага мыслення праз чытанне і пісьмо».
55. Тэхналогіі калектыўнага ўзаеманавучання.
56. Тэхналогія «Майстэрня ведаў».
57. Тэхналогія калектыўнай мыслядзейнасці.
58. Тэхналогія праектнага навучання як варыянты асобасна-арыентаванага навучання.
59. Модульная тэхналогія навучання, яе сутнасць. Модуль, яго сутнасць і склад.
60. Модульная праграма, комплексная дыдактычная мэта, інтэгральныя дыдактычныя мэты, прыватныя дыдактычныя мэты, навучальныя элементы як этапы модульнай тэхналогіі.
61. Праектны метады у навучанні, яго гісторыя.
62. Сутнасць паняцця «Праект у навучанні», яго асноўныя этапы.
63. Дыдактычныя патрабаванні да зместу навучання як даследавання. Алгарытм вучэбнага даследавання. Этапы навучання даследаванню.
64. Патрабаванні да праектнага прадукту, яго афармленне і абарона. Прамежкавы праект, выніковы праект, іх састаўныя часткі.
65. Творчыя праекты. Мініпраект.
66. Мультымедыятэхналогія. Праграмы Microsoft Word, Microsoft Excel, Microsoft PowerPoint. Праца з малюнкамі, відэапаказам, анімацыяй, тэкстам, гукавым радам.
67. Дыстанцыйнае навучанне. Сістэма дыстанцыйнага навучання Moodle, яе магчымасці.
68. Стварэнне слоўніка.
69. Стварэнне лекцыі. Стварэнне задання для практычнай працы.
70. Стварэнне тэста.
71. Выкарыстанне малюнкаў, відэаматэрыялу.
72. Стварэнне відэаканфэрэнцый.
73. Іншыя сістэмы дыстанцыйнага навучання, іх магчымасці.
74. Сутнасць інтэрактыўных метадаў. Узаемадзеянне як абавязковая ўмова інтэрактыўнага навучання.
75. Інтэрактыўная дошка, яе кампаненты, перавагі і асаблівасці выкарыстання ў навучальным працэсе.
76. Тэхніка стварэння прэзентацыі з дапамогай праграмы Презі.

ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ

ТЭКСТЫ ДЛЯ АНАЛІЗУ

Заданні:

1. Перакладзіце тэксты на беларускую мову. Зрабіце параўнальны аналіз лексікі і арфаграфіі, сінтаксісу тэкстаў, а таксама іх марфалагічных асаблівасцей.

I. На кожныму кроці в Полтаві відчуваеш подих століть, зустричаеш прыкладі легендарной мужности, великого братерства. Сліди старої фортеці, петровські редути, музеї, пам'ятники,obelіски, меморіальні дошки... В них вкарабована багатвікова історія міста. Як джерела живої води, вони живлять пам'ять народу, підносять його душу, гартують характер. У граніті й бронзі увічнена Полтавська битва, одна із славних сторінок історії боротьби трьох братніх народів - російського, українського та білоруського - проти поневолювачів.

Щедра на таланти земля полтавська. З Полтавою пов'язані життя і творчість першого класика нової української літератури І.П. Котляревського, поета, філософа і просвітителя Г.С. Сковороди, М.В. Гоголя, Панаса Мирного, легендарної співачки Марусі Чурай, композитора М.В. Лисенка. У Полтаві бував Т.Г. Шевченко, тут він писав і малював, навесні 1845 року на Івановій Горі він зробив малюнок садиби Котляревського.

У місті жили і працювали письменник В.Г. Короленко, художники М.О. Ярошенко, Г.Г. Мясоедов, педагог А.С. Макаренко, хірург М.В. Скліфосовський. Багатьом із них зведені пам'ятники, їх іменами названі вулиці, парки, театри, бібліотеки. В місті с літературно-меморіальні музеї І.П. Котляревського, В.Г. Короленка, Панаса Мирного.

II. На дыхание веков, встречаешь примеры легендарного мужества, великого братства. Следы старой крепости,obelіски, мемориальные доски... В них запечатлена многовековая история города. Словно родники живой воды, они питают память народа, возвышают его душу, закаляют характер.

В граните и бронзе увековечено Полтавское сражение, одна из славных страниц истории борьбы трех братских народов – русского, украинского и белорусского против поработителей.

Щедра талантами земля полтавская. С Полтавой связаны жизнь и творчество первого классика новой украинской литературы И.П. Котляревского, поэта, философа и просветителя Г.С. Сковороды, Н.В. Гоголя, Панаса Мирного, легендарной песенницы Маруси Чурай, композитора Н.В. Лисенко. В Полтаве бывал Т.Г. Шевченко, здесь он писал и рисовал, весной 1845 года на Ивановой Горе он сделал рисунок усадьбы Котляревского. В городе жили и работали писатель В.Г. Короленко, художники Н.А. Ярошенко, Г.Г. Мясоедов, педагога А.С. Макаренко, хірург Н.В. Склифосовский. Многим из них воздвигнуты памятники, их именами названы улицы, парки, театры, библиотеки. В городе есть литературно-мемориальные музеи И.П. Котляревского, В.Г. Короленко, Панаса Мирного.

III. «Способ творения, суть якого полягае у вживанні вже існуючих у мові слів для називання нових предметів, понять тощо, називається лексико-семантичним. Слово, з яким пов'язується нове лексичне значення, розщеплюється на двоє окремих слів, що мають однакове звучання, але різні значення: одне з них вживається із своїм старим, давнішим значенням, друге – з новим (пор.: поле – безлісна, придатна для посіву ділянка землі, поле – суцільний колір, фон, поле – простір для певних дій; полотно – вид тканини,

полотно – насип залізничної або автогужової дороги; гніт – важкий предмет, прес, гніт – гноблення, насильний вплив; захід – одна з чотирьох сторін світу і напрямку, Захід – Західна Європа, країні Західної Європи; парк – територія, призначена для відпочинку, парк — місце стоянки і ремонту рухомого складу транспортних засобів та ін.).

Лексико-семантичний спосіб широко використовується при творенні від загальних назв топонімічних назв населених пунктів {село Ковалі, селище Украшка, місто Мирний, станція Вишняки і под.}.

Шляхом переосмислення загальних назв утворюються прізвіща людей (пор.: Гончар, Діброва, Коваль, Колісник, Скрипник, Стельмах, Паламарчук, Шевчук), диференціальні назви установ та організацій готель "Дружба", дитячий садок "Зайчик", спортивне товариство "Буревісник", авіаклуб "Сокіл", марки машин ("Волга", "Жигулі"), назві виробів (телевізор "Горизонт", холодильник "Морозко", пилесос "Вихор").

2. Выпішыце з дадзеных сказаў даданыя члены разам са словамі, да якіх яны адносяцца. Вызначце від даданых членаў, спосабы іх выражэння. Суаднясіце спосабы выражэння даданых членаў сказа ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах.

Умный человек разговорит другого и не будет откровенничать о себе. Летом в деревне я и сено косил, и соседских коров пас, и дрова рубил, и воду носил. Клим принёс сухой хворост, чтобы поддержать огонь. Не надо печалиться о несбывшихся надеждах. Наверное, тяжелей всего на войне ждать друга из разведки. Он был на три года старше Андрея, а выглядел даже моложе него. Вера слегка пригладила Анечкины волосы. И вспомнил я отцовский дом... Ордена моего деда до сих пор хранятся в старинной бабушкиной шкатулке. Рассказы Михаила Зоценко в исполнении Александра Филипенко мы слушали хороших три часа. В случае пожара надо бежать к колодезю за водой. Павел подошёл ближе к запотевшему окну, чтобы разглядеть, кто стучит. Вы, должно быть, родились учителем: у вас всё всегда идёт по плану. Около семи вечера я в одиночестве гулял на бульваре Шевченко. Три дня назад вы обещали навестить её и не пришли.

- Перакладзіце тэкст на беларускую і ўкраінскую мовы.

3. Супастаўце тэкст на беларускай і рускай мовах. Вызначце сінтаксічныя адрозненні адной мовы ад другой і растлумачце іх. Знайдзіце складаныя сказы і зрабіце іх разбор паводле наступнай схемы: а) тып складанага сказа; б) састаўныя часткі (эквіваленты простых сказаў); в) адносіны паміж састаўнымі часткамі і сувязь паміж імі; г) граматычныя сродкі сувязі паміж часткамі; д) тыпалогія састаўных частак; е) адпаведнасць злучнікавых складаных сказаў бяззлучнікавым ці наадварот; ё) знакі прыпынку. Пабудуйце структурную схему аднаго сказа (на выбар).

1. Пэўна ж ёсць і ў мяне паваротка з гасцінца на палявую дарогу, у родную вёску. Нават не адна, а дзве, з захаду і з усходу, нібы сімвалічна. З захаду я аднойчы вярнуўся дахаты пасля даўжэзнай разлукі; з усходу, гасцем, прыязджаю даволі часта і амаль заўсёды з хваляваннем. Яно бывае то большае, то меншае, але ж у нечым кожны раз адно, сваё на ўсё жыццё.

Аўтамашыны пакуль што не адчуваюць на паваротках ніякай узрушанасці, а коні калісьці, чуючы дом, таксама як і людзі, хваляваліся.

Гнеды ў старога Качкі быў сляпы, з гасцінца яго трэба было паварочваць ляйчынай. А гаспадар і сам не бачыў на правае. Пра іх з канём гаварылі: "адно на двух". Цяжэй сказаць, як там яны дзялілі сваё хваляванне.

Зрэшты, у тую ноч, калі на свеце гула і падвывала белая завірушная цемра, Захар Іванавіч Качко (так ён любіў называцца) вяртаўся з карчмы пехатою. Доўга ішоў з мястэчка, нялёгка, з блытаннем ног і адпаведным унутраным маналагам. Урэшце сяк-так набрыў на слуп каля павароткі і, ішчасліва абняўшы яго, прытуліўшыся да сцюдзёнай драўніны аброслай ічкакой, ціха, пшычотна спытаўся:

- Чы тутэй весь Дольнэ Байдуны?

Спытаўся на мове тады афіцыйнай, бо гэта з краіны майго маленства, з палавіны дваццатых, заходнебеларускіх гадоў.

Колькі часу мінула, а згадваеш тое пытанне амаль кожны раз, калі маўклівы слуп на паваротцы набліжаецца да цябе, калі на яго адзіным, выцягнутым драўляным рукаве зноў праяўляецца надпіс – імя нашай вёскі, ужо даўно па-свойму, як у загалоўку. (Я. Брыль. Ніжнія Байдуны)

II. Как же, и у меня есть поворот с большака на просёлок, в родную деревню. Даже не один, а два – с запада и с востока, будто символически. С запада я однажды вернулся домой после долгой разлуки; с востока, гостем, приезжаю довольно часто и почти всегда с волнением. Оно бывает то сильнее, то слабее, однако в чём-то каждый раз одно, своё на всю жизнь.

Автомашины пока что не чувствуют на поворотах никакого возбуждения, а лошади когда-то, зачуяв дом, как и люди, волновались. Гнедой у старого Качки был слепым, с большака его надо было поворачивать вожжой. А хозяин и сам не видел на правый. О них с конём говорили: один глаз на двоих. Труднее сказать, как там они делили своё волнение.

Впрочем, в ту ночь, когда на свете гудела и подвывала белая вьюжная тьма, Захар Иванович Качко (он любил, чтобы так его звали) возвращался из корчмы пешком. Долго шёл из местечка, нелегко, с заплетанием ног соответствующим внутренним монологом. Наконец кое-как набрёл на столб у поворота и, счастливо обняв его, прислонившись к студёному бревну обросшей щекой, тихо и ласково спросил:

– Чи тутэй весь Дольнэ Байдуны?

Спросил на языке тогда официальном, потому что это из страны моего детства, из половины двадцатых западнобелорусских лет.

Сколько времени минуло, а вспоминаешь тот вопрос почти каждый раз, когда молчаливый столб на повороте приближается к тебе, когда на его единственном вытянутом деревянном рукаве снова появляется надпись—имя нашей деревни, уже давно на языке родном. (Перевод Дм. Ковалёва)

4. Знайдзіце ў тэксце сінтаксічныя адрозненні беларускай мовы ад рускай і растлумачце іх. Ахарактарызуйце тыпалогію простых сказаў, уключаючы і састаўныя часткі складаных сказаў (т. зв. прэдыкатыўныя адзінкі). Разбярыце простыя сказы ці часткі, эквівалентныя ім, у наступным парадку: а) граматычная аснова; б) тып сказа паводле адносін яго зместу да аб'ектыўнай рэчаіснасці; в) тып паводле мэты выказвання і інтанацыйнага афармлення; г) тып паводле наяўнасці ці адсутнасці граматычных асноў, даданых членаў сказа, паўнаты ці непаўнаты яго структуры; д) чым ускладнены (калі ў наяўнасці ўскладненне); е) чым выражаны члены сказа.

I. А вецер усё крапчаў. Васіль адварнуў каўнер кажуха, глыбей насунуў на вушы круглую шапку, апусціў стрэльбу руляй уніз, каб не надзьмула снегу. Лес скончыўся. Васіль выйшаў на адкрытае месца. Ён усё думаў аб сваім жыцці, аб лесніковай службе.

Яшчэ сказаць, можна было б паслужыць, каб трымаўся толькі службы. Але ўся бяда ў тым, што ляснічы папіхаў лесніка да ўсяго, як дармавога каня. Пры адной

толькі думцы пабачыцца з ляснічым мароз прабягаў па скуры Васіля. Васіль не раз гаварыў, што лепей хацеў бы сустрэцца з гадам або воўкам, як папасці на вочы ляснічаму. Не раз стаяў Васіль як палатно белы ад крыўды і несправядлівасці, выслухваючы лаянку пана ляснічага. Рукі самі згортваліся ў кулакі, і не раз нейкая сіла падбівала Васіля кінуцца на ляснічага, разбіць твар, кінуць аб зямлю, таптаць нагамі, біць, біць без жалю, без міласэрдыя. Тады б, здаецца, спагнаў сваю злосць, адпомсціў бы за ўсе здзекі і ўніжэнні. (Я. Колас. Васіль Чурыла)

II. А ветер всё крепчал. Василь поднял воротник кожушка, глубже надвинул на уши круглую шапку, опустил ружьё стволом вниз, чтобы не намело снегу. Лес кончился. Василь вышел на открытое поле. Он всё раздумывал над своим житеём, над лесниковою службой.

И то сказать, можно было бы служить, кабы знал одну службу. Но вся беда в том, что лесничий гонял лесника всюду, как дормового коня. При одной мысли о встрече с лесничим мороз подирал по коже Василя. Василь не раз говорил, что лучше он готов встретиться со змеей или волком, чем попасться на глаза лесничему. Не раз стоял Василь белый, как полотно, от обиды, выслушивая брань пана лесничего. Руки сами сжимались в кулаки, и не раз какая-то сила толкала Василя броситься на обидчика, разбить ему лицо, повалить наземь, топтать ногами, бить, бить без жалости, немилосердно. Тогда, кажется, отплатил бы за все издевательства и унижения, выместил бы свою злость.

5. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Выпішыце лічэбнікі, вызначце іх разрад па значэнню, граматычную форму, сінтаксічную функцыю. Чым адрозніваюцца рускія лічэбнікі ад беларускіх?

Несколько ошеломлённый его трескотнёй, председатель заявил, что жилищно-артистическое согласно сдать на неделю квартиру № 50 артисту Воланду с платой по... - Никанор Иванович замялся немножко и сказал:

– По пятьсот рублей в день.

Тут Коровьев окончательно поразил председателя. Воровски подмигнув в сторону спальни, откуда слышались мягкие прыжки тяжёлого кота, он просипел:

– За неделю это, стало быть, выходит три с половиной тысячи?

Никанор Иванович подумал, что он прибавит к этому: «Ну и аппетитик же у вас, Никанор Иванович!» – но Коровьев сказал совсем другое:

– Да разве это сумма! Просите пять, он даст.

Растерянно ухмыльнувшись, Никанор Иванович и сам не заметил, как оказался у письменного стола покойника, где Коровьев с величайшей быстротой и ловкостью начертил в двух экземплярах контракт. После этого он слетал с ним в спальню и вернулся, причём оба экземпляра оказались уже размашисто подписанными иностранцем. Подписал контракт и председатель. Тут Коровьев попросил расписочку на пять... (М. Булгаков).

6. Выпішыце з рускага тэксту займеннікі, параўнайце іх з адпаведнымі беларускімі. Вызначце, чым яны адрозніваюцца. Укажыце іх разрад па значэнні, род, лік, склон і суадноснасць з іншымі часцінамі мовы.

В один прекрасный вечер не менее прекрасный экзекутор, Иван Дмитрич Червяков, сидел во втором ряду кресел и глядел в бинокль на «Корневильские колокола».

Он глядел и чувствовал себя на вершине блаженства. Но вдруг... В рассказах часто встречается это «но вдруг». Авторы правы: жизнь так полна внезапностей! Но вдруг

лицо его поморщилось, глаза подкатились, дыхание остановилось... он отвёл от глаз бинокль, нагнулся и ... апчихи!!! Чихнул, как видите. Чихать никому и нигде не возбраняется. Чихают и мужики, и полицеймейстеры, и иногда даже и тайные советники. Все чихают. Червяков нисколько не сконфузил, утёрся платочком и, как вежливый человек, поглядел вокруг себя: не обеспокоил ли он кого-нибудь своим чиханьем? Но тут уж пришлось сконфузиться. Он увидел, что старичок, сидевший впереди него, в первом ряду кресел, старательно вытирал свою лысину и шею перчаткой и бормотал что-то (А. Чехов).

Аднаго цудоўнага вечара не мени цудоўны экзэкутар, Іван Дзмітрыч Чарвякоў, сядзеў у другім радзе крэслаў і глядзеў у бінокль на “Карнявільскія званы”.

Ён сядзеў і адчуваў незвычайную асалоду. Але раптам... У апавяданнях часта сустракаецца гэта “але раптам”. Аўтары маюць рацыю: жыццё так напоўнена нечаканасцямі! Але раптам твар яго зморшчыўся, вочы закаціліся, дыханне спынілася... ён адняў ад вачэй бінокль, нагнуўся і ... апчихі!!! Чхнуў, як бачыце. Чхаць нікому і нідзе не забараняецца. Чхаюць і мужыкі, і паліцмайстры, і часам нават тайныя саветнікі. Усе чхаюць. Чарвякоў ніколі не сконфузіўся, уцёрся хустачкай і, як чалавек далікатны, паглядзеў наўкол сябе: ці не патурбаваў ён каго-небудзь сваім чханнем? Але тут ужо давалося канфузіцца. Ён убачыў, што старэнькі, які сядзеў уперадзе яго, у першым радзе крэслаў, старанна выціраў сваю лысину і шыю пальчаткай і мармытаў нешта (Пер. К. Крапівы).

7. Перакладзіце тэкст на рускую мову. Звярніце ўвагу на адрозненні ва ўтварэнні рускіх і беларускіх дзеепрыметнікаў.

Возера Свіцязь, **апетае** Міцкевічам. Вялікі, амаль правільны круг, з усіх бакоў **зарослы** дужа старымі дубамі... У наваколлі яго тры досыць тыповыя вёскі. Міратычы, што працягнуліся доўгаю паласою харошых хат. Тут захавалася даўно **зачыненая** чатырохсотгадовая драўляная царкаўка з тыпу “патаемных”. Назнарок малая, назнарок у гушчары, каб на час навалы і вайны не знайшлі. Яна славутая цудоўнай народнай разьбой.

Валеўка. Гэта вёска сучасная, але і тут ёсць старажытнасць.

У прыватнасці курганы, гарадзішча, трохсотгадовая драўляная царква (раней яна была касцёлам, і гэта ў ёй, згодна паданню, вянчаўся з Зосяю Міцкевічаў пан Тадэвуш), а ў ёй іконы работы... В. М. Васняцова. Так-так, **вывезеныя** калісьці з Варшавы ў Баранавічы і ў некалькі вёсак.

Варонча. Вёска амаль гарадскога тыпу... тут, над **запруджанай** рачулкай, у гушчары, стаяў – а можа і цяпер стаіць – васьмісотгадовы дуб, **звязаны** з імем Міцкевіча... (У. Караткевіч).

ЛІТАРАТУРА

1. Абабурка, М.В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М.В. Абабарука. – Мінск, 1992.
2. Авласевич, М.А. Морфемный состав слова и словообразование / М.А. Авласевич. – Минск, 1980.
3. Анічэнка, У.В. Гістарычная лексікалогія ўсходнеславянскіх моў / У.В. Анічэнка. – Гомель, 1978.
4. Анічэнка, У.В. Марфалогія ўсходнеславянскіх моў / У.В. Анічэнка. – Мінск, 1973.
5. Анічэнка, У.В. Мовы ўсходніх славян / У.В. Анічэнка. – Мінск, 1989.
6. Бабич, И.С. Отглагольные наречия в русском языке (в сопоставлении с белорусским и украинским языками) / И.С. Бабич. // Весці БДПУ. – 2002. – № 1. – С. 62–67.
7. Белорусско-русские языковые отношения: контакты, двуязычие, методика обучения. – Вып. 10. – Минск, 1990.
8. Бернштейн, С.Б. Сравнительная грамматика славянских языков / С.Б. Бернштейн. – Москва, 2005.
9. Бирнбаум, Х. Праславянскі язык: дасягненні і праблемы в яго рэканструкцыі / Х. Бирнбаум. – Москва, 1987.
10. Бордович, А.М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А.М. Бордович, А.А. Гируцкий, Л.В. Чернышева. – Минск, 1999.
11. Борковский, В.И. Синтаксис сказок. Русско-белорусские параллели / В.И. Борковский. – Москва, 1981.
12. Бошквич, Р. Основы сравнительной грамматики славянских языков: Фонетика и словообразование / Р. Бошквич. – Москва, 1984.
13. Брицын, М.А. Из истории восточнославянской лексики / М.А. Брицын. – Киев, 1965.
14. Буланин, Л.Л. Трудные вопросы морфологии / Л.Л. Буланин. – М., 1976.
15. Булахаў, М.Г. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў XIX–XX ст. ва ўзаемаадносінах з іншымі славянскімі мовамі / М.Г. Булахаў. – Мінск, 1958.
16. Булахов, М.Г. Восточнославянские языки / М.Г. Булахов, М.А. Жовтобрюх, В.И Кодухов. – Москва, 1987.
17. Булахов, М.Г. Основные вопросы сопоставительной стилистики русского и белорусского языков / М.Г. Булахов. – Минск, 1979.
18. Булахов, М.Г. Особенности интерференции русского и белорусского языков. Проблемы двуязычия и многоязычия / М.Г. Булахов. – Москва, 1972. – С. 217–224.
19. Булыко, А.Н. Сопоставительное описание русского и белорусского языков. Морфология / А.Н. Булыко. – Минск, 1990.
20. Варбот, Ж.Ж. Праславянская морфонология, словообразование и этимология / Ж.Ж.Варбот. – Москва, 1981.
21. Вардомацкий, Л.М. Особенности ударения существительных в русском, белорусском и украинском языках / Л.М. Вардомацкий. – Минск, 1988.
22. Вежбицкая, А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежбицкая. – Москва, 1999.
23. Вопросы преподавания русского языка в школах с белорусским языком обучения. – Минск, 1975.
24. Вопросы русской и белорусской грамматики и лексикологии. – Минск, 1978.
25. Гаспаров, Б.М. Сравнительная грамматика славянских языков / Б.М. Гаспаров, П.С. Сигалов. – В 2 т. – Тарту, 1974.

26. Гируцкий, А.А. Белорусско-русский художественный билингвизм: типология и история, языковые процессы / А.А. Гируцкий. – Минск, 1990.
27. Гируцкий, А.А. Практикум по сопоставительной грамматике русского и белорусского языков / А.А. Гируцкий, Л.В. Чернышева. – Минск, 1996.
28. Грабчиков, С.М. Межъязыковые омонимы и паронимы. Опыт русско-белорусского словаря / С.М. Грабчиков. – Минск, 1980.
29. Грамматическое описание славянских языков. – Москва, 1974.
30. Громыко, В.С. Особенности изучения русского языка в Белоруссии / В.С. Громыко. – Минск, 1975.
31. Гурскі, М.І. Параўнальная граматыка рускай і беларускай моў / М.І. Гурскі. – Мінск, 1972.
32. Демиденко, Л.П. Речевые ошибки / Л.П. Демиденко. – Минск, 1986.
33. Дыбо, В.А. Славянская акцентология / В.А. Дыбо. – Москва, 1981.
34. Ефимов, А.И. Задачи сравнительной стилистики восточнославянских языков / А.И. Ефимов. – Москва, 1963.
35. Жлуктенко, Ю.А. Изучаем украинский язык: Самоучитель / Ю.А. Жлуктенко, Е.А. Карпиловская, В.И. Ярмук; Под ред. В.М. Русановского. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: “Муравей”, 2004. – 238 с.
36. Журавлев, В.К. Развитие группового сингармонизма в праславянском языке / В.К. Журавлев. – Минск, 1963.
37. Зализняк, А.А. От праславянской акцентуации к русской / А.А.Зализняк. – Москва, 1985.
38. Зверев, А.Д. Словообразование в современных восточнославянских языках / А.Д. Зверев. – Москва, 1981.
39. Земская, Е.А. Современный русский язык: Словообразование / Е.А. Земская. – Москва, 1973.
40. Иванова, В.Ф. Современный русский язык: Графика и орфография / В.Ф. Иванова. – Москва, 1976.
41. Кайданова, А.И. Современная русская орфография / А.И.Кайданова, И.К. Калинина. – Москва, 1998.
42. Камароўскі, Я.М. Сучасная беларуская мова: Фанетыка і фаналогія. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія / Я.М. Камароўскі, Л.І. Сямешка. – Мінск, 1985.
43. Киселев, И.А. Частицы в современных восточнославянских языках / И.А. Киселев. – Минск, 1976.
44. Козырев, И.С. К вопросу сравнительно-исторической лексикологии русского и белорусского языков / И.С. Козырев. – Минск, 1980.
45. Кондрашов, Н.А. Славянские языки / Н.А. Кондрашов. – Москва, 1962.
46. Кононенко, В.И. К сопоставительному исследованию синтаксиса восточнославянских языков / В.И. Кононенко // Вопросы языкознания. – Москва, 1980. – № 1.
47. Конюшкевич, М.И. Синтаксис русского и белорусского языков. Сходство и различия / М.И. Конюшкевич, М.А. Корчиц, В.А. Лещенко. – Минск, 1994.
48. Конюшкевич, М.И. Синтаксис близкородственных языков / М.И. Конюшкевич. – Минск, 1989.
49. Крукоўскі, М.І. Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову / М.І. Крукоўскі. – Мінск, 1958.
50. Кузнецов, П.С. Очерки по морфологии праславянского языка / П.С.Кузнецов. – Москва, 1961.
51. Ломтев, Т.П. О синтаксических соответствиях тождества и различия в глагольно-именных сочетаниях в славянских языках / Т.П. Ломтев. – Москва, 1958.

52. Ломтев, Т.П. Сравнительно-историческая грамматика восточнославянских языков / Т.П. Ломтев. – Москва, 1961.
53. Лукашанец, А.А. Реальная и потенциальная интерференция в условиях близкородственного двуязычия: Словообразование / А.А. Лукашанец. – Москва, 1973.
54. Лукашанец, А.А. Сучасныя працэсы ў словаўтварэнні беларускай мовы: Дабраблема міжмоўнага збліжэння і адштурхоўвання / А.А. Лукашанец. // Мовазнаўства. Літаратура. Культуралогія. Фалькларыстыка: XIII Міжнародны з'езд славістаў (Любляна, 2003): Дакл. беларускай дэлегацыі. – Мн., 2003. – С. 52–69.
55. Лявончанка, Д.А. Зборнік задач і практыкаванняў па параўнальнай граматыцы рускай і беларускай моў / Д.А. Лявончанка. – Мінск, 1962.
56. Манакин, В.Н. Основы контрастивной лексикологии: близкородственные и родственные языки / В.Н. Манакин. – Киев; Кировоград, 1994.
57. Матусевич, М.И. Современный русский язык. Фонетика / М.И. Матусевич. – Москва, 1979.
58. Мартынов, В.В. Праславянская и балто-славянская суффиксальная деривация имен / В.В. Мартынов. – Минск, 1973.
59. Метлюк, А.А. Взаимодействие просодических систем в речи билингва / А.А. Метлюк. – Минск, 1986.
60. Михневич, А.Е. Паралексы / А.Е. Михневич // Русский язык. – Минск, 1981. – С. 137–141.
61. Мощенская, Л.Г. Как белорусы говорят по-русски? Варианты рода имен существительных в русской речи белорусов / Л.Г. Мощенская. – Минск, 1992.
62. Норман, Б.Ю. Универсальное и специфическое в синтаксических моделях славянских языков / Б.Ю. Норман. – Минск, 1988.
63. Нахтигал, Р. Славянские языки / Р. Нахтигал. – Москва, 1963.
64. Очерки по сравнительной грамматике восточнославянских языков. – Одесса, 1958.
65. Правила русской орфографии и пунктуации. – Москва, 1956.
66. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск, 2008.
67. Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў. – Мінск, 1982.
68. Рагойша, В.П. Проблемы перевода с близкородственных языков / В.П. Рагойша. – Мінск, 1980.
69. Русский язык в Белоруссии. – Минск, 1985.
70. Русско-белорусские языковые связи. – Минск, 1976.
71. Словарные составы русского и белорусского языков в их историческом развитии и современном состоянии. – Минск, 1980.
72. Сопоставительный анализ восточнославянских языков / Под ред. А.А. Лукашанца, А.М. Мезенко. – Минск, 2005.
73. Сравнительно-сопоставительное изучение лексики русского и белорусского языков. – Минск, 1981.
74. Степанов, Ю.С. Индоевропейское предложение / Ю.С. Степанов. – Москва, 1989.
75. Супрун, А.Е. Сопоставительно-типологический анализ лексики / А.Е. Супрун // Методы изучения лексики. – Минск, 1975.
76. Супрун, А.Е. Лексическая типология славянских языков / А.Е. Супрун. – Минск, 1983.
77. Супрун, А.Е. Лингвистические основы изучения грамматики русского языка в белорусской школе / А.Е. Супрун. – Минск, 1974.
78. Толстой, Н.И. История и структура славянских литературных языков / Н.И. Толстой. – Москва, 1988.

79. Типология двуязычия и многоязычия в Беларуси. – Минск, 1999.
80. Филин, Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков / Ф.П. Филин. – Ленинград, 1972.
81. Филин, Ф.П. Образование языка восточных славян / Ф.П. Филин. – Москва; Ленинград, 1962.
82. Функционирование русского языка в близкородственном окружении. – Киев, 1981.
83. Чумак, Л.Н. Синтаксис русского и белорусского языков в аспекте культурологии / Л.Н.Чумак. – Минск, 1997.
84. Шидловский, А.В. Лингвистические проблемы перевода на белорусский язык / А.В. Шидловский. – Минск, 1978.
85. Шуба, П.П. Міжмоўная беларуска-руская аманімія і паранімія // Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў / П.П. Шуба. – Мн., 1982. – С. 106–131.
86. Шуба, П.П. Русско-белорусские контакты в области синтаксиса / П.П. Шуба // Вестник БГУ. – Минск, 1973. – Сер. 4. – № 2. – С. 31–36.

Вучэбнае выданне

**ПАРАЎНАЛЬНАЯ ГРАМАТЫКА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОЎ
ДЛЯ СПЕЦЫЯЛЬНАСЦІ (НАПРАМАК СПЕЦЫЯЛЬНАСЦІ)
1-21 05 01-01 БЕЛАРУСКАЯ ФІЛАЛОГІЯ
(ЛІТАРАТУРНА-РЭДАКЦЫЙНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ)**

Вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне

Складальнік

ЗІМАНСКІ Вадзім Элдаравіч

Тэхнічны рэдактар

Г.У. Разбоева

Камп'ютарны дызайн

В.Л. Пугач

Падпісана ў друк 04.10.2022. Фармат 60x84 ¹/₁₆. Папера афсетная.
Ум. друк. арк. 10,93. Ул.-выд. арк. 13,52. Тыраж 40 экз. Заказ 173.

Выдавец і паліграфічнае выкананне – установа адукацыі
“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі ў якасці выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў

№ 1/255 от 31.03.2014.

Надрукавана на рызографе ўстанова адукацыі

“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.

210038, г. Віцебск, Маскоўскі праспект, 33.